

ÖZET

Savunma bir ihtiyaç, savunma harcamaları bu ihtiyacı karşılamak için yapılan ödemelerdir. Ülkeler tarih boyunca ilk olarak savunma ihtiyaçlarını gidermek için uğraşmışlardır. İkel toplumlardan modern toplumlara kadar her aşamada imkanlar ölçüsünde savunma her zaman ilk ve vazgeçilemez bir hizmettir. Ülkelerin savunma için yaptıkları harcamaları etkileyen birçok değişken vardır. Bu değişkenler; ülkenin jeopolitik konumu, çevre ülkelerle ve diğer ülkelerle olan siyasi ilişkileri, ülkenin kendi dinamikleri içinde ülke içi tehditleri (PKK terörü gibi), milli geliri, savunmaya verdiği önem vb. gibi sebepler bunlardandır. Türkiye savunmaya Cumhuriyet tarihi boyunca her zaman diğer ülkelerden daha fazla harcama yapmıştır. Bu harcamaların toplam harcanabilen bütçe içindeki oranı sadece son 6 yılda düşmüştür. Savunma harcamalarının içeriği; bütçe, savunma sanayi destekleme fonu harcamaları ve Türk Silahlı Kuvvetleri Güçlendirme Vakfı harcamalarıdır. 1980-2006 yılları arasında bütçe kaynaklı savunma harcamalarının Türkiye’de ekonomik büyümeyi ne yönde ve ne derecede etkilediğini araştıran çalışmada, 2000 yılından sonra normal dağılımı bozan uç değerler bulunmuştur. Böyle bir durum ancak trend değişikliği olması durumunda ortaya çıkabilir. Bu da göstermektedir ki hükümet değişikliği ve AB sürecinde yapılanmaların sonucunda askeri harcamalardaki azalma ekonomik büyümeyi sanıldığı gibi olumlu etkilememiştir, 2000 yılından sonra savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasında ilişki negatife dönmüştür.

ABSTRACT

Defense is a need, spending expenditures for defense is to provide this need. All countries, entire of their history, have given the preference to provide their own defense in the first place. From primitive societies to modern societies, defense has become the most integral issue. All countries have several changes when spending expenditures for defense. All these expenditures depend on; the location of the country, neighborhood, threats from inside (such as P.K.K terrorism), political relationships with other countries, and the importance of defense. Turkish government have invested more money and paid more attention than other countries when it comes to defense entire of its history. However, all these expenditures for defense have been lowered in the last six years. Expenditures for defense is included in the following manner; budget, industrial defense support fund expenditure, and Turkish Army Association expenditures. On a research about “how did the defence expenditures affect (from budget) Turkish economic growth between 1980-2006 years” have gotten some extremity values which break regular dispersion after 2000 year values. This kind of difference could only occurred with a change of trend. Thus clearly shows that the decrease on defence expenditures which is related to the change of government on 2000 year and the European Union Process did not affect the economic growth positively. In fact, the relationship between defence expenditures and the economic growth has been turned negative.

Doktora Tezi olarak sunduğum “1980 Sonrası Türkiye’de Savunma Harcamaları ve Ekonomiye (Büyümeye) Etkisi”, adlı alışmamın, tarafımdan bilimsel ahlak geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

.../.../2008

Murat DORUK

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü / / tarih ve sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz tarafından Lisans Üstü öğretim Yönetmeliği'nin 8. Maddesi gereğince Enstitümüz..... Anabilim Dalı ..... Programı öğrencisi ..... "....." Konulu tezi incelenmiş ve aday // tarihinde saat ..... 'da/de jüri önünde tez savunmasına alınmıştır. Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra..... dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerine sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI olduğuna OY BİRLİĞİ
DÜZELTME yapılmasına * OY ÇOKLUĞU
RED edilmesine ** ile karar verilmiştir.

* Bu halde adaya 3 ay süre verilir.
** Bu halde adayın kaydı silinir.

BAŞKAN

ÜYE

ÜYE

Evet Hayır

*** Tez, burs, ödül veya Teşvik prog. (Tüba, Fullbright vb.) aday olabilir.

Tez, mutlaka basılmalıdır.

Tez, mevcut haliyle basılmalıdır.

Tez, gözden geçirildikten sonra basılmalıdır.

Tez, basımı gereksizdir.

ÖNSÖZ

Türkiye, geçmişten günümüze bulunduğu coğrafi bölge itibariyle ve sahip olduğu yer altı, yer üstü zengin enerji kaynakları ile dünya güç dengelerinin devamlı ve çok yönlü çıkarlarına sahne olmaktadır. Bu da Türkiye'nin güçlü ve sürekli bir savunma politikasına sahip olmasını gerektirir. Ancak Cumhuriyet tarihimize birlikte başlayan askeri yardımlar ve daha sonra da satın alma şeklinde devam eden dışa bağımlılığımız yerli savunma sanayimizin gelişmesini engellemiş ve kendi silahımızı üretemeyen bir ülke haline gelmemize sebep olmuştur.

Güçlü bir silahlı kuvvete sahip olma gerekliliğimiz geçmişte olduğu gibi, günümüzde ve gelecekte de devam edecektir. Anahtar teknolojiye sahip olarak oluşturacağımız yerli savunma sanayi, dışa bağımlılığımızı azaltacaktır, milli gelirimizin ülke içinde kalmasını sağlayacaktır, ihracat gelirlerimizi arttıracaktır ve işsizliği önleyecektir. Bunun sonucunda sosyal refahı daha yüksek bir ülke yaratılacaktır.

Yazılan tezdeki tüm fikirler şahsıma ait fikirlerdir. Hiçbir kurumun görüşünü yansıtmamaktadır. Tez çalışmamın her aşamasında bazı kuruluş ve kişilerin çok değerli katkıları oldu. Öncelikle Lisans Üstü öğrenim hayatımın başından beri her türlü desteği ve katkıyı sağlayan, beni motive eden, başarılı olmamda bana duyduğu güven için, değerli hocam, büyüğüm Prof. Dr. Hüseyin KARAKAYALI'ya teşekkür ve şükranlarımı sunuyorum. Ayrıca maddi ve manevi desteklerinden dolayı Celal Bayar Üniversitesi İktisat Ana Bilim Dalı'ndaki öğretim üyesi hocalarıma desteklerinden dolayı teşekkür ediyorum. Tez izleme komitesinde bana yol gösteren değerli hocam Prof. Dr. Mustafa ÖZATEŞLER'e de şükranlarımı sunuyorum.

Tezimin ekonometrik uygulamasında, bana fikirleri, öğrettikleri ve uygulamaları ile verdiği desteğiyle çalışmamın güzel bir sonuca ulaşmasında en büyük paya sahip değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Arzdar KİRACI'ya da sonsuz teşekkür ediyorum. Tezimin araştırılması, yazılması sırasında verdiği destek ve gösterdiği sabır için de değerli eşim Niğmet DORUK'a ve oğlum Berke DORUK'a da teşekkür ediyorum

İÇİNDEKİLER

	SAYFA NO
ÖZET.....	I
ABSTRACT	II
ÖNSÖZ.....	V
TABLolar LİSTESİ.....	IX
GRAFİKLER LİSTESİ.....	XII
KISALTMALAR	XII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KAMU HARCAMALARI VE SAVUNMA HARCAMALARI

1.1. KAMU HARCAMALARI	5
1.1.1. GENİŞ ANLAMDA KAMU HARCAMALARI.....	8
1.1.2. DAR ANLAMDA KAMU HARCAMALARI	9
1.1.3. KAMU HARCAMALARININ ARTIŞ NEDENLERİ	9
1.1.4. KAMU HARCAMALARININ SINIRLARI	13
1.1.6. KAMU HARCAMALARININ SINIFLANDIRILMASI.....	15
1.2. TOPLUM DÜZENİ VE SAVUNMA.....	18
1.3. SAVUNMA HARCAMALARININ TANIMI, DÜZEYİ	23
1.4. SAVUNMADA MALİYET PAYLAŞIMI: ASKERİ İTTİFAKLAR.....	28
1.5. SAVUNMA HİZMETİNİN YAN FAYDALARI	29
1.6. DÜNYADA SAVUNMA HARCAMALARI	30
1.6.1. ÜLKELERİN İTHALAT VE İHRACATLARINA GÖRE SAVUNMA HARCAMALARI	35
1.6.2. NATO ÜLKELERİNİN SAVUNMA HARCAMALARI	38

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE SAVUNMA HARCAMALARININ BÜTÇE VE BÜTÇE DIŞI KAYNAKLARI, DIŞ ASKERİ YARDIMLAR, SAVUNMA BÜTÇESİNİN PLANLANMASI VE DENETİMİ

2.1. TÜRKİYE'DE SAVUNMA HARCAMALARI	43
2.1.1. TÜRKİYE'DE SAVUNMA HARCAMALARININ BÜTÇE BAZINDA DEĞERLENDİRİLMESİ... 53	
2.1.1.1. Savunma Harcamalarının Bütçe Üzerindeki Etkileri	54

2.1.1.2. Savunma Harcamalarının Diğer Bütçe Harcamaları ile Karşılaştırılması	64
2.1.2. SAVUNMA HARCAMALARININ BÜTÇE BAŞLANGIÇ ÖDENEKLERİNDEN SAPMALARI....	66
2.1.3. BÜTÇE DIŞINDA SAVUNMA HARCAMALARININ KAYNAKLARI	69
2.1.3.1. Savunma Sanayi Destekleme Fonu ve Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı.....	69
2.1.3.2. Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı'nın Harcama ve Gelirleri.....	85
2.2. DIŞ ASKERİ YARDIMLAR	88
2.2.1. ABD GÜVENLİK YARDIMLARI	89
2.2.1.1. Hibe Yardımları.....	90
2.2.1.2. Ödünç Verme ve Kiralama Yardımları.....	90
2.2.1.3. Savunma Bakanlığı İdari Program Yardımları.....	90
2.2.2. ALMANYA FEDERAL CUMHURİYETİ YARDIMLARI.....	95
2.2.2.1. NATO Savunma Yardımı (Dilim Yardımları).....	95
2.2.2.2. Büyük Paket Yardımları	96
2.2.2.3. Özel Teçhizatlandırma Yardımı (Acil Yardım)	96
2.2.2.4. BWB Yardımları	96
2.2.2.5. Diğer Yardımlar.....	97
2.3. SAVUNMA BÜTÇESİNİN BİLEŞENLERİ	101
2.4. SAVUNMA HARCAMALARININ PLANLANMASI, PROGRAMLANMASI, BÜTÇELENMESİ VE KONTROLÜ.....	102
2.4.1. SAVUNMA HARCAMALARININ PLANLANMASI, PROGRAMLANMASI, BÜTÇELENMESİ	103
2.4.2. SAVUNMA HARCAMALARININ KONTROLÜ.....	106

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SAVUNMA HARCAMALARI VE SAVUNMA SANAYİNİN EKONOMİ ÜZERİNE ETKİLERİ

3.1. SAVUNMA HARCAMALARININ DOLAYSIZ EKONOMİK ETKİLERİ	109
3.1.1. ÖDEMELER DENGESİNE ETKİSİ.....	109
3.1.2. KAYNAK DAĞILIMINA ETKİSİ	112
3.1.3. ENFLASYONA ETKİSİ	112
3.1.4. İSTİHDAM YARATMA AÇISINDAN ETKİSİ	114
3.1.5. TEKNOLOJİK İMKANLAR VE GELİŞMELER SAĞLAMAYA ETKİSİ.....	116
3.1.6. SANAYİLEŞMEYE ETKİSİ	118
3.2. SAVUNMA HARCAMALARININ DOLAYLI EKONOMİK ETKİLERİ	121
3.2.1. TOPLAM TALEBE ETKİLERİ	121
3.2.2. SPİN OFF (HIZLANDIRICI) ETKİSİ.....	122
3.2.3. SAVUNMA SANAYİ'NDE AR-GE ETKİLERİ	124
3.3. SAVUNMA HARCAMALARI VE EKONOMİK BÜYÜME	126

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
1980–2006 YILLARI ARASI SAVUNMA HARCAMALARI İLE BÜYÜME
ARASINDAKİ İLİŞKİNİN İNCELENMESİ

4.1. SAVUNMA HARCAMALARI KONUSUNDAKİ ARAŞTIRMALAR.....	133
4.2. EKONOMETRİK MODEL VE YÖNTEM.....	142
4.2.1. DURAĞANLIK KAVRAMI VE BİRİM KÖK TESTLERİ	142
4.2.1.1. Durağanlık Kavramı	142
4.2.1.2. Birim Kök Testleri.....	143
4.2.2. MODELİN TANIMLANMASI	144
4.2.2.1. Eş Bütünleşme Analizi.....	144
4.2.2.2. Uç Değerler	145
4.2.4. MODELİN KURULMASI, ANALİZİ	148
4.2.4.1. Modelin Kurulması.....	148
4.2.4.2. Verilerin Uzun Dönem Regresyona Uygunluğunun Test Edilmesi	150
4.2.4.4. Sonuçların Yorumlanması.....	157
SONUÇ.....	160
KAYNAKÇA.....	165

TABLolar LİSTESİ

SAYFA NO

Tablo 1.1:1939-1945 Yılları Arasındaki Konsolide Bütçe Harcamaları.....	12
Tablo 1.2: Kamu Harcamalarını Belirleyen Etkenler.....	14
Tablo 1.3: NATO, IMF VE Birleşmiş Milletler'in (UN) Savunma Harcamalarına İlişkin Tanımları Olası Savunma Harcamaları Kalemleri.....	24
Tablo 1.4:1988 -2005 Dünyada Savunma Harcamaları (2003 Sabit Fiyatlarıyla, Milyar Dolar).....	32
Tablo 1.5:2005 Yılı Dünya'da En Fazla Savunma Harcamaları Yapan Ülkeler.....	34
Tablo 1.6: Dünyada En Fazla Savunma Sanayi Ürünü İthal Eden 20 Ülke (Milyon Dolar, 2000 Sabit Fiyatlarıyla).....	36
Tablo 1.7: Dünyada En Fazla Savunma Sanayi Ürünü İhraç Eden 20 Ülke (Milyon Dolar, 2000 Sabit Fiyatlarıyla).....	37
Tablo 1.8: NATO Ülkelerinin Yıllar İtibari ile Savunma Harcamaları, (Milyon Dolar, 2000 Sabit Fiyatlarıyla).....	40
Tablo 1.9: NATO Ülkelerinin Yıllar İtibari ile GSYİH içinde Savunma Harcamaları Oranları.....	41
Tablo 2.1: GSMH'nın Bir Oranı Olarak Savunma Harcamaları 1998-2002.....	45
Tablo 2.2:Savunma Harcamalarının Birincil Bütçe İçindeki Oranları(Cari Fiyatlarla).....	55
Tablo 2.3:Savunma Harcamaları, Birincil Bütçe Harcamaları, Savunma Harcamalarının Birincil Bütçe İçinde Oranı, Büyüme Oranları.....	57
Tablo 2.4: Sağlık Harcamaları, Birincil Bütçe Harcamaları, Sağlık Harcamalarının Birincil Bütçe İçinde Oranı, Büyüme Oranları.....	61
Tablo 2.5: Birincil Bütçe İçindeki Oranlar ve Büyüme Oranları.....	62
Tablo 2.7: Savunma Dışı Harcamaların Birincil Bütçe İçindeki Oranları, Büyüme Oranları, Savunma Harcamalarının Büyüme Oranları.....	65
Tablo 2.8: Savunma Sanayi'nde Faaliyet Gösteren Kamu ve Özel Sektör Kuruluşları.....	78
Tablo 2.9: SSM'nin Başlıca Harcamaları (Cari Fiyatlarla).....	81
Tablo 2.10:SSDF'nin Gelirleri, (Milyon Dolar).....	84
Tablo 2.11: TSKGV'nin Harcamaları ve Gelirleri (Cari Fiyatlarla).....	86
Tablo 2.12: FMS Kredilerinin Bileşimi ve Ödeme Planı (Milyon Dolar).....	93
Tablo 2.13: 1964-1994 Yılları Arasında Yapılan Dilim Yardımları,(Milyon Mark).....	95

Tablo 3.1: Savunma Sanayi ile İlgili Sektörlerin Geri Bağlantı Katsayıları.....	122
Tablo 3.2.: Sanayileşmiş Ülkeler ve Türkiye’de Ar-Ge Faaliyetlerine Ayrılan Kaynak.....	125
Tablo 3.3:Savunma Harcamaları ile Büyüme Arasındaki İlişkiyi Analiz Eden Örnek Araştırmalar.....	130
Tablo 4.1: Savunma Harcamalarının Ekonomi İlişkisiyle İlgili Araştırmalar.....	139
Tablo 4.2: Modelde Kullanılan Değişkenler, Veriler.....	149
Tablo 4.3: Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) Test Sonuçları.....	151
Tablo 4.4: Birinci Fark İçin Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) Test Sonuçları.....	152
Tablo 4.5: Model (1) Sonuçları.....	154
Tablo 4.6: Model (1) Kalıntı ADF Sonuçları.....	155
Tablo 4.7: Uç Değerlerle Ulaşılan Model (2) Sonuçları.....	156
Tablo 4.8: Model (2) Kalıntı ADF Sonuçları.....	157
Tablo 4.9: Breusch-Godfrey Ardışık bağımlılık LM Testi Sonuçları.....	157

GRAFİKLER LİSTESİ

SAYFA NO

Grafik 1.1: 1989-2005 Yılları Arasında Dünyada Savunma Harcamaları.....	33
Grafik 2.1: 1998-2002 Yılları Çeşitli Ülkelerin Savunma Harcamalarının GSMH İçinde Oranları.....	46
Grafik 2.2: 1998 Yılı Çeşitli Ülkelerin Savunma Harcamalarının GSMH İçinde Oranları.....	47
Grafik 2.3: 2001 Yılı Çeşitli Ülkelerin Savunma Harcamalarının GSMH İçinde Oranları.....	48
Grafik 2.4: 1980-2006 Yılları Arasında Savunma Harcamalarının Birincil Bütçe İçindeki Oranları.....	60
Grafik 2.5: 1994-2006 Yılları Arasında Savunma ve Sağlık Harcamalarının Birincil Bütçe İçindeki Payı.....	63
Grafik 2.6: SSM' nin Yıllara Göre Proje Sayısı.....	75
Grafik 2.7: SSM' nin 1986-2006 Yılları Harcamaları.....	77
Grafik 4.1: Zaman Sürecinde Bütün Verilerinin Değerleri.....	151
Grafik 4.2: Zaman Sürecinde Bütün Verilerinin Değerleri II.....	153
Grafik 4.3: Zaman Sürecinde <i>DH</i> , <i>SH</i> ve <i>FDI</i> Verilerinin Değerleri.....	153
Grafik 4.4: FDI Gözlemlerinin Zaman Farkı ile Davranışı.....	154
Grafik 4.5: Sağlam Regresyon Sonuçları.....	155

KISALTMALAR

ABD	Amerika Birleşik Devletleri
Ar-Ge	Araştırma Geliştirme
ADF	Augmented Dickey-Fuller (Genişletilmiş Dickey-Fuller)
BWB	Bundesamt für Wehrtechnik und Beschaffung (Federal Alman Savunma Silah Teknik ve Tedarik Dairesi)
ÇDT	Çökmeye Dayanıklı Tahmin
DF	Dickey-Fuller
DM	Deutsche Mark (Alman Markı)
EKKK	En Küçük Kırpılmış Kareler
EKOD	En Küçük Ortak-Varyans Determinantı
FMS	Foreign Military Sales (Dış Askeri Satışlar)
FMSCF	Foreign Military Credit Financing (Dış Askeri Kredili Satışlar)
GSMH	Gayri Safi Milli Hasıla
GSYİH	Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
IAU	Altyapı Hesap Birimi
IMET	International Education and Training Program (Uluslararası Askeri Eğitim ve Öğretim Programı)
IMF	International Monetary Fund (Uluslararası Para Fonu)
JUSMAT	Joint US Military Mission for Aid to Turkey (Türkiye'ye Yardım için Ortak ABD Askeri Kurulu)
KPD	TSK Kuvvet Planlama Direktifi
LTS	Least Trimmed Squares (En Küçük Kırpılmış Kareler)
MAP	Military Assistance Program (Askeri Yardım Programı)
MCD	Minimum Covariance Determinant (En Küçük Ortak-Varyans Determinantı)
MKEK	Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu
MSB	Milli Savunma Bakanlığı
NATO	North Atlantic Treaty Organization (Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü)
NAMSA	NATO İkmal ve Bakım Ajansı
OECD	Organisation for Economic Co-Operation and Development (Ekonomik

	Kalkınma ve İşbirliği Örgütü)
OYTEP	On Yıllık Tedarik Programı
PHCH	Personel Hariç Cari Harcamalar
PKK	Partiya Karkeran Kürdistan
PPBS	Planlama, Programlama ve Bütçeleme Sistemi
SAGEB	Savunma Sanayini Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı
SEK	Sıradan En Küçük Kareler
SHP	Stratejik Hedef Planı
SIPRI	The Stochholm International Peace Research Institue (Stockholm Uluslararası Barış Anlaşmaları Enstitüsü)
SSDF	Savunma Sanayi Destekleme Fonu
SSM	Savunma Sanayi Müsteşarlığı
SSİK	Savunma Sanayi İcra Komitesi
TAI	Türk Havacılık ve Uzay Sanayi A.Ş.
T.C.	Türkiye Cumhuriyeti
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TEI	Tusaş Motor Sanayi A.Ş.
TSKGV	Türk Silahlı Kuvvetleri Güçlendirme Vakfı
TSK	Türk Silahlı Kuvvetleri
TUİK	Türkiye İstatistik Kurumu
TÜMAS	Türkiye'nin Milli Askeri Stratejisi
UD	Uç-değerler
UN	United Nations (Birleşmiş Milletler)
UNDP	United Nations Development Programme (Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı)
USACDA	The United States Arms Controls and Disarmament Agency (Birleşmiş Milletler Silah Kontrolü ve Silahsızlanma Ajansı)
YPK	Yüksek Planlama Kurulu

GİRİŞ

Toplum hayatının olmazsa olmaz ortak sorumlulukları, ihtiyaçları ve bu ihtiyaçları karşılamaya yönelik tedbirleri vardır. Bu ihtiyaçların toplum adına karşılanması görevi demokratik toplumlarda hükümetlerce yapılır. Söz konusu ihtiyaçların karşılanmasının da mali bir yükü olacaktır. Demokratik toplumlarda hükümetler bu maliyetleri karşılamak için vergi yoluyla, borçlanma yoluyla vb. yollarla gelir toplarlar ve ihtiyaçları karşılamak maksadıyla bu gelirleri harcarlar. Modern toplumdaki hükümetlerin bu ihtiyaçları içinde eğitim, sağlık, güvenlik, savunma gibi ihtiyaçlar yer almaktadır. Bu ihtiyaçlardan savunma toplum için en önemli ve başta gelen ihtiyaçlardandır. Devletler bu hizmetleri satın almanın yanında kendi çalışan istihdam ederek de yapabilir.

Bir ülkede yaşayan insanların can güvenliği, çalışma, üretme ve kazandığına sahip çıkma hakları vardır ve bunları sağlamaktan devlet sorumludur. Üretimin ve ticaretin artması için toplum üyelerinin birbirine karşı haklarını tanımalarının yanı sıra toplum kurallarını bozanların da cezalandırılması için ülkede bir yaptırım gücünün olması gerekmektedir. Bunu sağlayan devletin bu görevlerinin yanı sıra ulusal savunma ve dış ilişkiler konularında da görevleri vardır. İşte bu görevlerden savunma, devletin bağımsızlığını, diğer ülkelerin ve örgütsel güçlerin (PKK gibi), tehditlerine ve eylemlerine karşı korunmaktır. Bir ülkede savunma yeterli değilse, kayıtsız şartsız bağımsızlığın yerini, başka devletlere karşılıksız ödeme yapan, sınırlı egemen, özerk bir eyalet yerini alır, bağımsızlık sona erer, o ülkeyi uluslararası ilişkilerde gücünü kabul ettiren devlet temsil eder.

Savunma hizmetlerini karşılamak için devletin vergi ya da borçlanma yoluyla elde ettiği gelirlerden harcama yapması gerekir. Savunma hizmetlerini karşılamak için kullanılan kaynaklar çok büyüktür ve direkt olarak üretken değildir. Üretken olmadığı için bu hizmete ayrılan kaynaklardan tasarruf sağlamak toplumun refahını arttırmak açısından önemlidir.

Bu harcamalar neticesinde savunma hizmetinin hedeflediği iki sonuç vardır: Bunlardan ilki, ülkeye saldırma niyetinde olanları “vazgeçirme” veya caydırma, ikincisi ise saldırıdan vazgeçirilemediği ve saldırının gerçekleştiği durumda bunu “defetme” veya “savma”dır. Bu faydalardan caydırma etkisi tamamen bölünmez bir kamu hizmetidir.

İkinci Dünya savaşından sonra başlayan soğuk savaş dönemi ile dünyada savunma harcamaları 1987 yılına kadar artmış, bu yıldan sonra azalmaya başlamıştır. 1998 yılından sonra tekrar artmaya başlayan savunma harcamalarındaki artış 2001 yılına kadar reel % 7 olmuşken, 2002-2004 yılları arasında % 6'ya inmiştir. Bu dönemdeki artışlarda en önemli etken ABD'nin maruz kaldığı 11 Eylül saldırılarıdır. SIPRI'nın 2006 yılında yayınladığı rapora göre 2005 yılında dünyadaki savunma harcamaları, 2003 sabit fiyatları ile 1 trilyon ABD dolarına ulaşmıştır. 1996-2005 yılları arasında savunma harcamalarında % 34'lük bir artış söz konusudur.

Savunma harcamaları ekonomik büyümenin önkoşulu kabul edilebilir ve bu arada güvenliği sağlamak gibi bir de faydası oluşmaktadır. Ülkenin diğer alanlarından çekilip alınan kaynakların savunma harcamalarında kullanılması ile bir ülkenin gelişmesini ve büyümesini engellemek de olasıdır. Ancak Adam Smith'in “savunma zenginlikten önemlidir” sözü, savunma hizmetinden ve bu anlamda yapılacak harcamalardan vazgeçilmesinin mümkün olmayacağını destekleyen bir ifadedir.

Çalışmanın amacı, 1980-2006 yılları arasında Türkiye’de savunma harcamalarının kaynaklarının neler olduğunu ve bu harcamaların tutarlarını ortaya koymak suretiyle talep yanlı ekonometrik bir model ile bütçe kaynaklı savunma harcamalarının Türkiye ekonomisinin büyümesine ne kadar ve ne yönde bir etki yaptığını ortaya koymaktır.

Çalışmanın birinci bölümünde kamu harcamalarının tanımı, artış nedenleri, sınırları ve sınıflandırılması incelenmiştir. Toplum düzeni içinde savunma ihtiyacının gerekliliği, savunmanın hedeflediği sonuçlar, savunma harcamalarını tanımı, ne düzeyde yapıldığı, etkinliği, savunma hizmetin yan faydaları konuları da incelendikten

sonra, dünyada savunma harcamalarının yıllar itibariyle nasıl gerçekleştiği, ülkelerin GSYİH'ları içindeki seyirleri, Ülkemizin üyesi olduğu NATO içindeki diğer ülkelerle karşılaştırması yapılarak bir değerlendirme yapılmıştır. Ayrıca ülkelerin ekonomileri içindeki önemini göstermek açısından, dünyada savunma sanayi ürünleri ihraç eden ve ithal eden ilk yirmi ülkenin dış ticaret rakamları da incelenmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde Türkiye'de savunma harcamalarının bütçe ve bütçe dışı kaynaklarının neler oldukları, 1980-2006 döneminde savunma harcamalarının yıllar itibariyle ne kadar oldukları incelenmiştir. Bütçe içi savunma harcamaları, ayrıca sağlık harcamaları, savunma dışında kamu harcamaları ve bu harcamaların büyüme oranları ile karşılaştırılmıştır. Bütçe dışından savunma harcamalarına sağlanan kaynaklar, SSDF gelirleri ve TSKGV gelirleridir. SSDF gelirleri, harcamaları, projeleri ve TSKGV gelirleri ve harcamaları da ikinci bölümde anlatılmıştır. Savunma harcamalarının bütçe ve bütçe dışı kaynakları dışında Ülkemize Dış Askeri Yardımlar ile sağlanan diğer kaynaklar da bu bölümde ele alınmıştır. Bölümün sonunda bütçe kaynaklı savunma harcamalarının nasıl planlandığı ve harcamaların nasıl kontrol edildiğine değinilmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde, savunma harcamalarının ve savunma sanayinin ekonomiye dolaysız etkilerinden, dolaylı etkilerinden ve savunma harcamalarının ülkelerin ekonomik büyümesine etkisinden bahsedilmiştir. Savunma harcamalarının ve savunma sanayinin kaynak dağılımına, enflasyona, ödemeler dengesine, istihdam yaratmasına, teknolojik imkanlar, teknolojik gelişmeler sağlamasına, araştırma geliştirmeye katkısına ve sanayileşmeye yaptığı etkiler dolaysız etkiler olarak incelenirken, toplam talebe etkisi, spin off (hızlandırıcı) etkisi, Ar-Ge' ye etkisi de dolaylı etkiler olarak incelenmiştir. Bu etkilerden başka savunma harcamalarının bir ülkede ekonomik büyümeye nasıl bir etki yapacağı hususu da bu bölümde incelenmiştir.

Çalışmanın dördüncü ve son bölümünde talep yanlı bir ekonometrik model kurularak uygulama yapılmış, uygulama sonucunda ortaya çıkan etkiler ve sonuçlar değerlendirilmiştir. Uygulama ile ilgili bilimsel açıklama ve model kurulumu yapılmadan önce, savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki daha önceden

yapılan araştırmalar ele alınmıştır. Modelin kurulması ve uygulamanın yapılması sonucunda elde edilen sonuçların bilimsel yorumları ile birlikte Türkiye ekonomisine etkileri ve katkıları açısından bir değerlendirme yapılmıştır.

Çalışmanın hazırlanmasında özellikle savunma harcamalarına ait bütçe dışı kaynakların verilerinin toplanmasında sıkıntılar yaşanmıştır. TSKGV'nin verilerine yıllık raporlardan ulaşılmıştır. SSDF'nun gelirleri yapılan başvurular sonucunda elde edilememiştir. Harcamalar da, SSM'nin 2007 yılında yayımladığı stratejik plandan yıllık bazda toplam harcamalar olarak elde edilmiştir. Bütçe içi savunma harcamalarının kaynaklarına ait veriler T.C. Maliye Bakanlığı Muhasebat Genel Müdürlüğü'nden elde edilmiştir. Savunma harcamalarına ait tutarlar tüm ülkelerde olduğu gibi ülkemizde de devlet sırrı olarak görülmektedir. Bu çalışmada belirtilen harcama tutarları resmi kuruluşlarca yayımlanan rakamlardır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAMU HARCAMALARI VE SAVUNMA HARCAMALARI

1.1. KAMU HARCAMALARI

Tüm dünyada devlet yapısı gereği halkına karşı görevlerini yerine getirebilmek ve varlığını sürdürebilmek için harcamalar yapmak zorundadır. Bazı hizmetlerden yararlanmak, malları kullanmak, devlet için zorunluluktur. Güvenlik hizmetinin olabilmesi için vali, polis, şoför, yazıcı vb. kişilerin hizmeti satın alınacak ve bununla birlikte hizmetin yapılabilmesi için çeşitli mal ve malzemeler, teçhizatlar kullanılacaktır. Devlet bu hizmetleri direkt kendi istihdam ettiği personel ile sağlayabilir ya da özel kesimden kiralama, satın alma yoluyla da yapabilir. Örneğin askerlik yükümlülüğünü yerine getiren gençlerin iaae hizmetini satın aldığı gıda maddelerinin pişirilmesini dağıtılması ve temizliğinin yapılması hizmetini kendi istihdam ettiği personel aracılığı ile yapan devlet, son yıllarda bu hizmeti satın alarak sağlamaktadır. Ancak ne şekilde olursa olsun bu kamusal hizmetlerin yerine getirilmesi için devletin harcama yapması gerekmektedir. Bu hizmetlerin sağlanmasının yanında devlet ayrıca; kaynak dağılımını düzenlemek, gelir dağılımını düzenlemek, büyümeyi sağlamak, kalkınmayı hızlandırmak ve buna benzer hedefleri yerine getirmek için doğrudan mal ve hizmet alımına yönelmekte, bazen de özel kesime karşılıksız ödemeler yapabilmektedir (Uluatam, 2003:203).

Tam istihdamı gerçekleştirme, büyümeyi ve ekonomik kalkınmayı sağlama, gelir dağılımını gerçekleştirebilme gibi amaçlar için devlet kesintisiz olarak mal ve hizmet alımına devam etmektedir. Bu amaçlar zaman zaman özel kesime devletin karşılıksız yapmış olduğu harcamalar, devletin belli hedeflere ulaşmak için kullanmış olduğu araçlardır.

Kamu harcamalarının tanımında hukukçular harcamayı yapanın hukuksal durumuna bakmışlardır. Harcamayı yapan kamu tüzel kişisi se, harcama kamu harcaması, özel, gerçek ve tüzel kişi yapmış ise özel harcamadır. Bu anlamda kamu

harcamaları, “kamu tüzel kişiliğince” yapılan harcamalar olarak tanımlanmaktadır (Herekman, 1988:54) .

Kamu harcamaları devletin ulusal ve yerel bütçe harcamalarıdır. Siyasal bir organın kamu hizmetleri için topladığı vergiler ve sağladığı diğer kaynakları bütçe belgesi ile ödenek ayırarak yaptığı giderlerin tümü kamu harcamasıdır. Bütçede ve bütçe ile ilgili hesaplarda masraf olarak yer almayan hiçbir unsur, kamu harcaması kapsamına girmez. Örneğin devletin döner sermayeli bir kuruluşuna başlangıçta bütçeden verdiği sermaye kamu harcaması olmasına rağmen, bundan sonra mal ve hizmet satarak topladığı paradan yapılan harcamalar kamu harcaması değildir. Bu harcama üretilen mal ve hizmetlerin satılarak gelirlerle tekrar piyasa için üretim yapmak üzere yapılan harcamalardır. İktisadi girişimlerin de ilk teşkildeki sermaye ödenekleri bütçeden verilmiş ise bu bir kamu harcamasıdır. Bundan sonra yarattığı gelirleri harcamaları (devlet bütçesine kaydedilmedikçe) kamu harcaması değildir. İktisadi devlet teşekküllerinin , sermayelerini oluşturmak için devletten verilen paralar veya bunların zararlarının devletçe karşılanması için yapılan ödemeler kamu gideri yapısındadır (Erginay, 1987:137-138).

Burada sözü edilen bütçeden ifade edilmek istenen konsolide bütçedir. Kamu harcamaları denildiğinde ise bu konsolide bütçeden yapılan harcamalar kastedilmektedir. Konsolide bütçe, genel bütçe ile (Merkezi İdarenin; Meclis Cumhurbaşkanlığı ve Bakanlıklar Bütçesi), katma bütçelerin (Bakanlığa bağlı olmasına rağmen ayrı tüzel kişiliğe kavuşturulmuş kamu kuruluşları: Karayolları, Üniversiteler, Devlet Su işleri vb. gibi) beraber ifade edilmesi sonucu ortaya çıkan rakamlara verilen isimdir. Bu şekilde dar anlamıyla kamu harcamaları, genel bütçeden ve katma bütçelerden yapılan harcamalar toplamını ifade etmektedir. Bunların dışında kalan kamu kuruluşlarının harcamaları bu kapsamın haricinde kalır (Gürsoy, 1975:66) .

Kamu harcamaları bunlarla yapılan işlerin niteliğine göre “işlevsel” olarak ve bu harcamalarla kullanılan kaynakların (girdilerin) türlerine göre “ekonomik” olarak sınıflandırılır. İşlevsel sınıflamada kamu hizmetleri üç büyük grupta toplanır. İlk olarak en genel yönetim ve düzen hizmetleridir: genel yönetim, temsil, yasama, düzen,

güvenlik, yargı ve savunma hizmetleri bu grubun içindedir. Bu demirbaş hizmetler diye ifade edebileceğimiz hizmetler olmadan devlet düzeni ve piyasa ekonomisi kurulamaz. İkinci grupta yer alan hizmetler toplu ya da tek tek vatandaşlara refah sağlayan hizmetlerdir: Sağlık, eğitim, sosyal güvenlik ve yardım, konut vb. bu hizmetler, vatandaşların kendi gereksinimleri için dolaysız olarak yararlanabildikleri hizmetlerdir. Son grupta da ekonomik nitelikteki hizmetler yer almaktadır: Altyapı hizmetleri ve yatırımları, sanayi, ticaret, tarım hususundaki hizmetler. Bu hizmet türü direkt olarak vatandaşlara fayda sağlamaz daha ziyade piyasadaki firmalara yarar sağlar, onların maliyetlerini azaltır. Bu maliyetteki düşüşlerden tüketiciler fiyatlara yansımalar sayesinde yararlanırlar. Ancak bu maliyet azalmasını fiyatlara yansıtmayan firmalar, bu hizmetlerin faydasını direk kendilerinde toplarlar.

Kamu harcamalarının faydasının yayıldığı döneme bakılarak cari harcamalar (faydası harcama dönemini aşmayan) ve sermaye harcamaları (faydası dönemden sonraya kalan) olarak iki ana gruba ayrılır. Ancak bazı kamu harcamalarının faydalarının döneminde yok olmadığı, gelecek dönemlere de geçtiği halde, nesnel varlıklar olmadığı için bu tür harcamaları cari harcamalar olarak nitelendirmek gerekmektedir. Örneğin silahlı kuvvetlerde yapılan iaşe, eğitim, sağlık gibi harcamalar bir savunma gücü yaratmak adına yapılan eğitimlerin temel unsuru insana yapılan harcamalar olduğu ve ileride kalıcı etkileri olmasına rağmen, bunlar kamu muhasebesinde cari harcamalar olarak sayılmaktadırlar. Bu tür harcamalar iktisadi terminolojide, sonraki dönemlerdeki kalıcı etkisi dikkate alındığında “kalkınma carileri” olarak nitelendirilmektedir (Bulutoğlu, 2004:196).

Kamu harcamaları, verilen hizmetlerden başka bir de kullanılan ekonomik kaynaklara (girdilere) göre sınıflandırılır. Ücret ödemek sureti ile devlet insan gücü çalıştırır ve emek piyasasına girer. Makine taşınmaz mal kiralar, çeşitli girdiler satın alır kullanır (enerji, gıda, ilaç, taşıma araçları gibi). Çeşitli hizmetleri firmalardan satın alır (danışma, iaşe, taşıma, bilgi sistem, iletişim hizmetleri gibi). Bu şekilde satın aldığı girdileri, devlet kamu hizmetlerinde kullanır, çoğaltır. Ancak bazı ödemeler karşılığında hiçbir ekonomik girdi satın almaz, kaynak alıp tüketmez, sadece satın alma gücü aktarır. (Borç ödemeleri, emekli maaşı, kişi, kurum ve devletlere yardım gibi)

Kamu harcamaları, devletin teşkilatlanma biçimine uygun olarak kamu kuruluşları tarafından yapılır. Başka bir ifade ile merkeziyetçi devlet sistemi uygulayan bir ülkede kamu harcamalarının büyük bir kısmı genel-merkezi idare tarafından bir kısmı mahalli, bir kısmı da diğer kamu kuruluşlarınca gerçekleştirilir. Burada tartışılan konu kamu iktisadi teşebbüsleri ile ayrı tüzel kişiliği olan kurumlarca yürütülen sosyal güvenlik harcamaları üzerine yoğunlaştırılmaktadır (Öner,1986:24-25). Bu çerçevede kamu harcamalarını dar anlamda ya da geniş anlamda tanımlamak mümkündür.

1.1.1. Geniş Anlamda Kamu Harcamaları

“Devletin fonksiyonlarını yerine getirilmesi için yapılan, bütün işlerin maliyetine giren unsurlar toplamına” en geniş anlamda kamu harcamaları denilmektedir. Bu tanıma baktığımızda, kamu harcamaları sadece devletin değil, diğer kamu kuruluşlarının da nakdi ve aynı olarak doğrudan doğruya yaptıkları harcamaları da kapsamaktadır (Karluk, 1997:91).

Geniş anlamda kamu harcamaları, yalnız devlet ve diğer kamu kuruluşlarının bütçe ödemeleri değil, iktisadi devlet teşekküllerinin harcamaları, sosyal sigorta ödemeleri, vergi muafık ve istisnaları ve özel kişilerin kamu kuruluşlarınca yardımlarını da içeren bir terimdir. Gerçekten iktisadi devlet teşekküllerinin, sermayelerini oluşturmak için devletten verilen paralar veya bunların zararlarının devletçe karşılanması için yapılan ödemeler kamu gideri kapsamındadır (Erginay, 1987:137-138).

Geniş anlamda kamu harcamaları kapsamına aşağıdaki harcamalar girmektedir:

- Devlet ve Mahalli İdarelerin yaptığı harcamalar
- İktisadi Devlet Teşekküllerinin yaptığı harcamalar
- Sosyal Sigorta Harcamaları

- Vergi muafiyetleri ve vergi indirimleri
- Hususi şahısların yaptıkları bağış ve yardımlar
- Devlet aktinde meydana gelen azalmalar
- Toplum için yararlı hizmetler yapan kurum harcamaları (belediyelerce işletilen otobüs, elektrik, su işletmeleri ya da elektrik gibi işletme tesislerinin yaptığı harcamalar).

1.1.2. Dar Anlamda Kamu Harcamaları

Dar anlamda kamu hizmetlerinin bedeli olarak devlet ve mahalli idarelerin yaptıkları ödemelere kamu harcamaları denilmektedir. Hukuki kişiliği söz konusu olarak yapılan bu tanımlamada tüzel kişilerin bütçelerinden kamu hizmetlerinin maliyetine giren bütün unsurlar kamu harcamasıdır. Belirli hizmetler karşılığı ödenen aylık ve ücretler eğitim, savunma, bayındırlık ve sağlık giderleri ile sosyal yardımlar kamu harcamalarına örneklerdir (Öner, 1986:26).

Milli hasılaya katkı yapan ya da milli hasılaya katkı yapmayan şeklinde kamu harcamalarını ayırmak mümkündür. Milli hasılaya katkı yapan harcamalar; cari ve yatırım harcamaları şeklinde ifade edilirken , milli hasılaya katkı yapmayan harcamalar ise transfer harcamalarıdır.

1.1.3. Kamu Harcamalarının Artış Nedenleri

Bazı duraklama dönemleri dışında kamu harcamaları sürekli artmaktadır. Çeşitli ülkelere ait veriler bu gerçeği doğrulamaktadır. Bu artışın görünüşte artan sebepleri birden fazladır (Uluatam, 2003:208-210).

En geçerli ve ilk sebep olarak fiyatlar genel seviyesinin yükselmesi gösterilebilir. Fiyatlar genel seviyesi uzunca bir süre aynı kalmamaktadır. Bu unsur

özellikle fiyat artışlarının belirgin olduğu dönemlerde devlet harcamalarında önemli yükselmelere yalnız başına yol açabilmektedir. Milli paranın satın alma gücündeki düşüşler elbette aynı hizmeti sağlamak için harcanması gereken parayı arttıracaktır. Özellikle ülkemizde enflasyonist baskının uzun yıllar boyunca milli paramızın değerini düşürmesi sonucunda kamu harcamalarının görünüşte artmasına neden olmuştur.

Kamu harcamalarının görünüşte artmasının bir diğer nedeni de yıllar boyunca ülke nüfusunun artması ya da ülke sınırlarının genişlemesi yolu ile de nüfusun artmasıdır. Nüfus artışı ile birlikte kamu hizmetlerinin artması, (eğitim, sağlık, güvenlik, savunma, konut gibi) devletin bütçe ile karşılaması gereken yükümlülüklerini de arttıracaktır. Çünkü devlet, mal ve hizmet üretiminin hacmini nüfus ile doğru orantılı olarak arttırmak zorunda kalır.

Bir diğer neden olarak da bütçe hazırlama şekli söylenebilir. Bütçe hazırlama usullerinde meydana gelen değişimlerden en önemlisi, bütçede safi usulün terk edilerek gayri safi usule geçilmesidir. Bu usul ile gelir ve gider kalemlerinin birbirine mahsubu yapılmaksızın gösterilmesi bütçe rakamlarının yükselmesine neden olmuştur. Diğer yandan halen gelirler de gayri safi usulle yapılmaktadır. Bir kamu giderinin gelir yaratması halinde (memur maaşlarından vergi kesilmesi gibi) gelir ayrıca gelir bütçesi içinde yer almaktadır.

Kamu harcamalarında meydana gelen artışların gözüken sebepleri yukarıda açıklandığı gibidir. Ancak savunma harcamalarının gerçek artış nedenleri aşağıda ifade edildiği gibidir.

Uzun vadede meydana gelen kamu harcamaları artışlarını incelemek için bunların kamu hizmetleri türlerine göre artışlarına bakmak gerekir. İktisatçılar, devletin kamu hizmetleri, gelir dağılımı için ve başka etkenler altında yaptığı harcamaların artışını daha ziyade demokrasi rejimi içerisinde inceleye gelmişlerdir.

Sanayileşme ve kentleşme ilerledikçe, toplum içerisinde insanların ve firmaların gerek birbirlerine gerek topluma verdikleri zararlı etkiler artar ve bu zararların

giderilmesi, olmasının engellenmesi hizmetlerini devlet üstlenir. Tarım toplumunda bu etkiler oldukça azdır. Sanayileşme ile meydana gelen çevre bozulması, insanların birbirlerine ve topluma verdikleri cinayet, hırsızlık gibi zararlı etkileri bertaraf edebilmek için devletler sürekli artan bir şekilde; asayiş, emniyet, denetleme, koruma, sağlık, yargı hizmetlerine kaynak aktarmaktadır (Bulutoğlu, 2004:198). Teknolojide meydana gelen gelişmeler her alanda kamu harcamalarının artmasına neden olsa da savunma ve emniyet hizmetlerinin çok daha iyi ve sağlıklı yapılabilmesi için teknolojinin kullanılmasına bu alanlarda daha da fazla ihtiyaç duyulmaktadır. Teknolojinin gelişmesini sağlayan ve bu ürünleri üretilen satan ülkeler bu satışlardan oldukça iyi gelir sağlamaktadırlar, ancak ülkemiz gibi teknoloji anlamında dış ülkelere bağımlı olan ülkeler maalesef bu teknolojiyi ve buna bağlı ürünlerini satın alarak kamu harcamalarını ciddi bir şekilde arttırmaktadırlar. Özellikle emniyet ve savunma hizmetlerinin neredeyse tamamı devlet tarafından karşılandığı için, gün geçtikçe daha da karmaşık hale gelen dünya da gerek iç gerek dış tehditlerin artması sonucunda bu alanlarda kullanılmak maksadı ile üretilen mal ve hizmetlerin satın alınmamasını ya da kullanılmamasını engellemektedir. Bir başka ifade ile ülkemizin tehdit değerlendirilmesi düşünüldüğünde savunma ve emniyet hizmetleri için ne gerekli ise devlet tarafından alınmalı ve harcama yapılmalıdır.

Ülkelerin savaş zamanlarında ise savunma harcamalarını çok daha fazla arttırdıklarını hatta devlet bütçelerinin $\frac{3}{4}$ ünün savunma harcamalarına ayrıldığı görülmektedir. Her ne kadar sıcak savaş olma ihtimali eski yüzyıllara göre daha düşük olsa da soğuk savaş, siyasi gerginlikler dünyamızda devam etmektedir. Savaş öncesi bu çerçevede yapılan savunma harcamaları kamu harcamalarının artmasına neden olduğu gibi, savaş sonrası ortaya çıkan savaş nedeni ile meydana gelmiş birçok giderler de bu harcamalara girmektedir. Özellikle savaş tehdidi dönemlerinde ya da hazırlık dönemlerinde ülkeler bazı harcamalarını karşılayabilmek için borçlanma yolunu seçmek zorunda kalmaktadır. Böylece savaşın mali yükü gelecek nesillere aktarılmış, yani gelecek nesiller olumsuz etkilenmiş olmaktadır.

Tablo 1.1:1939-1945 Yılları Arasındaki Konsolide Bütçe Harcamaları

Yıllar	Kesin Harcamalar
1939	398,7
1940	545,6
1941	581,9
1942	931,8
1943	1033
1944	1084,3
1945	606,5

Kaynak : Maliye Bakanlığı, Muhasebat Genel Müdürlüğü

Tablo 1.1'deki 1939-1945 yılları arasındaki harcamalar dikkate alındığında Ülkemiz II. Dünya savaşına girmemesine rağmen , alınan tedbirler neticesinde savunma harcamalarının dolayısıyla kamu harcamalarının arttığı görülmektedir.

Kamu harcamalarının gerçek anlamda artmasının bir nedeni de, devletin ekonomide aktif rol oynamasıdır, yani devlet anlayışında meydana gelen değişimdir. Eskiden devlet eli ile yürütülen kamu hizmetleri sınırlı idi. Zamanla türleri de artan bu hizmetlerin nitelikleri de artmıştır. Bu nedenle devlet daha fazla kamu harcaması yapmak zorunda kalmıştır. Kamu hizmetlerinin daha yaygın ve nitelikli yerine getirilmesi isteği, bunlar için daha fazla harcama yapılmasını, çağdaş devletin temel ilkelerinden biri haline getirmiştir (Aksoy, 1991:25).

Kamu harcamalarının artışında sosyal güvenlik harcamalarının ağırlığı giderek artmaktadır. Sosyal sigortalar, emekli sandıkları, işsizlik sigortaları, konut ve eğitim ile ilgili tesislerin kurulması ve bunlara geniş ölçüde katılması yeni harcamaları gerektirmektedir.

Hayat standartlarının yükselmesi ile daha yeni ve pahalı tüketim yapmaya alışan vatandaşlar devletten aldığı hizmetlerin de daha iyi ve daha fazla olmasını bekler duruma gelmişlerdir.

1.1.4. Kamu Harcamalarının Sınırları

Kamu harcamalarının ne kadar yapılacağına ve nasıl yapılacağına siyasi otoriteler karar vermektedir. Kamu harcamalarının ne kadar olacağına karar verilirken bunun üst sınırı ne olabilir sorusuna verilecek cevap milli gelirdir denilebilir ilk bakışta. Ulusal gelirin tamamının kullanılmasına karar verilirken, ihtiyaçların karşılanmasının tümüyle özel bütçelerden koparılıp kamu bütçesine aktarılması demektir. Bu nazari gözüken duruma örnek olarak Kamboçya'nın diktatörü Pol Pot verilebilir (Bulutoğlu, 2004:204). Rekor sayılabilecek bu harcama tutarına ulaşmış bir siyasi lider olarak tarihe geçmiştir.

Devlet bütçesi ağırlıkla vergilerden oluşmaktadır. Milli gelirin ne kadarının kamu harcamalarına gideceği konusunda Amerikalı iktisatçı Colin Clark'ın söylemi bu miktarın milli gelirin %25'ini aşamayacağıdır. Bu oranı aştığı takdirde vergilerin artması ile çalışanların çalışma istekleri azalır, işletmelerin yatırım arzuları körelir, milli gelir azalır demektir. Ancak bu oran tam da gerçeği yansıtan bir söylem değildir. Nitekim birçok sanayi ülkesinde bu oran aşılmıştır ve İsviçre örneğinde bu oran %50'ye kadar çıkmıştır. Buna rağmen milli gelir de düşmemiştir. Bu istisna denilebilecek durum artan kamu harcamalarını finans edebilmek maksadı ile vergilerin arttırılmasının çalışanlar ve işletmelerin arzusunu kırmadığı anlamına gelmez. Ülkemiz bu anlamda en iyi örneklerden biridir. Gerek vatandaşlardan gerek işletmelerden alınan vergi oranları oldukça yüksektir. Bu yüksek oranlar çalışanları olmasa da işletmeleri olumsuz etkilemekte ve yatırım yapmalarını engellemektedir. Özellikle yaşlı nüfusun toplumdaki oranının artması ile artan sağlık giderleri ve emekli maaşları nedeniyle kamu harcamaları artmaya devam etmektedir (Bulutoğlu, 2004:204).

Bulutoğlu kamu harcamalarını belirleyen etkenleri talep etkenleri ve arz etkenleri başlıkları arında tablo 1.2'de görüldüğü şekilde ifade etmiştir. Burada kamu harcamasını belirleyen talep etkenlerinde gelir artışının ne yönde bir etki yarattığı, sanayileşme öncesi, sanayileşme aşaması ve sanayileşme sonrası olmak üzere incelenmiştir. Diğer etkenler de böyle bir ayırım yoktur (Bulutoğlu, 2004:205).

Tablo 1.2: Kamu Harcamalarını Belirleyen Etkenler							
Kamu Harcamaları ↓	Talep Etkenleri				Arz Etkenleri		
	Ulusal Gelir Artışı			Nüfus Artışı	Kentleşme	Üretim Teknolojisi**	İktisadi Sistem***
	(a)	(b)	(c)*				
Toplam Kamu Tüketimi		+	+	+	+	+	+
Genel Hizmetler	+						+
Yasama/Temsil	+	-	-	-	+	+	+
Güvenlik		+	+		+	+	-
Yargı		+	+	-	+	+	-
Savunma						-	
Refah Hizmetleri				+			-
Eğitim		+	+		+	+	
Sağlık			+		+	+	
Gelir Aktarma			+		+		
Ekonomik Hizmetler			+	+			-
Tarım		+					
Sanayi	+	+	+	+			
Ticaret		+					
Turizm/Tatil			+		+		+
Sosyal Güvenlik							
Yaşlılık Sigortası			+	-		+	+
Emekli Ödemesi			+	-		+	+
Belediye Hizmetleri		+	+		+		
Çevre Hizmetleri		+		+	+		+
Kamu Yatırımları		+	-				
Altyapı		+	-	+	+	-	
İşletmelere Sermaye Aktarma	+	-	-				+

Kaynak: Bulutoğlu (2004), Kamu Ekonomisine Giriş, s.205

Kamu harcamasının milli gelir artışına karşı esneklik olasılığı artı ve birimden yüksek ise işaret (+)'dir, eksi ve birimden küçük ise işaret (-)'dir.

* (a) Sanayileşme öncesi, (b), sanayileşme aşaması, (c) sanayi sonrasıdır.

** Kamu hizmetleri üretim teknolojisinin piyasaya kıyasla geri kalması (emek-yoğun oluşu) kamu hizmeti harcamalarını görece arttırır (+), daha hızlı gelişmesi emek girdisini azaltır (-).

*** Ekonomide kolektivist işletmelerin payı yüksek ise beklenen kamu harcamalarıdır.

1.1.6. Kamu Harcamalarının Sınıflandırılması

Kamu harcamalarının farklı şekillerde sınıflandırılması yapılabilir. Harcamalar kamu hizmetleri ve miktarları görülecek şekilde sıralanarak veya ilmi anlamda ve özellikle ekonomik yapılarına göre belirli gruplar halinde sınıflandırılabilir.

Türk bütçe sisteminde kamu harcamaları, son döneme kadar ikili bir yapıyla sınıflandırılmıştır. Ekonomik sınıflandırma ve idari fonksiyonel sınıflandırma. Ekonomik sınıflandırmada kamu harcamaları cari, yatırım ve transfer harcamaları olarak tanımlanmışken, idari fonksiyonel sınıflandırmada ise, faaliyetlerin yerine getirilmesinde ve sürdürülmesinde “hizmeti” esas alan bir yaklaşım benimsenerek kamu harcamaları, gerçekleştirilen hizmetlere göre (sağlık, eğitim, savunma, genel idare vb.) ayrımına tabi tutulmuştur.

2004 yılında uygulanmaya başlayan analitik bütçe kod sistemi ile de dört farklı sınıflandırma sistemine dayanmaktadır. Kurumsal sınıflandırma, fonksiyonel sınıflandırma, finansman tipi sınıflandırma ve ekonomik sınıflandırma olarak bu sınıflandırmalar belirlenmiştir (T.C. Maliye Bakanlığı).

Ekonomik sınıflandırma, ekonomik etkilerine göre kamu harcamalarının sınıflandırılmasıdır. Ülkemizdeki bütçe sisteminde ekonomik sınıflandırma; “cari harcamalar”, “yatırım harcamaları” ve “transfer harcamaları” olarak ele alınmaktadır.

Başka bir sınıflandırma şekli olarak da idari sınıflandırma yapılabilir. Ancak bu sınıflandırmadan vazgeçilerek bir takım yeniliklerle görerek inceleyebileceğimiz fonksiyonel bir sınıflandırmaya gidilmiştir. Bu şekilde yapılan sınıflandırmaya organik sınıflandırma de denilmektedir.

Ülkemizde bütçe organik bir sınıflandırma şeklinde yapılmakta ve devletin çeşitli kurumları esas alınarak kamu hizmeti sunan ayrı bir fonksiyon olarak kabul edilmektedir. Bu şekilde yapılan sınıflandırmada yer alan kurumlar protokol sırası ile aşağıdaki gibidir (Uluatam, 2003:207):

- Büyük Millet Meclisi
- Cumhurbaşkanlığı
- Yüksek Mahkemeler
- Anayasa Mahkemesi
- Sayıştay
- Danıştay
- Yargıtay
- Başbakanlık
- Çeşitli Bakanlıklar
- Bazı Özel ve Müstakil Genel Müdürlük, Komutanlık, Enstitü ve Başkanlıklar.

Ülkemizde bu sıralama hukuk düzenine göre oluşturulduğu için bu sınıflandırmaya hukuki sınıflandırma da denilmektedir.

Kamu harcamalarının sınıflandırılmasının bu harcamaları yapan kuruluşların yerine harcamaların yöneldiği devlet faaliyetlerine, fonksiyonlarına göre yapılması halinde fonksiyonel sınıflandırma ile karşılaştırılır. Bu sınıflandırma idari sınıflandırmaya göre daha açık, daha berrak, daha fonksiyonel bir sınıflandırmadır. Bir ülkede sağlık ve eğitim hizmetlerine yapılan harcamaları öğrenmek için salt Milli Eğitim ve Sağlık Bakanlığı harcamalarına bakmak hem eksik hem de yanıltıcı bilgiye sahip olunmasına neden olur. Söz konusu bakanlıklarda yapılan harcamaların tamamı sağlık ve eğitim maksatlı olmadığı gibi diğer bakanlıklar bünyesindeki harcamaların da bir kısmı sağlık ve eğitim amaçlı harcamalar olmaktadır. Bu anlamda fonksiyonel sınıflandırma daha açıklayıcı ve net bilgi edinilmesini sağlar.

Türkiye’de bütçe gerekçesinde yer alan fonksiyonel sınıflandırma aşağıdaki hizmetleri içermektedir (Uluatam, 2003:207)

- Genel Hizmetler
- Savunma
- Adalet-Emniyet
- Tarım-Orman-Köy

- Su İşleri
- Karayolları
- Bayındırlık
- Ulaştırma
- Madencilik
- Eğitim
- Sağlık
- Kültür-Turizm
- Sosyal Hizmetler
- Borç Faizleri

İşletme ekonomisinin iktisat biliminde yeni bir dal olarak yer alması, özel sektör faaliyetlerinin ilmi sevk ve idare metoduna göre yönetilmesi, işletme bütçelerinin hazırlanmasında uygulanan yeni usuller ve bu alanda elde edilen başarılı sonuçlar, kamu harcamalarının iktisadi, sosyal, siyasi ve askeri sebeplerden ötürü devamlı artış göstermesi kamu harcamalarının yeni bir anlayışla ele alınmasını gerektirmiştir. Bu durum kamu harcamalarında verimlilik, produktivite sorununu birinci sorun olarak ortaya çıkarmıştır.

1950 yılına kadar geçen dönem içerisinde kamu harcamalarının sınıflandırılmasında esas alınan şekil organik sınıflandırmadır. Buna göre yapılan sınıflandırmada yalnızca devlet teşkilatı içinde yer alan idari birimlerin toplam harcamaları gösterilmiş, harcamaların dağılımı hakkında ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Çeşitli kamu hizmetleri devlet bünyesi içinde bu hizmetlere yönelik kurulmuş idari-siyasi organlarınca yapılır. Örneğin savunma hizmetleri; Milli Savunma Bakanlığı'nca, ulaştırma hizmetleri Ulaştırma Bakanlığınca, bayındırlık hizmeti bu ismi taşıyan bakanlıkça yapılmaktadır. Bu şekilde kamu hizmetlerinin, hizmetleri gören idari-siyasi organlara göre değil de, bütün olarak belirli kamu hizmetlerine göre bölünmesine fonksiyonel sınıflandırma denilmektedir. Buradaki kıstas hizmeti yerine getiren kurumlar değil, kim yaparsa yapsın hizmetin bütünüdür.

İdari tsınıflandırma, devletin neler satın aldığı ve bunu gerçekleştiren idari-siyasi birimlerin hangileri olduğu, fonksiyonel sınıflandırma ise devletçe görülen hizmetlerin tümü ve bunlara ne kadar harcama yaptığı söz konusudur. Fonksiyonel sınıflandırmayı oluşturan hizmetler; genel hizmetler, sosyal hizmetler ve ekonomik hizmetler diye üç ana başlık altında bütçe konularında görülmektedir (T.C. Maliye Bakanlığı).

1.2. TOPLUM DÜZENİ VE SAVUNMA

Birlikte yaşayan insanların oluşturduğu toplum uyulması gereken kurallarla sistemli bir şekilde düzenini devam ettirebilir. Eğer bir toplumda kuralsızlık varsa, can güvenliği olmaz, çalışma, üretme ve kazandığına sahip çıkma hakları korunamaz (Bulutoğlu, 2004:222). Üretimin ve ticaretin bir toplumda gelişebilmesi için toplum üyelerinin birbirlerinin karşılıklı haklarını tanımaları gerekmektedir. Ancak sadece kişilerin kendi aralarında anlaşmaları hakların tanınması ve korunması için yeterli değildir. Bunun yanında kuralları bozanları cezalandıran, sözleşmeleri bozanlara yaptırım gücü olan bir gücün varlığı gereklidir. Bu gücü gelişmiş toplumlarda devlet temsil etmekte ve kullanmaktadır. Toplumun düzenini ve toplumda yaşayan insanların kurallara bağlı olarak yaşamalarını sağlamak görevinin yanında devletin ulusal savunma ve dış ilişkiler konularında da görevleri vardır. En eski çağlardan beri devletler egemenliklerini savunma güçleri ile kabul ettirirler. Bu egemenliğini kabul ettirmenin yanında devletlerin kendi jeopolitik özelliklerini de göz önüne alarak yaptıkları tehdit değerlendirmesi sonucunda savunma hizmetlerinin yapısını ve seviyesini belirlemeleri gerekmektedir. Savunma bütçeleri bugün de büyük devletlerin bütçe ödeneklerinin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Türkiye , savunma bütçe ödenekleri için ulusal gelirinin %5'inden fazlasını kullanmaktadır. Son zamanlarda eğitime ayrılan pay savunma giderlerine ayrılan paydan fazla olmakla birlikte uzun yıllar boyunca bu tam tersi bir şekilde olmuştur. Savunma harcamaları daha öncede belirtildiği gibi savaş zamanlarında bütçenin tamamını yutabilir, bu nedenle barışı koruduğu sürece savunma harcamaları verimli bir harcama sayılır (Bulutoğlu, 2004:237).

Savunma, devletin bağımsızlığını, diğer ülkelerin ve örgütsel güçlerin tehditlerine ve eylemlerine karşı korumaktır. Bir ülkede savunma yeterli değilse,

kayıtsız şartsız bağımsızlığın yerini, başka devletlere karşılıksız ödeme yapan, sınırlı egemen, özerk bir eyalet yerini alır, bağımsızlık sona erer, o ülkeyi uluslararası ilişkilerde gücünü kabul ettiren devlet temsil eder.

Savunma hizmetlerini sağlamak ve sunmak devletin temel görevleri arasında yer alır. Savunma harcamaları bu görevleri yerine getirmek için kamu harcamaları içinden ayrılan kısımdır. Bu savunma harcamalarına olan talep güvenlik ve gelişme çerçevesinde ele alınmaktadır. En geniş anlamı ile güvenlik, iç ve dış tehditlerin ve sosyo-politik istikrarsızlığın ortadan kaldırılması, rejimin yaşatılması, hükümet ve devletin politik meşruiyetinin teminini içermektedir (Değer and Sen, 1995:278).

Savunma bizzat bir nihai tüketici veya üretici hizmeti değildir. Dış saldırılardan diğer mal ve hizmetleri korumak üzere üretilen (Thompson, 1974:755) ve talepleri iktisadi gelişmeye paralel olarak artan tamamlayıcı veya ara tüketici hizmetleri arasında yer alan hizmetlerdir (Aslan, 1998:19-20, 85-86).

Dünya kurulduğundan bu yana savunma ihtiyacının giderilmesi için diplomasi temelinde yapılan anlaşmalar ülkelerin birbirlerinin bağımsızlıklarını güvence altına almak adına yapılmıştır. Bu bir ülkenin tek başına bağımsızlığını koruyamamasından kaynaklanan bir ihtiyaç sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu anlaşmalarda taraflar savunma kaynaklarını birleştirme taahhüdü altında, saldırı ihtimalini caydırmada etkinlik kazanırlar.

Savunma, geleneksel bir tam kamusal hizmet olarak kabul edilmektedir. Savunma hizmeti ortak bir tüketim hizmetidir. Zaten ortak toplum ihtiyaçlarını karşılamak adına yapılan harcamalar kamu harcaması olarak ifade edilmektedir. Bireysel ihtiyacı karşılayan bir harcama kamu harcaması olamaz. Savunulan alanda yaşayan herkes istesin ya da istemesin birbirlerinin faydalanmalarını etkilemeden bu hizmetten yararlanır ya da en azından etkilenir. Bir ferdin bu hizmetten yararlanması diğerinin yararlanmasını etkilemez azaltmaz. Diğer bir ifade ile bu hizmetten ülke sınırları içinde yaşayan herkes birbirine rakip olmadan yararlanır. Savunulan alanda yaşayan bir kimse bu hizmeti reddedemez. Ancak toplumun bir kısmı bu hizmeti faydalı

görmeyebilir, hatta zararlı olduğunu bile söyleyenler vardır. Bu özelliklerin bir sonucu olarak, bedel ödemeyenlerin bu hizmetten yararlanmalarının engellenmesi mümkün değildir (Bulutoğlu, 2004:237).

Savunma pozitif dışsallıklar kadar negatif dışsallıklara sahip olabilen bir hizmet türüdür (Kaul , Grunberg and Stern., 1999:364).

Savunma hizmetlerini karşılamak için kullanılan kaynaklar çok büyüktür ve direkt olarak üretken değildir. Üretken olmadığı için bu hizmete ayrılan kaynaklardan tasarruf sağlamak toplumun refahını arttırmak açısından önemlidir. “Atom Çağında Savunma Ekonomisi” adlı kitap ile savunmada etkin kaynak kullanımının önemini ve yöntemini ilk kez anlatan Hitch ve McKean’e göre, uygun bir savunma hizmeti için kaynakların belirlenmesi için üç soruya cevap verilmelidir.

- Ne kadar kaynak ayrılırsa savunma yeterli sayılabilir?
- Bu hizmetleri gerçekleştirecek olan kaynakların ekonomiye maliyeti ne kadardır?
- Bu kaynaklarla savunma amacını gerçekleştirecek araçlar nasıl en etkin şekilde sağlanır?

İlk sorunun yanıtına siyasal organ, yani meclis ve hükümet karar vermektedir. Devletin siyasal anlaşmaları, askeri ittifakları, uluslararası örgütlere üyelikleri dikkate alınır. Ülkenin bağımsızlığına karşı müdahale ve saldırı bir olasılıktır. Yeterli savunma bu olasılığın tamamen yok edilerek ortadan kaldırılması değil, kabul edilebilir bir seviyede azaltılmasıdır.

İkinci sorunun yanıtı savunmada kullanılmak maksadı ile ekonomide diğer kaynaklardan alınıp buraya aktarılan kaynakların maliyeti hesaplanarak belirlenir. Eğer bir ülkede tam istihdam gerçekleşmiş ise, zorunlu olarak yapılan askerliğin maliyeti, bu amaçla kullanılan insan gücünün, eğer bu alanda kullanılsaydı üretime yapacağı katkıdır. İşsizliğin yaygın olduğu bir ülkeye nazaran tam istihdamın olduğu bir ülkede askerlik maksadıyla kullanılan işgücünün maliyeti daha fazladır.

Üçüncü ve son sorunun yanıtı harp sanatının öğretilmesinin, eğitiminin yapılmasının savunmada etkinliği ve kullanılacak her türlü silahın tahrip gücü üzerinde yapılacak araştırmalarla belirlenir. Ülkenin jeopolitik koşulları, ekonomik faaliyetlerinin yerleşmesi, yol, enerji, ulaşım ve haberleşme ağı gibi alt yapı unsurları da hesaplanarak savunmanın etkinliği planlanır.

Savunma hizmeti gerçekleştirilmek istendiğinde iki hedef söz konusudur. Bunlardan ilki ülkeye saldırma niyetinde olanları “vazgeçirme” ya da “caydırma”, ikincisi ise saldırıdan vazgeçirilemediği ve saldırmanın gerçekleştiği durumda bunu “defetme” yani “püskürtme”dir (Bulutoğlu, 2004: 239). Saldırıdan vazgeçirmek için, saldırıya niyetli olanların saldırı sonucu ile kazanacaklarından daha fazla kayba uğrayacaklarını bilmeleri ve buna saldırma ihtimalleri olanların da inanmaları gerekmektedir. Bir ülkenin tek başına olası saldırıya tüm saldırıcıları bertaraf etmek maksadı ile gerekli tüm giderleri karşılaması ya da üstlenmesi mümkün olmadığı için savunma hizmetinin yardımcı olarak diplomasi yolu kullanılmaktadır. Diplomasi savunma hizmetinin yardımcı olmakta ve ülkeler çeşitli askeri ittifaklar, sözleşmeler yaparak saldırı olasılıklarını azaltmaktadırlar. Söz konusu sözleşmeler ittifaklar savunma hizmetinin maliyetini azaltarak saldırı olasılığını azaltmaktadır.

Savunma hizmetinde ikinci hedef defetme, püskürtme, savmadır. Barış zamanında savaşa yönelik yapılan eğitim ve yine savaşa yönelik elde bulundurulmuş araç, gereç, arazi hazırlama yatırımları, caydırma gerçekleşmeyip de saldırı başlayınca savaşta kullanılır. Her ülke kendi tehdit değerlendirmesini kendi yapar ve olası savaş ihtimallerini göz önüne alarak barış zamanında bunlara yönelik eğitim ve tatbikat yapar. İşte bu barış zamanında yapılan eğitim ve tatbikatlar, savaşa yönelik savunma harcamaları olası savaş için gereklidir. Savaş başlayınca savaşın türünü, yaygınlığını ve yoğunluğunu diğer faktörler yanında barış zamanında yapılan harcamaların büyüklüğü belirleyecektir (Aslan, 1998: 249-250).

Savunma hizmetlerinin caydırma faydası tamamen bölünmez bir kamu hizmetidir. Buna karşılık, savaş başladıktan sonra defetme, püskürtme ve zararların

azaltılması coğrafi bölgelere göre farklılık gösterebilir. Bu farklılaşmanın boyutlarını ve öncelikli coğrafi bölgelerin tespitini siyasi otorite yapmaktadır.

Maliyeti bilinen kaynakların kullanımı ile elde edilen savunma hizmetinin niteliğini ölçmede zorluklarla karşılaşmaktadır. Saldırının gerçekleşmesinden sonra püskürtmenin faydasını ölçmek kısmen mümkündür, ancak saldırı öncesi caydırmanın faydasını ölçmek imkansızdır. Saldırı ihtimali tehdit değerlendirmesi yapılırken olduğundan büyütülerek, gereğinden daha fazla harcama yapılmışsa, fazla harcamanın neden olduğu zarar sonradan ölçülebilir. Saldırı olmadığı sürece barış esnasında yapılan harcama miktarı ile barış arasındaki ilişki de kesin değildir. Belki de daha az savunma harcaması yapıldığında da saldırı olmayacaktı. Ama ileriye dönük bakıldığında bunun devam edip etmeyeceği kesin olan bir şey değildir. Bazı durumlarda saldırı tehdidi aşırı algılanabilirken bazı durumlarda da çok daha düşük bir olasılık gibidir. Barış hizmeti saldırının gerçekleşmemesi durumunda değil, ciddi ya da değil, tüm tehditlerin ortadan kalktığı durumlarda en yüksek düzeye ulaşır. Bu nedenle saldırıdan caydırmada üretimin faydası saldırının gerçekleşmemiş olması değil, saldırı olasılığının en aza indirilmesidir. Yani sonuç olarak caydırıcı savunma hizmetinde üretim fonksiyonu kesikli değildir. Tek bir savunma harcamaları seviyesi yoktur, süreklidir. Bu fayda kaynakları paylaşan eden siyasal organın algıladığı bir fonksiyondur. Savunma harcamalarının ne seviyede yeterli olacağını belirlemek siyasal organın işidir. Ancak bunu belirlerken savunma ile ilgili uzmanların, askerlerin yaptıkları açıklamalardan, birebir görüşmelerden etkilenirler (Bulutoğlu, 2004:239-240).

Savunmanın caydırma ve defetme hedeflerine ulaşılırken, savunmanın etkinliğinin nasıl belirlendiğinin de incelenmesi gerekmektedir. Bütçe ödenekleri girdisinden en yüksek ve en etkin hizmet çıktısına ulaşmak, iktisadi-teknik bir konudur. Salt olarak teknik yönü, olası bir saldırının nasıl ortaya çıkacağını tahminine bağlıdır. Bu da istihbarat toplamak ve değerlendirmekle mümkün olmaktadır. Hem haber toplama amaçlı istihbarat faaliyetleri hem de değerlendirmek için kaynak kullanmak gerekir. En olası düşman ya da düşmanların en olası saldırı tehditleri tahmin edildikten sonra, bunlar en düşük kaynak kullanarak defedecek hazırlığın yapılması savunma teknolojisinde etkinlik konusu olarak uzmanların işidir. Günümüzde bir ülkenin toprak

bütünlüğüne ve egemenliğine saldırılarda açık savaş yerine terörü kışkırtıp destekleme, iç isyan ve anarşi yaratarak ekonomiyi zayıflatma yolları kullanılır. Bu tür tehlikelerin boyutları ve önemi, 11 Eylül saldırılarından sonra daha iyi anlaşılmıştır. Türkiye de son yirmi dört yıldaki savunma harcamalarının büyük bir kısmını yabancı güçlerin ve devletlerin gizlice destekleyip sınırlardan sızdırdıkları yurt içi terör saldırılarının sonunu getirmek için yapmıştır (Bulutoğlu, 2004:240)

Teknik etkinlik, girdilerden en yüksek ürün sağlanarak gerçekleştirilir. Belli bir üretim seviyesi (savunmada belli bir imha ya da zarar verme) için hangi maliyet unsurlarından (asker, araç, silah, doğal kaynak gibi) ne kadar kullanılması gerektiği, girdilerin fırsat maliyetleri (askeri amaçla kullanılmayıp da pazar ekonomisi için kullanıldıklarında üretecek oldukları mal ve hizmetin değeri) ile hesaplanır. Ülkede emek bol, sermaye kıt ise, savunma sitemleri daha çok insan gücüne, daha az makine ve teçhizata dayanır (Bulutoğlu, 2004:241).

1.3. SAVUNMA HARCAMALARININ TANIMI, DÜZEYİ

Savunma harcaması kavramından neyin kastedildiği uluslararası politikalarda olsun, akademik çalışmalarda olsun tam olarak açık değildir. Bunun nedenleri birden fazladır. Bazı ülkelerde silahlı güçler farklı kurumlardan oluşabilir. Fransa Jandarmasında polis ile ordunun görevleri arasındaki ayırım çok net değildir. Bu nedenle savunma harcamaları ile ilgili net bir tanımlamanın olduğunu söylenemez. Türkiye’de de Emniyet Genel Müdürlüğü iç güvenlik için kurulmuş olmasına rağmen zaman zaman ülke savunmasında da kullanılmaktadır. Devletler kendi amaçlarına uygun olarak bu tanımlamayı yapmaktadırlar. Bu konudaki tanımlamaların farklarını ortaya koymak için NATO, IMF, Birleşmiş Milletler (UN) tarafından yapılan tanımlamalar tablo 1.3’deki gibidir (Brzoska, 1995:46-49).

Tablo 1.3: NATO, IMF VE Birleşmiş Milletler’ in (UN) Savunma Harcamalarına İlişkin Tanımları Olası Savunma Harcamaları Kalemleri

		NATO	IMF	UN
	Savunma Güç ve Destekçileri İçin Yapılan Harcamalar			
1	Asker ve görevli (personel) ödemeleri	X	X	X
2	Askeri organizasyonlarla ilgili veya Ordu içindeki teknisyen, bürokrat vs. Ücretleri	X	X	X
3	Tıbbi hizmetler, vergisel ayrıcalıklar Ve sosyal faydalar (Akrabalar dahil)	X	X	X
4	Emeklilik maaşı	X	-	X
5	Askeri okullar, hastaneler vb.	X	X	?
6	Silah harcamaları (ithal silahlar dahil)	X	X	X
7	Altyapı yatırımları, binalar vb.	X	X	X
8	Bakım ve onarım	X	X	X
9	Diğer malların tedariki	X	X	X
10	Askeri araştırma ve geliştirme			
	Askeri/Savunma/Stratejik Amaçlarla ilgili Diğer Harcamalar			
11	Stratejik malların stoklanması	X ^b	-	-
12	Silah ve üretim yerleri vb. korumak	X ^b	X	-
13	Silah üretim sübvansiyonları/Değişim Sübvansiyonları	X	-	-
14	Diğer ülkelere yapılan askeri yardımlar	X	X	X
15	Uluslar arası organizasyonlara katkılar (Askeri anlaşmalar, Birleşmiş Milletler Barışın korunması vb.)	X	X	-
16	Sivil savunma	-	X	X
	Eski Askeri Güçler/Faaliyetlere Yapılan Harcamalar			
17	Gazilere sağlanan menfaatler vb.	-	-	-
18	Savaş borçları	-	-	-
	Diğer Güçlere Yapılan Harcamalar			
19	Orduya bağlı olmayan güçler/Jandarma gücü	X ^c	X ^c	X ^c
20	Sınırlar/Gümrük Muhafızları	X ^c	X ^c	X ^c
21	Polis idaresi	X ^c	-	-
	Diğer Hesaplardaki Harcamalar			
22	Yardım/Felaketten kurtarma	X	-	X
23	Birleşmiş Milletler barışı koruma	X	X	-
	Gelecek Harcamaları İçin Yükümlülükler			
24	Kredi Temini	X	X	-

Kaynak : Brzoska :1995, 46-49

^a Semboller: X: Savunma harcamalarına dahil, -: Savunma harcamalarına dahil değil.

^b Eğer savunma organizasyonu tarafından yönetiliyor ve finanse ediliyorsa

^c Askeri faaliyetler için eğitilip, donatıldığı ve mevcut olduğu hükmü verildiği zaman.

Bu üç uluslararası kuruluş içinde Birleşmiş Milletlere ait olan tanımlama en kapsamlı tanımlamadır. Uluslararası karşılaştırmalar yapmak amacı için bu tanım oldukça uygundur. NATO tarafından yapılan savunma harcamaları tanımı daha sonra diğer bazı uluslararası kuruluşların “The Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI)”, “The United States Arms Controls and Disarmament Agency (USACDA)” verileri dikkate alınarak geliştirilmiştir. Bu tanımlamaların genel başlıkları aynı olsa da ülkelerin özelliklerine göre bazı farklılıklar olabilir. Örneğin Ülkemizde Eski Askeri güçlere yapılan ödemeler başlığı altında sadece gazilere sağlanan menfaatler söz konusu değildir. Gazilerimizin yanı sıra ülkemizde şehit yakınlarına da sağlanan bazı menfaatler vardır ki bu da eski askeri güçlere yapılan harcamalara girmektedir. Başka bir harcama kalemi olan diğer güçlere yapılan harcamalar başlığı altında değerlendirilen Sınırlar/Gümrük muhafızları’na yapılan harcamalar kapsamına ülkemizde PKK terör eylemlerinin başlaması ile birlikte oluşturulan bir güç olarak Geçici Köy Korucuları da dahil edilmelidir. İki örnekte de olduğu gibi ana başlıkları değiştirmese de ülkelerin ihtiyaçlarına göre harcamalarda farklılıklar olabilmektedir.

Bu tanımlamalar arasındaki farklılıklar savunma harcaması rakamlarına da yansımaktadır. 1993 yılı için Almanya’nın savunma bütçesi 49.602 milyon DM iken, NATO kriterleri dikkate alındığında bu rakam 63.854 milyon DM’a yükselmektedir. Yine aynı yıl Çin 7.3 milyar dolar savunma bütçesi belirlediği halde bu rakama, savunma sanayine yönelik üretim sübvansiyonları, askeri araştırma ve geliştirme harcamaları dahil edildiğinde söz konusu savunma harcamaları 34 milyar dolara çıkmaktadır. Bu rakam resmi rakamın beş katı kadardır (Brzoska, 1995:51-52).

Savunma harcamalarının farklı da olsa genel olarak kabul gören tanımı vardır. Ancak savunma harcamalarını tam olarak ortaya koyabilmek oldukça zordur. Bu zorluk da savunma harcamaları ile ilgili verilerin toplanmasındaki zorluktan ileri gelmektedir. Demokratik parlamenter sisteme sahip ülkelerde dahi savunma harcamaları “devlet sırrı” olarak görülmektedir. Bu devlet sırrı olarak görülmenin iki sebebi vardır. Birinci sebep devletler savunmaya ayırdığı bütçenin ne kadar olduğunu ve hangi alanlarda kullanıldığının diğer devletler tarafından bilinmesini istemezler. İkinci sebep ise dünyada ekonomik olarak güçlü durumdaki ülkeler özellikle askeri teknolojiye çok gizli

projelere büyük yatırımlar yapmaktadırlar. Bu yatırımlar diğer düşman ya da tehdit olarak görülen ülkelerce kesinlikle bilinmemelidir. Savunma bütçelerinin “siyah programlar” olarak adlandırılan kısmı hakkında kamuoyu bilgilendirilmemektedir (Brzoska, 1995:47).

Savunma harcamaları, üreten ekonomi karşısında bir fırsat maliyeti oluştururlar (Değer and Sen, 1995:204). Yani savunma alanındaki girdi maliyetleri, sivil sektördeki harcamaların fırsat maliyeti olarak düşünülür. Daha fazla savunma hizmeti, başka mallardan ve hizmetlerden (sağlık, eğitim gibi) fedakarlık yaparak elde edileceğinden, kıt kaynakların savunma harcamaları ve diğer mal hizmetler arasında bölüşümünde, toplumlar tercihlerde bulunmak zorundadırlar. Ülkemizde son 5 yıla kadar savunma harcamaları daha önceki yıllarda da olduğu gibi diğer mal ve hizmetlere tahsis edilen bütçeden fazla olmuştur. Ancak son yıllarda eğitim, sağlık alanlarına daha fazla kaynak ayrılmış, buraya ayrılan kaynakların bir kısmı savunma harcamalarına ayrılan kaynağın kısılması ile sağlanmıştır. Daha yüksek askeri harcama, diğer hükümet harcamasının, daha aşağı olduğunu ifade eder, vergiler daha yüksektir, veya bütçe açığı daha yüksektir (Smith, 2007:5).

Savunma için ne kadar para harcanmalıdır ya da başka bir ifade ile optimal savunma harcaması ne kadardır? sorusu tüm ülkeler açısından önemlidir. Büyümeyle engelleyecek kadar fazla bir savunma bütçesi oluşturmak ne kadar zararlı ise çok az kaynak ayırmak da büyümeyle kargaşaya veya istikrarsızlığa yol açarak tehdit edecektir (Değer and Sen, 1995:297). Bu sorulara verilecek yanıtlara karşı çeşitli teoriler geliştirilmiştir. Bunlar;

Savunma kamusal bir hizmet olarak tanımlandığından kolektif tüketim mantığı gereği, optimal savunma harcamaları düzeyi; marjinal faydalar (MB) toplamının (hizmetten yararlınsın ya da yararlanmasın tüm bireylerin marjinal faydaları toplamı olarak ele alınmaktadır) marjinal maliyetlere (MC) eşit olduğu miktar kadar olacaktır. Buna göre optimal savunma harcamaları düzeyi $MB=MC$ şeklinde ifade edilebilir (McGuire, 1995: 17).

Diğer teori daha önceden de bahsedilen savunmanın saldırıyı engelleme hedefi olan caydırıcılığa dayanmaktadır. Bu durumda ortaya konan hizmet düzeyi tektir ve değiştirilemez. Ancak bu caydırıcılığın ne kadar savunma harcaması ile sağlanacağı sorusuna yanıt bulunamamaktadır. Bu nedenle savunma, eğitim ve sağlık harcamalarının karşılıklı fırsat maliyetlerinin değerlendirilmesi daha yararlı sonuçlar verebilmektedir. Tüm bu açıklamalarla birlikte savunma harcamalarının ne kadar olacağı sadece güvenlik düşüncesi ile açıklanamaz. Savunma harcamalarının düzeyi ve bileşimi aşağıda belirtilen diğer faktörlere de bağlıdır:

Bu faktörlerin başında ilk olarak iktisadi ve bütçeyle ilgili sınırlamalar gelmektedir (Değer and Sen, 1995:278). İktisadi faktörler, bir ülkenin savunma harcamalarının nitelik ve niceliğini belirleyen önemli unsurlardır. Kanada için Treddenick tarafından yapılan bir çalışmada, bu ülkenin savunma harcamalarındaki artışta, güvenlik düşüncesinden çok iktisadi faktörlerin etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Treddenick, 1985:64 -80).

Savunma harcamalarını etkileyen diğer bir faktör, ülkelerin jeopolitik durumları ve tarihsel bağlantılarıdır. İsrail örneği ele alındığında; bu ülkede askeri alanda ileri teknolojilerin kullanıldığı görülmektedir. Savunma sanayi, İsrail'in teknolojik ve sanayi kapasitesinin gelişmesinde temel bir role sahip olmaktadır. Bu nedenle savunma harcamalarına ayrılan pay kamu harcamaları içinde en önemli harcama grubudur. İsrail'de 1998 yılında en büyük 150 şirket içinde 10 şirket savunma sanayindeki firmalar olmuştur. Dünya olarak bakıldığında da, savunma sanayindeki en büyük 100 firmadan 5'inin İsrail firması olduğu görülmektedir. Bir başka bilgi olarak; 1980'li yıllarda İsrail'de ulusal araştırma geliştirme harcamalarının % 65'i savunma sanayi ile ilgili iken, sadece % 13 gibi düşük bir oran sivil sanayilere yöneliktir. İsrail savunma sanayini geliştirirken; yabancı politik sınırlamalar ve ambargolardan uzak ve bağımsız bir askeri silah üretimini garanti altına alma ve ithalata dayalı olmayan bir savunma sistemine sahip olma arzusu gibi unsurlara önem vermiştir (Peled, 2001:3-5) İsrail örneği gelişmiş bir ülkenin salt güvenlik düşüncesi ile savunma harcamalarının miktarını oluşturmadığını, jeopolitik durumu nedeniyle yaptığı harcamaların fazla olmasını açıklayan bir devlet örneğidir.

Ülke içindeki bölgesel unsurlar da savunma harcamalarının miktar ve bileşimini etkilemektedir. Ülkeler, askeri-stratejik gereklilik, tarihsel ve ekonomiye ilişkin politikalardan dolayı, savunma harcamalarını ülkelerin yapılandırılmalarında önemli etkileri olacak şekilde bölgelere dağıtırlar. Eski Sovyetler Birliğinde, tüm savunma harcamalarının yarıdan fazlası yirmi ekonomik bölgeden sadece beşinde yer almıştır. Avrupa Birliği için yapılan en kapsamlı araştırmada, otuz bir bölgenin kısmi olarak temel askeri faaliyetlere, on dokuz bölgenin özellikle savunma sanayi ile ilgili faaliyetlere bağımlı olduğu tespit edilmiştir (Giray, 2004:187).

Ülkenin siyasal rejimi de savunma harcamalarını etkileyen önemli bir faktördür. Askeri rejim ile yönetilen ülkeler savunma harcamalarını desteklemede sivil rejimlerden daha cömert davranmaktadırlar. Sivil yönetimli bir ülkede bile, askeri güç sivil yönetim ile ne kadar fazla ilgili olursa, savunma harcamalarının bütçe içindeki payında artış o kadar büyük olabilmektedir (Looney, 1994:63-64). Bu görüş Türkiye’de sivil ve askeri hükümetlerin politikalarında bir farklılık bulunmadığını ifade eden Özmucur tarafından da desteklenmektedir (Özmucur, 1995:15). Ancak bu düşünce özellikle son beş yıl için ülkemizde geçerliliğini yitirmiş bir düşüncedir. Ülkemizdeki son hükümet döneminde hükümet savunma harcamalarından daha fazla eğitim harcamalarının ve sağlık harcamalarının bütçeden aldıkları payların oranlarını büyütme yönünde politikalar izlemektedirler.

Ülkelerin savunma harcamalarını farklı kılacak diğer faktörler olarak; risk altındaki nüfus toplamı, herhangi bir saldırı ihtimali, milli gelir düzeyi ve onun dağılımı, nüfusun yaş profili ve kültürel farklılıklara bağlı olabilecek olan istatistiksel hayat değeri gibi unsurlar sayılabilir (Özmucur, 1995:15).

1.4. SAVUNMADA MALİYET PAYLAŞIMI: ASKERİ İTTİFAKLAR

Bağımsız bir ülke tek başına düşmanlarıyla ya da belli bir ölçüye kadar olan saldırılarla başa çıkabilir ama tüm ülkeler saldırdığında bunun altından kalkamaz. Bu muhtemel saldırı ihtimallerini barış zamanında yok etmek için karşılıklı saldırılmazlık, ortak savunma anlaşmaları yapılır. Bu anlaşmaların dayandığı ilkeye dış siyaset

teorisinde “kuvvetler dengesi“ denir. Bu anlaşmalarda hedeflenen sonuç çıkarların korunması, eylemsizlik, saldırmanın yokluğudur. Denge bozulursa ya da bir taraf bozulduğuna inanırsa, savaş olasılığı artar ama gerçekleşmesi yeni ödünler verilerek önlenebilir (Bulutoğlu, 2004:241).

Savunma yükünün paylaşımı için yapılan uluslararası yapılan anlaşmalar, anlaşmaya taraf olan ülkelerin egemenliği ve bağımsızlığı için tehlikeli olmayacağı varsayımı ile yapılır. Daha sonradan tarafların biri diğerlerinin çıkarlarına aykırı girişimlerde bulunursa, kurulmuş olan ortak savunma bağları kolayca çözülür (1960’lı yıllardan beri Türk-Yunan ilişkilerinde olduğu gibi). Egemenliğin aşınması veya yitirilmesi, halkın geniş bir kısmının arzu etmemesine rağmen dış etkiler ve bağlar, geri alınamayan ödünler sebebiyle sürer gider. Savunma hizmetlerinin yükünü azaltma için yapılan sözleşmeler savunulacak şeyin kendisinin, egemenliğin, bağımsızlığın yıpratılması, yitirilmesi sonucuna götürebilir. Sözleşmeler her zaman ülkenin iktisadi egemenliğini korumada, savunma yükünü azaltmada başarılı olamaz; bunların iyileştirilmesi, sakıncaların azaltılması sürekli bir amaç olmalıdır.

1.5. SAVUNMA HİZMETİNİN YAN FAYDALARI

Savunma doğrudan üretken olmayan bir hizmettir. Bu nedenle ulusal geliri arttırması beklenenden düşük olabilir. Ancak geliri düşük de arttırsa savunma amacından fedakarlık yapmadan, ayrılan kaynaklarla sivil amaçlı üretimde bir artış gerçekleştirilirse, ülkenin ekonomik gücü artar; uzun vadede savunma gücü de artar (Bulutoğlu, 2004:243).

Savunma hizmetlerinin bazı yan faydaları vardır ve bunlar diğer kamu hizmetlerini destekler. Bu söz konusu faydalar, iç düzen, eğitim ve bazı ekonomik hizmetlerdir. İçlerinde en önemlisi iç düzen hizmetlerine silahlı kuvvetlerin sağladığı potansiyel destektir. Aniden ortaya çıkan ve çok sayıda insan gücü kullanmayı gerektiren kamu hizmetlerinde, sivil yönetim asker gücüne başvurabilir (deprem, su basması gibi afetler, yangın, bulaşıcı hastalık salgınları gibi). Bu gibi durumlarda asıl eğitilme maksadı ülkenin dış güçlere karşı korunması olan silahlı kuvvetler iç düzeni

desteklemek için devreye sokulur. Bu görevlendirme kısa bir süre için olabileceği gibi durumun tamamen ortadan kalkmasına kadar da sürebilir. Uzun sürebilecek durumlarda yasal birtakım değişiklikler yapılabilir, yönetim silahlı kuvvetlerin kontrolünde olabilir (Sıkıyönetim, olağanüstü hal gibi).

Savunmanın sağladığı bazı yan hizmetler, iç güvenliğe yaptığı katkıda olduğu gibi geçici değil, sürekli bir nitelik taşır. Zorunlu askerlik bir çeşit eğitimidir. Eğitim sürecinde elde edilen kazanımlar ülkenin eğitim boşluklarını tamamlayıcı niteliktedir. Bunlar okuma yazma öğrenme ya da çeşitli meslek kursları ile mesleki ehliyetler (kalorifer kazancısı olmak, bilgisayar operatörü olmak gibi) elde etmek olarak nitelendirilebilir. Bunun yanında yurt sevgisi eğitimi ile de eğitim sürecinde ülkenin değeri ve sevilmesi konusunda da eğitim alan gençlerin askerlik sonrası iktisadi katkıları daha olumlu olmaktadır. Zorunlu askerlik hizmeti süresince eğitim üretimi destekleyen faaliyetlerle birlikte yürütülebilir. (Demiryolu döşeme, ağaçlandırma, inşaat faaliyetleri gibi). Bu faaliyetler sırasında, askerlik eğitimi görenlerin üretim ile ilgili hünelerleri kazanması bir teknik eğitimidir (Bulutoğlu, 2004:244-245).

1.6. DÜNYADA SAVUNMA HARCAMALARI

Savunma harcamaları, İkinci Dünya Savaşından sonra devamlı olarak artış göstermiş, en yüksek harcamanın yapıldığı 1987 yılından sonra düşmeye başlamıştır. Soğuk savaşın en yüksek harcaması da bu yılda yapılmıştır. Sovyetler Birliğinin dağılması ile başlayan soğuk savaş döneminin bitmesi ülkeleri tehdit değerlendirmelerini yeniden değerlendirmeye yöneltmiş ve bunun sonucunda da savunmaya yapılan harcamalar azalmıştır. Savunma harcamaları azalmıştır ya da ülkelerin resmi olarak yaptığı savunma harcamaları azalmıştır demek daha doğrudur. Özellikle soğuk savaş döneminde ülkeler savunma için yaptıkları harcamaları gizli tutma eğilimi içindedirler. Genel olarak bu azalmadan söz edilse de, bölgeler ve ülkeler arasında savunma harcamalarında büyük farklılıkların olduğu gerçektir. 1998 yılına kadar Ortadoğu ve bundan daha az olmak kaydıyla Güney Asya ve Kuzey Afrika'da olmak üzere birçok gelişmekte olan ülkenin savunma harcamalarında azalma olmuştur.

Ancak ABD, Rusya, Çin, Hindistan, İsrail, Suriye, İran, Irak, Avrupa Birliği gibi ülkelerde savunma harcamalarının boyutu artmıştır.

1998 yılından sonra savunma harcamalarında artış tekrar başlamıştır. 2001 yılına kadar reel olarak %7 olmuşken, 2002-2004 yıllarındaki savunma harcamalarındaki artış % 6 olarak gerçekleşmiştir. Bu dönemde savunma harcamalarındaki artışın en önemli ve belki de tek denilebilecek sebebi; küresel ortalamaları en fazla etkileyen ülke olan A.B.D.'nin maruz kaldığı 11 Eylül saldırıları ve bunun sonucunda ABD'nin Afganistan ve Irak ülkelerini işgal etmeleri sayılabilir. Bu gelişmeler ABD ve yanında yer alan İngiltere, Fransa, Almanya gibi ülkelerin savunma harcamalarını direkt etkilediği gibi, Türkiye, İsrail, İran, Suriye, Pakistan, Hindistan ve diğer bazı bölge ülkelerinin de savunma harcamalarını dolaylı olarak etkilemiştir (Taner, 2006:3; Giray, 2004:182).

SIPRI (Stockholm Uluslararası Barış Anlaşmaları Enstitüsü)'nün 2006 yılında yayınladığı rapora göre; 2005 yılında dünya savunma harcamaları, 2003 sabit fiyatları ile 1 trilyon dolara ulaşmıştır. Bu rakam cari fiyatlarla 1 trilyon 118 milyar olarak ifade edilmektedir. Aynı yıl için dünyadaki GSYİH'nin %2.5'una denk gelen bu tutar bir önceki yıla göre (2004 savunma harcamaları), %3.4'lük bir artış göstermiştir. Ayrıca genel bir bakışla ifade edersek; 1996-2005 yılları arasında, savunma harcamalarında % 34'lük bir artış söz konusudur (Sipri, Yearbook 2006 verilerinden hesaplanmıştır).

Tablo 1.4'de de görüldüğü gibi, dünyadaki savunma harcamalarının trendini, Amerika ve Avrupa kıtalarının savunma harcamaları belirlemektedir. Verilere bakıldığında Amerika ya da Avrupa'nın savunma harcamalarının diğer dünya bölgelerinin savunma harcamalarını karşılayabildikleri görülmektedir.

ABD'nin tek başına savunma harcamaları Avrupa'nın toplam harcamalarından fazla olduğu gibi, tablo 1.4'deki harcama tutarlarından yapılan hesaplamalara göre dünyanın toplam harcamalarının yaklaşık %47'ini tek başına yapmaktadır. Avrupa'da savunma harcamalarının toplamı da toplam dünya harcamalarının yaklaşık %30'unu oluşturmaktadır.

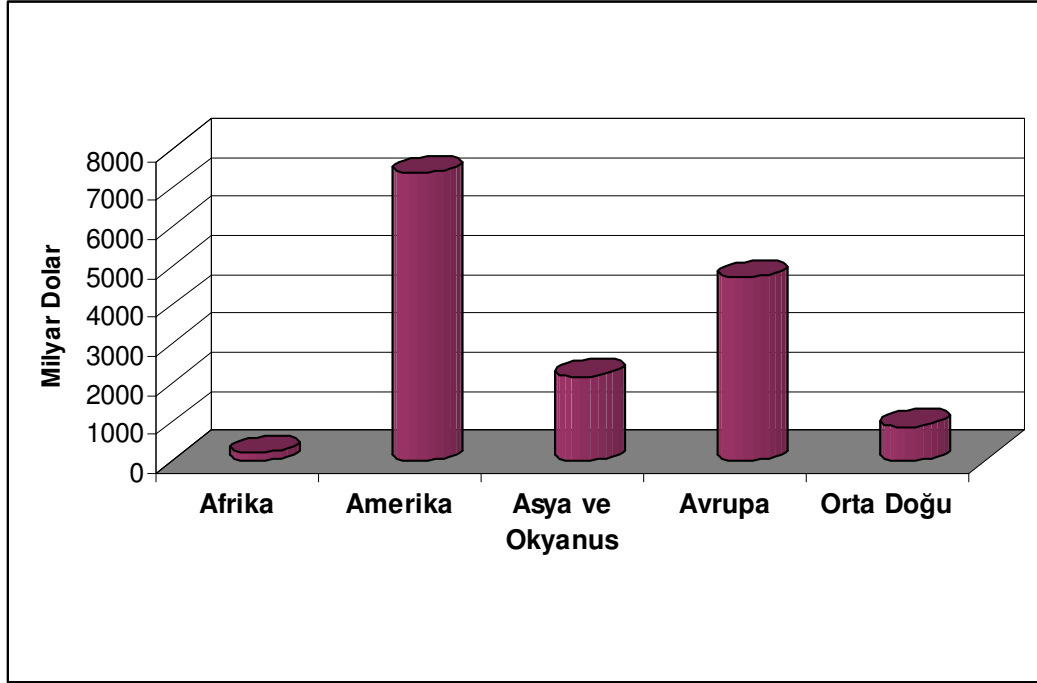
Tablo 1.4:1988 -2005 Dünyada Savunma Harcamaları (2003 Sabit Fiyatlarıyla, Milyar Dolar)

Yıllar	Afrika	Amerika	Asya ve Okyanus	Avrupa	Orta Doğu	Dünya	Değişim (%)
1988	10,3	489	92,8	414	38,7	1044	..
1989	11,0	484	97,0	402	37,5	1032	-1,1
1990	10,7	460	100	381	51,2	1003	-2,8
1991	9,6	404	102	...	57,1	...	..
1992	9,0	427	107	273	46,8	863	..
1993	8,9	408	110	263	43,0	833	-3,5
1994	9,2	387	111	257	42,1	806	-3,2
1995	8,8	368	112	239	40,0	768	-4,7
1996	8,6	347	116	236	39,0	747	-2,7
1997	8,7	347	118	239	43,4	756	+1,2
1998	9,4	340	119	234	46,5	748	-1,1
1999	10,5	341	122	238	45,8	757	+1,2
2000	11,1	353	126	243	51,5	784	+3,6
2001	11,1	358	132	243	55,0	800	+2,0
2002	12,1	399	138	249	52,6	851	+6,4
2003	11,9	447	144	256	55,0	914	+7,4
2004	12,6	485	152	260	58,9	969	+6,0
2005	12,7	513	157	256	63,0	1001	+3,4
1988-2005 Değişim(%)	+23	+5	+69	-38	+63	-4	

Kaynak : SIPRI Yearbook 2006, Stockholm International Peace Research Institute, Solna, Oxford University Press, 2006.

Savunma harcamalarının ABD ve Avrupa ülkelerinde yüksek miktarlarda olması bu ülkelerin diğer ülkelere göre daha fazla tehdit altında olmasından kaynaklanmamaktadır. ABD ve Avrupa ülkeleri savunma harcamalarını arttırmak suretiyle ülke ekonomilerinin büyümesine katkı sağlamaktadırlar. Ayrıca savunma sanayi ürünlerinin gelişmesi diğer sanayi ürünlerinin gelişmesinde lokomotif görevi yapmaktadır. Bu ürünlerin satışlarından elde edilecek kazanç da ülkelerin milli gelirini arttırıcı bir etkidir.

Grafik 1.1: 1989–2005 Yılları Arasında Dünyada Savunma Harcamaları

Kaynak: Kaynak : SIPRI Yearbook 2006, Stockholm International Peace Research Institute, Solna, Oxford University Press, 2006.

Grafik 1.1’de de görüldüğü gibi 1989-2005 yılları arasında dünyada savunma harcamalarını belirleyen bölgeler Amerika ve Avrupa’dır. Özellikle Afrika’nın dünyadaki toplam savunma harcamaları içindeki payı oldukça düşüktür. Afrika’da savunma harcamalarının düşük olmasında sebep olarak bu kıtanın tarihinin medeniyetlerden gelmemesi ve buna bağlı olarak da savaşan medeniyetlerden gelmemeleridir. Ayrıca Afrika ülkelerinin savunma ihtiyaçlarından çok daha önemli olan; gıda, sağlık ve iskan gibi ihtiyaçları vardır. Mevcut kaynaklar bu ihtiyaçlar için harcanmalıdır. Bu da savunma harcamalarının az olmasına neden olarak gösterilebilir.

Bölgesel olarak yapılan değerlendirmeden sonra 2005 yılında savunma harcamalarını en fazla yapan ülkeler sırasıyla tablo 1.5’de gösterilmiştir.

Tablo 1.5:2005 Yılı Dünya' da En Fazla Savunma Harcamaları Yapan Ülkeler				
Sıra No	Ülke	Milyar ABD Doları	Yüzde %	Sıralama
1	A.B.D.	420.7	43%	1
2	Çin*	62.5	6%	2
3	Rusya*	61.9	6%	3
4	İngiltere	51.1	5%	4
5	Japonya	44.7	4%	5
6	Fransa	41.6	4%	6
7	Almanya	30.2	3%	7
8	Hindistan	22	2%	8
9	Suudi Arabistan	21.3	2%	9
10	Güney Kore	20.7	2%	10
11	İtalya	17.2	2%	11
12	Avusturya	13.2	1%	12
13	Brezilya	13.1	1%	13
14	Kanada	10.9	1%	14
15	Türkiye	9.8	1%	15
16	İsrail*	9.7	1%	16
17	Hollanda	9.7	1%	17
18	İspanya	8.8	1%	18
19	Tayvan	8.3	1%	19
20	Endonezya*	7.6	1%	20
21	Myanmar	6.9	1%	21
22	Ukrayna*	6	1%	22
23	Singapur	5.6	1%	23
24	İsveç	5.6	1%	24
25	Kuzey Kore*	5.5	1%	25
26	Polonya	5.2	0%	26
27	İran	4.9	1%	27
28	Norveç	4.7	0%	28
29	Yunanistan*	4.5	0%	29
30	Kuveyt	4.3	0%	30
31	Kolombiya*	3.9	0%	31
32	İsviçre	3.8	0%	32
33	Pakistan	3.7	0%	33
34	Vietnam	3.5	0%	34
35	Belçika	3.4	0%	35

Kaynak: U.S. Military Spending vs. the World, (ABD, Dünyada Askeri Harcamalar)

Center for Arms Control and Non-Proliferation, February 5, 2007

* 2004 Yılı Verileri

Tablo 1.5'deki harcama rakamlarına göre 420,7 milyar dolar ile en fazla savunma harcaması olan ülke ABD'dir. Ayrıca tüm dünyadaki savunma harcamalarının nerdeyse yarısına yakın bir oran (%43) Amerika'ya aittir. Ayrıca burada belirtilen savunma harcamalarında ABD'nin Afganistan ve Irak savunma harcamaları dahil edilmemiştir. 2005 yılı için bu rakama ektradan bir 75 milyar dolar harcama ilave edilmelidir. ABD'nin Afganistan ve Irak hareketları için 2003-2005 yılında kullandığı ek bütçe 238 milyar dolardır (Cumhuriyet Strateji, 2005).

1.6.1. Ülkelerin İthalat ve İhracatlarına Göre Savunma Harcamaları

Dünyada savunma harcamalarını incelendikten sonra, ülkelerin savunma sanayi ürünü ithal eden ve ihraç eden ülkelere bakıldığında; en fazla savunma sanayi ürünü ithal eden 20 ülke içinde ilk on sırayı alan ülkelerde, İngiltere haricinde gelişmekte olan ülkelerin olması dikkat çekmektedir. Tablo 1.6 incelendiğinde; 20 ülke içerisindeki ülkelerin beşinin Türkiye'nin komşusu ya da aynı bölgede olduğu görülmektedir. Bu ülkeler; Yunanistan, İran, Suudi Arabistan, İsrail, Birleşik Arap Emirlikleri ve Mısır'dır.

Çin Tablo 1.6'de görüldüğü gibi en fazla savunma sanayi ürünü ithal eden 20 ülke arasında, on yıllık dönem içerisinde 11,8 milyon dolarla birinci durumdadır. Bunun açıklaması Çin'in nüfusunun kalabalık olması ile ilişkisi olduğunu düşünmek en olası yaklaşımdır. Bu ülkeyi sırasıyla, 7,843 milyon dolar ile Hindistan, 4,409 milyon dolar ile Yunanistan (Nüfusu çok fazla olmamasına rağmen savunma sanayi ürünü ithal eden ülkeler içinde Yunanistan'ın aldığı yer üst sıralardadır). 3,497 milyon dolar ile Türkiye, 3,256 milyon dolar ile İngiltere, 3,255 milyon dolar ile Mısır, 3,084 milyon dolar ile Tayvan, 3,855 milyon dolar ile Güney Kore, 2,525 milyon dolar ile Pakistan, 2,42 milyon dolar ile Suudi Arabistan, 2,394 milyon dolar ile Avustralya, 2,195 milyon dolar ile İsrail, 2,12 milyon dolar ile Birleşik Arap Emirlikleri, 2,095 milyon dolar ile Cezayir, 1,795 milyon dolar ile Japonya, 1,64 milyon dolar ile İran izlemektedir. Bu sıralamada dikkat çekici olarak Yunanistan'ın savunma sanayi ithalatında İran gibi coğrafi olarak büyük ve nüfus olarak fazla olan bir ülkeden çok daha fazla olması gözükmektedir. Bunun nedeni İran'ın yerli savunma sanayisine daha fazla yatırım

yapmasıdır. İran yerli savunma sanayisine ağırlık verirken nükleer silahlar da yaptığı iddiası ile özellikle ABD olmak üzere tüm dünyanın gündemindedir. ABD İran'ın nükleer silah yaptığı iddiası ile, dünyaya bir tehdit oluşturduğunu söylemektedir. Bu söyleminin yanında ABD savunma sanayi ürünlerinin Afganistan ve Irak gibi İran'da da kullanılmasının ekonomik kazançlarının peşinde olduğu da gerçektir.

Tablo1.6: Dünyada En Fazla Savunma Sanayi Ürünü İthal Eden 20 Ülke (Milyon Dolar, 2000 Sabit Fiyatlarıyla)

SIRA NO	ÜLKE ADI	1999	2000	2001	2002	2003	1999-2003
1	Çin	1539	1822	3049	2842	2548	11,800
2	Hindistan	1043	580	908	1691	3621	7,843
3	Yunanistan	556	682	697	517	1957	4,409
4	Türkiye	1125	692	372	804	504	3,497
5	İngiltere	98	834	1202	567	555	3,256
6	Mısır	490	820	775	646	504	3,235
7	Tayvan	1670	536	411	293	179	3,084
8	Kuzey Kore	1162	719	375	300	299	3,855
9	Pakistan	788	135	391	600	611	2,525
10	S.Arabistan	1215	68	74	579	487	2,420
11	Avustralya	331	326	636	616	485	2,394
12	İsrail	1202	320	88	267	318	2,195
13	BAE	413	243	186	356	922	2,120
14	Cezayir	459	372	523	228	513	2,095
15	Japonya	1028	197	206	154	210	1,795
16	İran	242	294	410	371	323	1,640
17	Finlandiya	797	513	10	31	125	1,476
18	Kanada	47	424	466	351	94	1,382
19	ABD	103	133	167	364	515	1,282
20	Singapur	219	548	167	227	121	1,282

Kaynak: SIPRI Yearbook 2004, Stockholm International Peace Research Institute, Solna, Oxford University Press, 2004, New York, ss., 475-478.

SIPRI'ya göre (SIPRI Yearbook, 2004:475-478) savunma sanayi ithalatında 142 ülkenin incelenmesinde 1999 yılındaki ithalat 21,527 milyon dolar, 2000 yılındaki ithalat 15,549 milyon dolar, 2001 yılındaki ithalat 16,611 milyon dolar, 2002 yılındaki ithalat 16,143 milyon dolar, 2003 yılındaki ithalat 18,680 milyon dolar olarak

gerçekleşmiştir. Toplamda 1999-2003 döneminde toplam 88,240 milyon dolar ithalat yapılmıştır.

Savunma sanayi ithal eden ülkeleri incelendikten sonra, ihrac eden ülkelere bakıldığında; en fazla savunma sanayi ihrac eden 20 ülke tablo 1.7’de görülmektedir. G-8 olarak bilinen dünyanın en zengin sekiz ülkesinden, silah ihrac etmesi yasak olan Japonya dışında, ABD, Rusya, Fransa, İngiltere, Almanya ve İtalya’nın savunma sanayi ürünleri ihrac eden ülkeler arasında ilk onda yer alması ile bu sektörün söz konusu ülkelerin ekonomilerinde önemli bir yeri olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca çok da fazla dış tehdidin söz konusu olmadığı İsveç, İtalya, Norveç, İspanya ve Avustralya gibi ülkelerin de önemli boyutta savunma sanayi ürünü ihrac etmeleri, bu sektörün ülkelerin ekonomilerindeki önemini göstermektedir.

Tablo1.7: Dünyada En Fazla Savunma Sanayi Ürünü İhrac Eden 20 Ülke (Milyon Dolar, 2000 Sabit Fiyatlarıyla)

SIRA NO	ÜLKE ADI	1999	2000	2001	2002	2003	1999-2003
1	ABD	9997	6071	4887	4279	4385	29,599
2	Rusya	3731	4003	5521	5963	6980	26,198
3	Fransa	1457	743	1095	1324	1753	6,372
4	Almanya	1282	1261	575	573	1549	5,240
5	İngiltere	967	1105	968	639	525	4,204
6	Ukrayna	770	327	631	233	234	2,195
7	İtalya	426	174	260	511	277	1,648
8	Çin	207	160	347	410	404	1,528
9	Hollanda	318	195	188	257	268	1,226
10	Kanada	130	102	80	316	556	1,184
11	İsveç	150	280	432	123	186	1,171
12	Beyaz Rusya	481	261	299	54	60	1,155
13	İsrail	96	270	232	280	212	1,090
14	Norveç	6	33	127	203	150	519
15	Avustralya	298	-	42	30	30	400
16	Slovakya	141	83	100	47	-	371
17	Çek Cum.	65	81	90	70	48	354
18	Polonya	67	43	93	43	89	335
19	Gürcistan	72	54	54	120	-	300
20	İspanya	29	51	8	57	124	269

Kaynak: SIPRI Yearbook 2004, Stockholm International Peace Research Institute, Solna, Oxford University Press, 2004, New York, New York, ss., 479-480.

Tablo 1.7 incelendiğinde, on yıllık dönem içinde 29,599 milyon dolar ile ABD'nin en fazla savunma sanayi ürünü ihraç eden ülke olduğu görülmektedir. ABD'den sonra 26,198 milyon dolar ile Rusya ikinci, 6,372 milyon dolar ile Fransa üçüncü, 5,24 milyon dolar ile Almanya dördüncü, 4.204 milyon dolar ile İngiltere beşinci, 2,195 milyon dolar ile Ukrayna altıncı, 1,648 milyon dolar ile İtalya yedinci, 1,528 milyon dolar ile Çin sekizinci, 1,226 milyon dolar ile Hollanda dokuzuncu sırada yer almaktadır.

Yine SIPRI verilerine göre (SIPRI Yearbook, 2004:479-480) savunma sanayi ürünleri ihracında 63 ülkenin incelenmesinde, 1999 yılındaki ihracat 21,257 milyon dolar, 2000 yılındaki ihracat 15,549 milyon dolar, 2001 yılındaki ihracat 16,611 milyon dolar, 2002 yılındaki ihracat 16,143 milyon dolar ve 2003 yılındaki ihracat 18,680 milyon dolar olmak üzere; 1999-2003 yılları arasında toplam 88,240 milyon dolarlık ihracat yapılmıştır.

Savunma sanayi ürünleri ithal eden ve ihraç eden ülkelerin ihracat ve ithalat rakamları karşılaştırıldığında; ABD'nin 1999-2003 yılları arasındaki dönemde toplam ihracatı 29,599 milyon dolar olarak gerçekleşmişken, aynı dönem için ithalatı 1,282 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Sadece savunma sanayi ürünlerinde bile ABD'nin 28,317 milyon dolarlık bir ihracat fazlasına sahip olması, bu sektörün ekonomik olarak ne derece önemli olduğunu ve bu ihracat fazlasının getirisinin vazgeçilemez bir getiri olarak ABD ve diğer savunma sanayi ürünleri ihracatının yüksek rakamlarda olduğu ülkelerde de önümüzdeki yıllarda devam edeceğini bize göstermektedir. Çin'in rakamlarına baktığımızda aynı beş yıllık dönem içinde; 1,528 milyon dolarlık bir ihracat yapmasına karşın, 11,800 milyon dolarlık ithalat yaptığı görülmektedir. Çin'in savunma sanayi ürünlerinde 10,272 milyon dolarlık ihracat açığı oluşmuştur.

1.6.2. NATO Ülkelerinin Savunma Harcamaları

NATO Ülkeleriyle Türkiye'nin savunma harcamalarının karşılaştırılmasıyla üye ülkelerin sağladıkları katkı payları ve katlanılan fedakarlığı mukayeseli olarak değerlendirilmesi mümkün olacaktır. Askeri gücü belirleyen faktörlerin başında

GSYİH'nın büyüklüğü gelmektedir. GSYİH'dan savunma harcamalarına ayrılan pay ise bir anlamda ulusal güvenlik için katlanılan toplumsal fedakarlığın derecesini göstermektedir. NATO ülkeleri arasındaki askeri ittifak ile yükün paylaşımını analiz ederken ülkelerin yaptıkları savunma harcamalarının ittifaka katkılarının yeterli bir göstergesi olmayacağı açıktır. Gerçekte nitelikli insan gücüne yüksek bir ekonomik ve teknolojik kapasiteye sahip ülkelerin katkılarının daha fazla olduğu bilinmektedir.

1994-2003 yıllarına ait 9 yıllık NATO ülkelerinin savunma harcamaları incelendiğinde ABD, 3.189,051 milyon dolar ile en fazla savunma harcaması yapan ülke olarak birinci durumdadır. Tablo 1.8 incelendiğinde birinci ülke olan ABD'den sonra sırasıyla, 367,255 milyon dolar ile İngiltere, 347,684 milyon dolar ile Fransa, 284,592 milyon dolar ile Almanya, 202,857 milyon dolar ile İtalya, 91,076 milyon dolar ile Türkiye, 85,988 milyon dolar ile Kanada, 68,723 milyon dolar ile İspanya, 60,534 milyon dolar ile Hollanda, 48,093 milyon dolar ile Yunanistan, 31,459 milyon dolar ile Belçika, 30,359 milyon dolar ile Norveç, 30,223 milyon dolar ile Polonya, 24,707 milyon dolar ile Danimarka izlemektedir.

Türkiye savunma harcamalarının GSYİH'ya oranı sıralamasında NATO ülkeleri içinde ilk sıralarda yer almaktadır. NATO ülkelerinin savunma harcamalarının GSYİH'ya oranları tablo 1.9'da görülmektedir. Yine aynı 9 yıllık döneme bakıldığında Yunanistan %4,6 ile GSYİH'dan savunma harcamalarının en fazla pay alan ülke olarak görülmektedir. Yunanistan'dan sonra %4,5 ile Türkiye, %3,3 ile ABD, %2,8 ile Fransa, %2,7 ile İngiltere, %2,3 ile Portekiz, %2,2 ile Norveç, %2,0 ile Polonya ve İtalya, %1,95 ile Çek Cumhuriyeti, %1,8 ile Hollanda, %1,7 ile Danimarka ve Macaristan, %1,6 ile Almanya, %1,5 ile Belçika, %1,3 ile Kanada ve İspanya, %0,8 ile de Lüksemburg izlemektedir.

Ancak son yıllarda savunma harcamalarında izlenen azaltma politikası neticesinde savunma harcamalarının GSYİH içindeki oranı düşmüştür ve bu oran %2-2.5 seviyelerinde gerçekleşmeye başlamıştır.

Tablo 1.8: NATO Ülkelerinin Yıllar İtibari ile Savunma Harcamaları, (Milyon Dolar, 2000 Sabit Fiyatlarıyla)

SIRA NO	ÜLKELER	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	1994-2003 TOPLAMI
1	ABD	334539	315107	298058	296530	289658	290480	301697	304130	341489	417363	3,189,051
2	İngiltere	40268	31119	37719	35401	35605	35171	35677	36420	36738	37137	367,255
3	Fransa	37438	35584	34729	34856	33922	34209	33814	33708	32394	35030	347,684
4	Almanya	30214	29717	29146	28081	28174	28744	28150	27554	27643	27169	284,592
5	İtalya	18540	16933	18665	19572	20218	21010	22411	22042	22655	20811	202,857
6	Türkiye	7462	7652	8567	8926	9352	10326	9994	9161	9748	9888	91,076
7	Kanada	9743	9134	8308	7696	8245	8550	8292	8660	8591	8769	85,988
8	İspanya	6561	6798	6641	6701	6587	6759	7001	7089	7261	7325	68,723
9	Hollanda	6165	5990	6024	5962	5941	6230	5972	6107	6088	6055	60,534
10	Yunanistan	3927	4011	4251	4530	4937	5169	5455	5336	5236	5241	48,093
11	Belçika	3320	3252	3191	3151	3150	3191	3191	3050	2958	3005	31,459
12	Norveç	3131	2828	2867	2819	3005	3021	2922	2941	3533	3292	30,359
13	Polonya	2746	2763	2906	3061	3179	3103	3046	3061	3123	3235	30,223
14	Danimarka	2449	2423	2431	2462	2489	2474	2393	2541	2511	2534	24,707
15	Portekiz	1968	2113	2038	2082	2035	2141	2204	2295	2359	2303	21,538
16	Çek Cumhuriyeti	956	901	886	839	923	1002	1031	1110	1151	1274	10,073
17	Macaristan	831	638	597	718	647	745	801	885	925	1003	7,790
18	Lüksemburg	106	104	107	115	124	126	128	161	169	176	1,316

Kaynak: Kaynak: SIPRI Yearbook 2004, Stockholm International Peace Research Institute, Solna, Oxford University Press, 2004, New York, New York ss.,350-355

Tablo 1.9: NATO Ülkelerinin Yıllar İtibari ile GSYİH içinde Savunma Harcamaları Oranları

SIRA NO	ÜLKELER	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	1994-2002 ORTALAMASI
1	Yunanistan	4.4	4.3	4.5	4.6	4.8	4.8	4.9	4.6	4.3	4.6
2	Türkiye	4.1	3.9	4.1	4.1	4.4	5.4	5.0	5.0	4.9	4.5
3	ABD	4.1	3.8	3.5	3.3	3.1	3.0	3.1	3.1	3.4	3.3
4	Fransa	3.3	3.1	3.0	2.9	2.8	2.7	2.6	2.5	2.5	2.8
5	İngiltere	3.3	3.0	2.9	2.7	2.6	2.5	2.5	2.5	2.4	2.7
6	Portekiz	2.5	2.6	2.4	2.3	2.2	2.1	2.1	2.1	2.1	2.3
7	Norveç	2.8	2.4	2.2	2.1	2.2	2.1	1.8	1.7	2.1	2.2
8	Polonya	2.3	2.1	2.1	2.1	2.1	2.0	1.9	1.9	1.9	2.0
9	İtalya	2.0	1.8	1.9	1.9	2.0	2.0	2.1	2.0	2.1	2.0
10	Çek Cumhuriyeti	2.1	1.8	1.7	1.6	1.8	2.0	2.0	2.1	2.1	1.9
11	Hollanda	2.0	1.9	1.9	1.8	1.7	1.8	1.6	1.6	1.6	1.8
12	Danimarka	1.8	1.7	1.7	1.7	1.7	1.6	1.5	1.6	1.6	1.7
13	Macaristan	2.1	1.6	1.5	1.7	1.5	1.7	1.7	1.8	1.8	1.7
14	Almanya	1.7	1.7	1.6	1.6	1.5	1.5	1.5	1.5	1.5	1.6
15	Belçika	1.7	1.6	1.6	1.5	1.5	1.4	1.4	1.3	1.3	1.5
16	Kanada	1.7	1.5	1.4	1.2	1.3	1.3	1.2	1.2	1.2	1.3
17	İspanya	1.5	1.5	1.4	1.4	1.3	1.3	1.2	1.2	1.2	1.3
18	Lüksemburg	0.8	0.8	0.8	0.8	0.8	0.7	0.7	0.8	0.9	0.8

Kaynak: Kaynak: SIPRI Yearbook 2004, Stockholm International Peace Research Institute, Solna, Oxford University Press, 2004, New York ss., 356-361.

NATO ülkelerinin savunma harcamaları milyon dolar olarak incelendiğinde ABD ilk sırada olmasına rağmen GSYİH'ya oranı incelendiğinde ise Yunanistan birinci durumdadır. Ülkelerin gelirlerinin içinden savunma harcamalarına ayrılan paylar açısından değerlendirme yapılması daha doğru bir değerlendirmedir. Ancak savunma harcamalarının parasal tutarları yüksek olan ülkelerin GSYİH içindeki oranlarının düşük olması gelirlerine göre savunma harcamalarına az pay ayırdıklarını gösterse de bu ülkelerin GSYİH'larının yüksek olmasının bir kısmının da savunma sanayi ürünleri ihraç etmesiyle ilişkili olduğu unutulmamalıdır. Savunma sanayi ürünleri ihraç ederek GSYİH'sını arttıran bazı gelişmiş ülkeler, bu savunma sanayi ürünlerinin dünyanın çeşitli ülkelerinde kullanılmasıyla kendi savunmalarına da olumlu katkılar sağlamaktadırlar. Afganistan'da bulunan Birleşmiş Milletler Gücü'nde kullanılan bazı savunma sanayi ürünleri ABD, Fransa, İngiltere, Almanya gibi ülkeler tarafından satılmakta ve bunların satışlardan söz konusu ülkelerin GSYİH'na katkı sağlanmaktadır.

Afganistan'daki uluslararası güç sayesinde bu ülkelerdeki terör oluşumlarını daha ülkeden çıkmadan orada tespit edilerek ve engellenerek olası muhtemel terör faaliyetlerinin önüne geçilmektedir. Benzer bir oluşum Irak için de söylenebilir.

Buraya kadar incelenen birinci bölümde kamu harcamalarının tanımı, artış nedenleri, sınırları ve sınıflandırılması konularına değinilmiştir. Toplum düzeni içinde savunma ihtiyacının gerekliliği, savunmanın hedeflediği sonuçlar, savunma harcamalarını tanımı, ne düzeyde yapıldığı, etkinliği, savunma hizmetin yan faydaları konuları da incelendikten sonra, dünyada savunma harcamalarının yıllar itibariyle nasıl gerçekleştiği, ülkelerin GSYİH'ları içindeki seyirleri, Ülkemizin üyesi olduğu NATO içindeki diğer ülkelerle karşılaştırması yapılarak bir değerlendirme yapılmıştır. Ayrıca ülkelerin ekonomileri içindeki önemini göstermek açısından, dünyada savunma sanayi ürünleri ihraç eden ve ithal eden ilk yirmi ülkenin dış ticaret rakamları da incelenmiştir.

İkinci bölümde, Türkiye'de savunma harcamalarının bütçe ve bütçe dışı kaynakları, dış askeri yardımlar konuları incelenecektir. Bundan başka bilgi olarak savunma harcamalarının bileşiminden, savunma harcamalarının nasıl planlandığı ve harcamaların nasıl kontrol edildiği konusuna da değinilecektir.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE SAVUNMA HARCAMALARININ BÜTÇE VE BÜTÇE DIŞI KAYNAKLARI, DIŞ ASKERİ YARDIMLAR, SAVUNMA BÜTÇESİNİN PLANLANMASI VE DENETİMİ

2.1. TÜRKİYE'DE SAVUNMA HARCAMALARI

Buraya kadar yapılan; kamu harcamaları, türleri, savunma hizmeti, tanımı, savunma harcamaları ve bunlara ilişkin açıklamalardan sonra Türkiye'de savunma harcamalarının bütçe ve bütçe dışındaki mali kaynakları açısından değerlendirmesi bu bölümde incelenecektir. Buna ilaveten ülke içi kaynaklardan başka dış askeri yardımlar da bu bölümde incelenecektir. Ayrıca savunma bütçesinin planlanması ve denetlenmesi hususlarına da değinilecektir. Savunma harcamaları; Milli Savunma Bakanlığı (bağlı Kuvvet Komutanlıklarıyla), Jandarma Genel Komutanlığı ve Sahil Güvenlik Komutanlığı'nın ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla yapılan; personel, silah, mühimmat, her türlü askeri teçhizat ve donanım malzemeleri ile yakıt, yiyecek, giyecek, iskan, barınma, sağlık vb. gibi yatırım ve transfer harcamalarını kapsar.

Türkiye ordusu sayısal olarak Avrupa'da en büyük, NATO'da ABD'den sonra ikinci en büyük orduya sahiptir. 1980'li yıllardan günümüze doğru Türkiye yurtdışından silah dahil olmak üzere askeri teçhizat alan ülkeler arasında her zaman ön sıralarda yer almaktadır. Sınır ülkelerimiz açısından bir değerlendirme ve karşılaştırma yapıldığında; uluslararası istatistiklere göre 2001 yılında Türkiye'nin savunma harcaması (8.9 milyar dolar) ile en yakın komşusu ve genel tehdit değerlendirmesinde ilk başlarda olan Yunanistan'ın savunma harcamalarından %35 daha yüksektir. Suriye'nin savunma harcamaları Türkiye'nin yarısı kadardır. Diğer ülkelere, Irak için tam bir bilgi yokken, kalanların ise savunma harcamalarının parasal tutarları oldukça düşüktür. Türkiye'nin savunma harcaması, İran'ın savunma harcamalarından %23 daha düşüktür ancak İran'ın harcamalarına iç güvenlik harcamaları da dahildir. Aynı yılda Avrupa ülkelerine bakıldığında; Fransa, İngiltere, Rusya, Almanya ve İtalya'nın savunma harcamalarının Türkiye'nin savunma harcamalarının 3 ila 5 katı civarında fazla olduğunu, Hollanda'nın savunma harcamalarından %24, İspanya'nın savunma

harcamalarından %12 fazla olduğunu görülmektedir. Diğer Avrupa ülkelerinin savunma harcamaları ise Türkiye'nin savunma harcamalarının çok altındadır (Şenesen, 2002:12).

Yine uluslararası istatistiklere göre Türkiye'nin 2001 yılındaki savunma harcamaları gayrisafi yurt içi hasılasının %5.0'ına karşılık gelmektedir. Rusya için bu rakam %3.6, İngiltere için %2.5, Almanya için %1.5, Fransa için %2.5, İtalya için %2.0 olarak gerçekleşmiştir. Birçok Avrupa ülkesinde ise bu rakam %2'nin altında kalmıştır. Savunma harcamalarının düzeyi hakkında bilgi edinmek için öncelikle savunma harcamalarının konsolide bütçe ya da birincil bütçe (faiz harcamaları çıkarıldığındaki gerçek harcamalar) içindeki payına bakılabileceği gibi, GSMH ya da GSYİH içindeki paylarına bakılabilir. Birincil bütçe içindeki payına çalışmanın bu bölümünde ayrıntılı olarak bakılacaktır. Özellikle GSMH, ekonomide "askeri yükün" iyi bir ölçüsü olabilir (Brzoska , 1995:58).

Tablo 2.1'de ülkelerin GSMH içindeki savunma harcamaların oranları gösterilmektedir.1998-2002 yılları arasında tüm bu ülkelerin harcamalarının GSYİH içindeki oranlarını gösteren grafik 2.1 ve örnek olarak seçilen 1998 yılı ile 2001 yılına ait veriler de grafik 2.2 ve grafik 2.3'de gösterilmiştir. 1998 ve 2001 yılları değerleri ile oluşturulan grafik 2.2 ve 2.3. incelendiğinde; 1998 yılı için komşularımızdan Suriye'nin savunma harcamalarının GSMH'sı içindeki payının (%5.8) Yunanistan'ın GSMH'sı içindeki payının (%4.8) Türkiye'nin savunma harcamalarının GSMH içindeki oranından (%4.4) yüksek olduğunu görmekteyiz. 2002 yılında ise incelenen 20 ülke içerisinde Türkiye'nin savunma harcamalarının GSMH'sı içerisinde Suriye'den (%6.2) sonra Yugoslavya ile aynı oranlara sahip olarak en yüksek değerlere sahip olduğu görülmektedir.

Avrupa'da en büyük, NATO ülkeleri içinde ise ABD'den sonra ikinci büyük silahlı kuvvetlere sahip olan Türkiye'nin personel ve donanım açısından bu öncü konumunun askeri ve siyasi boyutlarının yanı sıra iktisadi boyutu da çok önemlidir, çünkü ordu ve silahla sağlanan savunma hizmetinin maliyeti kamu kaynaklarından karşılanmaktadır. 1998 yılından sonra Türkiye'nin savunma harcamalarında göze

çarpan bir artma gözlemlenmektedir. 2000 yılına kadar yaklaşık 7 milyar dolar olan savunma bütçesinin % 40'ı personel, % 18'i askeri teçhizat, % 41'i ise araç, yakıt ve gıda harcamalarından oluşmaktadır (Şenesen, 2002:13).

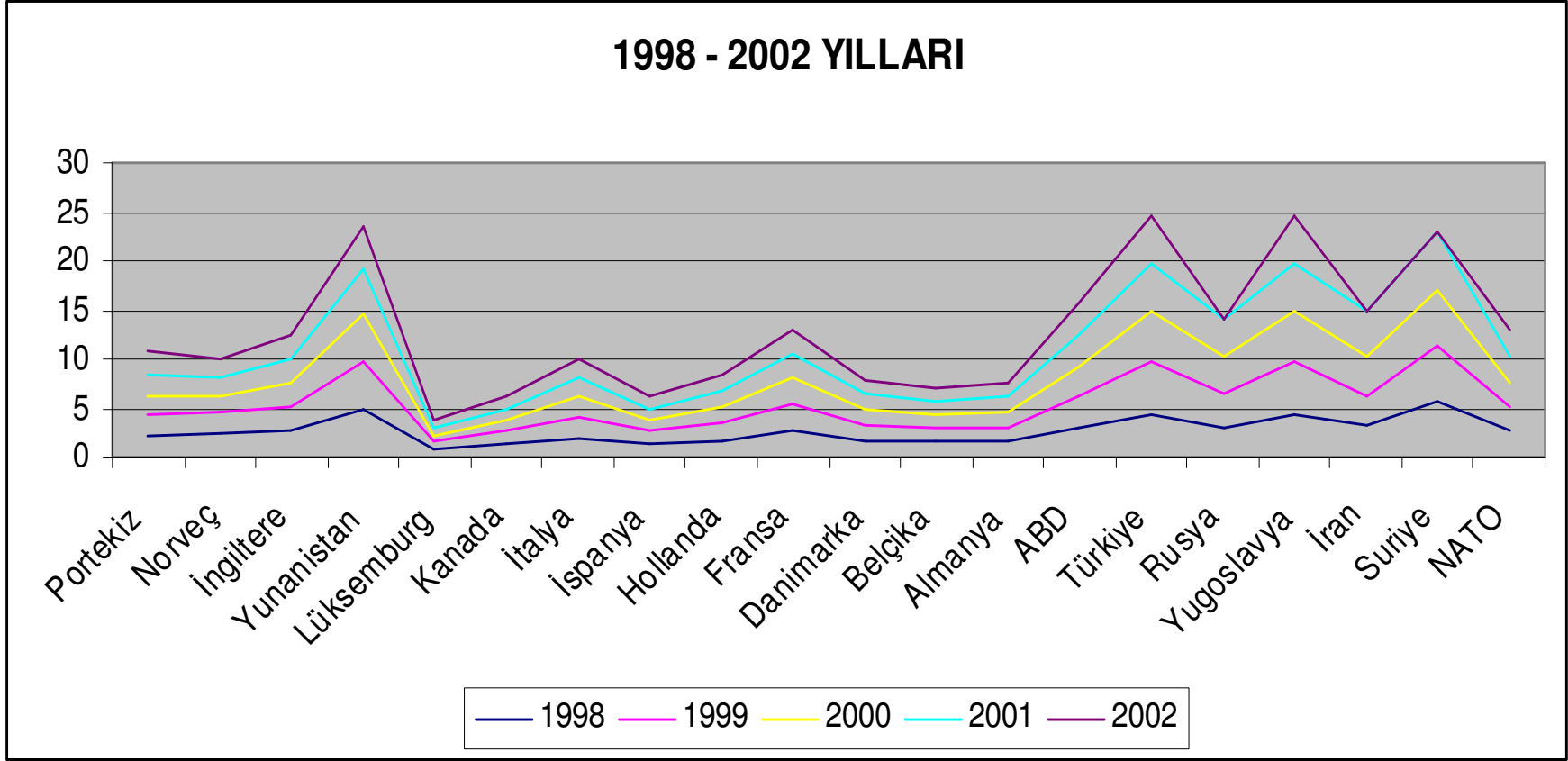
Tablo 2.1: GSMH'nın Bir Oranı Olarak Savunma Harcamaları 1998-2002

Sıra No	Ülke	Gelir Grubu *	Savunma Harcamalarının GSYİH' ya oranı (%)				
			1998	1999	2000	2001	2002
1	Portekiz	Yüksek	2,1	2,1	2,1	2,1	2,3
2	Norveç	Yüksek	2,3	2,2	1,8	1,8	1,9
3	İngiltere	Yüksek	2,6	2,5	2,5	2,5	2,4
4	Yunanistan	Yüksek	4,8	4,8	4,9	4,6	4,4
5	Lüksemburg	Yüksek	0,8	0,7	0,7	0,8	0,8
6	Kanada	Yüksek	1,3	1,3	1,2	1,2	1,1
7	İtalya	Yüksek	2	2	2,1	2	1,9
8	İspanya	Yüksek	1,3	1,3	1,2	1,2	1,2
9	Hollanda	Yüksek	1,7	1,8	1,6	1,6	1,6
10	Fransa	Yüksek	2,8	2,7	2,6	2,5	2,5
11	Danimarka	Yüksek	1,7	1,6	1,5	1,6	1,5
12	Belçika	Yüksek	1,5	1,4	1,4	1,3	1,3
13	Almanya	Yüksek	1,5	1,6	1,5	1,5	1,5
14	ABD	Yüksek	3,1	3	3,1	3,1	3,3
15	Türkiye	Orta Üstü	4,4	5,4	5	4,9	5
16	Rusya	Orta	3,1	3,5	3,6	3,8	-
17	Yugoslavya	Orta	4,4	5,4	5	4,9	5
18	İran	Orta	3,3	3	3,9	4,8	-
19	Suriye	Orta	5,8	5,6	5,5	6,2	-
20	NATO		2,6	2,5	2,6	2,6	2,7

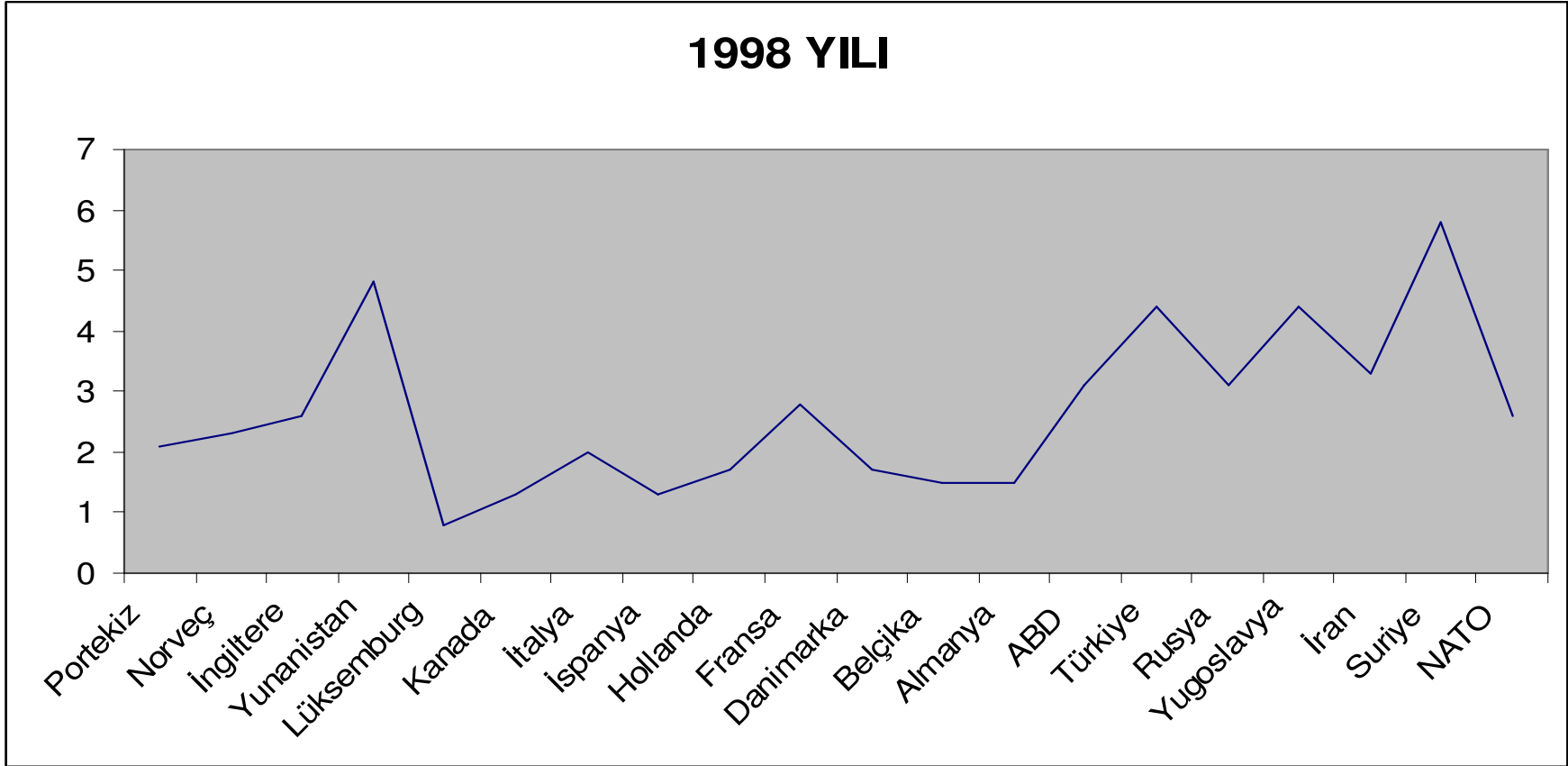
Kaynak : SIPRI Yearbook 2003, Stockholm International Peace Research Institute, Solna, Oxford University Press, 2004, New York

* 2000'de kişi başına düşen gayrisafi ulusal gelire göre belirlenmiştir.

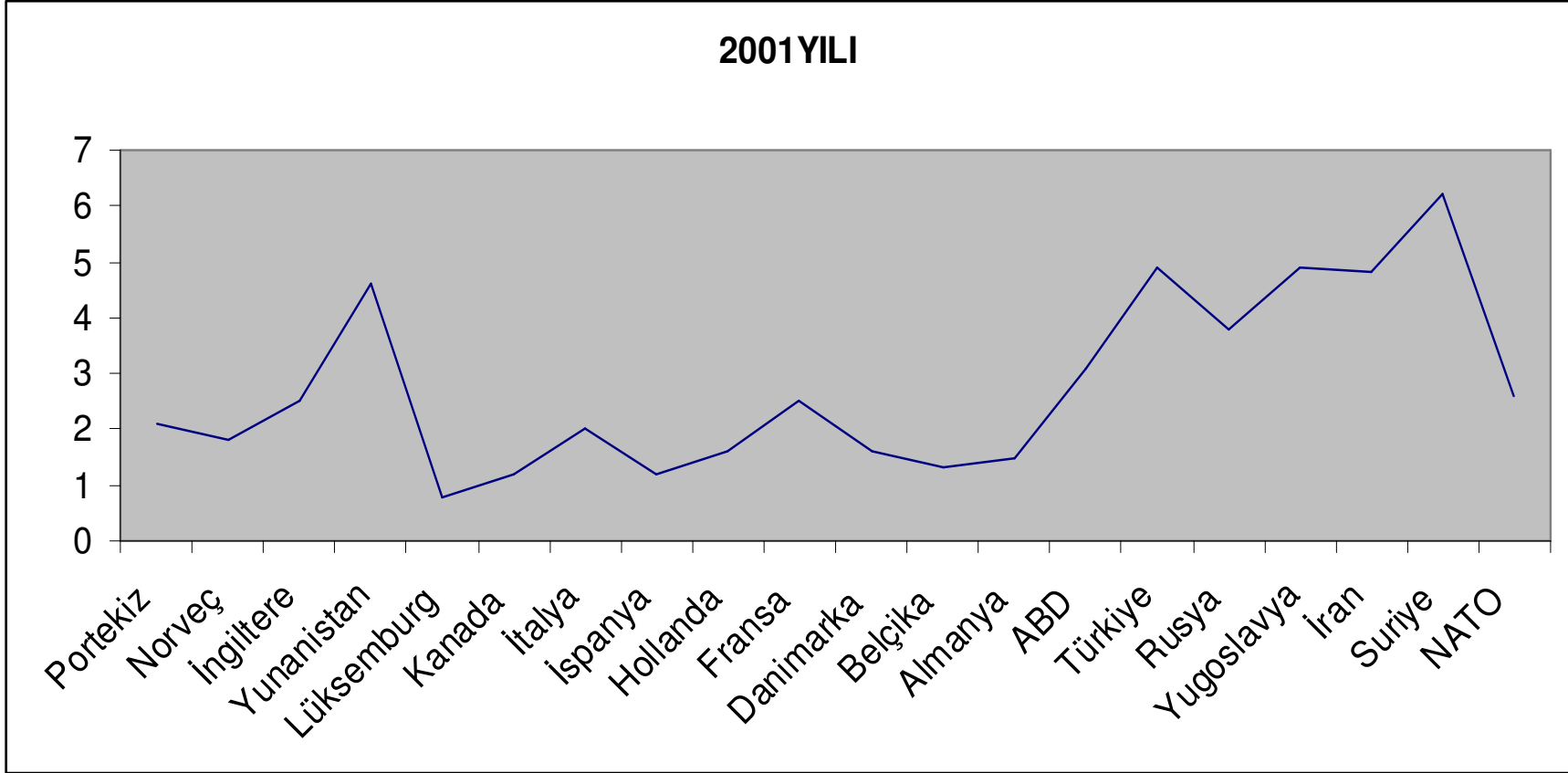
Grafik 2.1: 1998-2002 Yılları Çeşitli Ülkelerin Savunma Harcamalarının GSMH İçinde Oranları

Grafik 2.2: 1998 Yılı Çeşitli Ülkelerin Savunma Harcamalarının GSMH İçinde Oranları

Grafik 2.3: 2001 Yılı Çeşitli Ülkelerin Savunma Harcamalarının GSMH İçinde Oranları

Türkiye'nin silah ve diğer askeri teçhizat donanım harcamaları bütçe ile sınırlı değildir. 1980'li, yılların başında yürürlüğe konan TSK'lerinin Modernizasyon Programı'nın temel amacı silah donanımını yenilemek, bunu da ulusal silah sanayini kurarak gerçekleştirmektir. Bu program çerçevesinde, silahlanmaya 1985-1995 dönemi için ortalama yıllık 1 milyar dolar, 1996-2025 dönemi için de yıllık ortalama 5 milyar dolar kaynak aktarılması uygun öngörülmüş, iktisadi krizin derin bir hal alması ile bu tutar 2000-2010 dönemi için ortalama yıllık 2 milyar dolar olarak değiştirilmiştir. Bu finansmanın önemli bir kısmı bütçe dışından, Savunma Sanayini Destekleme Fonu'ndan (SSDF) karşılanmaktadır.

1980 sonrası Türkiye'nin iktisat politikasında ve toplumsal yapısında köklü değişimler olmuştur. 1985 yılını izleyen yıllar Türkiye'de aynı zamanda iki temel makro iktisadi dengesizliklerin çarpıcı boyutlara ulaştığı yıllardır. Bunlar konsolide bütçe açıkları ve ödemeler dengesi açıklarıdır. Gelirlerden daha fazla artan bütçe harcamaları borçlanarak gerçekleşmiş, borçlanmanın maliyeti olan faiz yükü bütçe harcamaları üzerinde ciddi ölçüde baskı oluşturacak kadar artmıştır. Borç faizlerinin 2001 yılında konsolide bütçe içindeki payı %51 olmuş, vergi gelirlerinin faiz ödemelerini karşılayamadığı duruma gelinmiştir. Türkiye ekonomisi yurtdışından kısa vadeli sermaye kullanarak ayakta duran kırılgan bir yapı kazanmıştır. Gerek bu borçlanmanın gerekse ihracattan fazla bir şekilde artan ithalatın finansmanı dış kaynak kullanımını gerektirdiğinden dış borçlar giderek artmış ve 2000 yılı sonu itibariyle Türkiye en borçlu ülkeler arasında yer almıştır. 2001 kriz ortamının ülke çapında yaygınlaştığı bir yıl olmuş, bütçe ve makro iktisadi açıdan borcun borçla ödendiği bir yapı süreklilik kazanmıştır. 2001 yılından sonra hükümet değişikliği ile makro iktisadi değişkenlerde olumlu yönde gelişmeler sağlanarak ekonomide kırılganlık azaltılmıştır. Özellikle özelleştirme gelirleri ve doğrudan yabancı sermayenin Ülkemize istikrarlı olarak gelmesi ile ödemeler dengesi sürdürülebilir hale gelmiştir.

Diğer yandan Türkiye OECD ülkeleri arasında en fakir ülke konumundadır. Bu sıralamada ülkemizin hemen üstünde bulunan Yunanistan'ın kişi başına milli geliri Türkiye'nin 2.5 katı kadardır. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı, UNDP'nin hazırladığı gelir, sağlık ve eğitim göstergelerine dayanan İnsani Gelişme İndeksi

sıralamasında Türkiye 162 ülke arasında 1999 yılında 82., 2000 yılında 173 ülke arasında 85., 2003 yılında 177 ülke arasında 94. sırada, 2005 yılında ise Tunus'un 89., Ürdün'ün 90. sırada yer aldığı sıralamada 94. sırada yer almıştır.¹ Gelirin hem bölgeler hem de bireyler arasındaki eşitsiz dağılımı, ortalama yaşam düzeyinin düşüklüğü, fırsat eşitsizlikleri toplumsal sorunların başında gelmektedir. Sağlık, eğitim ve temel altyapı hizmetlerinden yararlanmadaki eşitsizlikler ve yoksunluklar önümüzdeki yıllarda da sürececek gibi görünmektedir. Bu hizmetlerin maliyeti Türkiye'de kamu kaynaklarından karşılandığından, bu hizmetlere ayrılan kaynakların bu hizmetlerin kapsamını ve niteliğini sınırladığı açıktır.

Ülkemizin dünyada savunma alanında üst, sağlık ve eğitim alanlarında ise orta-alt sıralarda yer alıyor olması, buna benzer çelişkinin kamu kaynaklarının kullanımında da görülebileceği beklentisini oluşturmaktadır. Bu kaynakların 1980 sonrası dönemdeki yapısının incelenmesi hem bu nedenle, hem de genel ekonomik sıkıntılar ve darboğazlar nedeniyle önem kazanmaktadır.

Ülkemizin genel olarak (yurt içi ve yurt dışı) tehdit değerlendirilmesi yapıldığında, savunma harcamalarının “zorunlu” ya da başka bir deyimle “kaçınılmaz” olması düşüncesinin Türkiye'de yaygın olarak kabul gördüğünü söylenebilir. Savunma harcamalarının iktisadi etkilerine, özellikle de makro iktisadi dengesizlikler üzerindeki etkilerine, değinmelerin az olduğunu da söylenebilir. Bunun bir sebebi de gerekli bilgilere ulaşamama sorununun caydırıcı etkisidir. 1980'li yıllarda söz konusu konular çok da fazla gündeme gelmemiştir.

Daha sonraki dönemlerde iktisadi sorunların derinleşmesiyle, sayıca fazlaca olmamasına rağmen bazı çalışmaların dile getirildiği görülmektedir. Güneydoğu olayları dolayısıyla genişleyen askeri harcamaların bir de çevredeki düşmanlığın artmasıyla sıçramaya girmesi zorunluluğu, Türk halkının refahını arttırmaya dönük üretim yerine ulusal savunmaya dönük üretimin artması demektir (Kazgan, 1994:156). Başka bir deyişle, P. Samuelson'un ünlü tereyağ-top, tüfek tercihi örneğinde ağırlığın birinciden ikinciye kayması olayıdır. Bu artan üretim süreklilik kazandığında bunun

---

¹ <http://www.dpt.gov.tr>

halkın eğitimi, sağlığı, refahı için değil ulusal savunma ağırlıklı olmasıdır. Kaldı ki savunma amaçlı yapılan üretimin Ülkemizde ithalata bağımlı olması, hatta büyük bir kısmının üretilmek yerine tamamen ithalatla karşılanması kazandığımız milli gelirin silah, teçhizat satın aldığımız ülkelere kayması demektir. Bu da hem siyasal hem de ekonomik sorunların çok boyutlu olmaya aday olabileceği gerçeğini doğurur. Yukarıdaki nedenin “1984 sonrası dönem boyunca askeri harcamalardaki artışı yaratarak, kamu dengesini bozan etkenlerden bir olarak gündeme girdiğini” belirtilmektedir (Kazgan, 2001:157).

Ekonomi bürokrasisinde bu sıkıntılar genel olarak dile getirilmemiştir. Sadece bir istisna olarak kabul edilebilecek, IMF ile görüşmelerin ve 2000 yılı bütçe tartışmalarının sürmesi esnasında, ekonomiden sorumlu devlet bakanı Recep ÖNAL tarafından “2000 bütçesini dar kalıplarla yapmak zorundayız. Keşke bundan üç beş sene evvel komşularımızla olan sorunlarımız ve PKK meselesi bitseydi de askeri harcamalarımızı kısılabileydik” sözleri dile getirilmiştir. Ancak bu sözler temenni olmaktan öte gidememiştir. Hem PKK meselesi bitmemiştir hem de PKK’nın elinde bulunan silah teçhizat gün geçtikçe daha teknolojik ve yeni hale geldiği için TSK’nin de buna karşı mücadele edebilmesi için kendini ve silah gücünü ve teknolojisini geliştirmek zorunda olması söz konusudur.

Kamu açıklarının nedenleri arasında “Güneydoğuda yaşanan iç savaşın denetlenemez harcamaları”nı sayan (Sönmez, 2001:183) olduğu gibi, “düşük yoğunluklu savaş”ın borçlanma üzerindeki etkilerini irdeleyenler de olmuştur (Doğan, 1998). Askeri harcamalardaki saydamlık eksikliğinin bütçe açıklarının doğru tanımlanması konusunda sorun yaratabileceğine de değinilmiştir (Alper ve Öniş, 2002). Bundan başka dengesizliklere de dikkat çekilmektedir (Ekinci,2000): “Askeri harcamaların boyutu genel olarak bilinmeyen bir şey. Ama bu harcamaların hepsi dış borçlanmayla karşılanacak, bu borcun faiz yükü nasıl karşılanacak ve bu nasıl bir gelir dağılımını ima eder?”. Ayrıca kamu kesiminin ithalat gereksinimleri için (askeri malzeme gibi) gerekli dövizin de iç borçlanma yoluyla elde edilmesi ve Türkiye’nin 1992-1993’de silah ithalatının artması nedeniyle iç borç faizlerinin bir bölümünün de bu tür harcamaların bedeli olduğu belirtilmektedir (Ekinci, 1998:24-25).

Türkiye’de 1980’li yıllardan bu yana benimsenmiş olan savunma politikası veri kabul edilerek, bunun uygulanması sonucunda iktisadi sonuçların üzerinde yoğunlaşmakta, yukarıda belirtilen kaygıların dayanakları araştırılmaktadır. Modernizasyon programının silah ve teçhizat türleri açısından içeriği ile uygulama sonuçları bu çalışmanın incelemesi dışındadır. Bunun gibi askeri yardım ve bağış hibe türü silah teçhizatların da yurtiçi mali kaynaklar üzerindeki etkilerinin belirlenememesi açısından etkileri ele alınmayacak, sadece dış yardımların neler olduğu ve ne kadar faydalandığına bu bölümde bakılacaktır.

Tüm yukarıda söylenenlerden yola çıkarak cevap aranılan iki soru ortaya çıkmaktadır:

- Türkiye’nin savunma hizmetine ayırdığı kaynakların mali boyutu ne kadardır?
- Türkiye’nin savunma harcamalarının Türkiye ekonomisinin büyümesi üzerindeki etkisi nelerdir?

İlk soru yurtiçi (bütçe ve bütçe dışı) kaynak kullanımı temelinde yanıtlanmaktadır.

Bu incelendikten sonra savunmaya bütçeden ayrılan kaynaklar üzerinde yoğunlaşmakta ve savunmanın bütçe üzerindeki etkisi sorgulanmaktadır. Savunmanın bütçenin diğer kalemleri ile (genel hizmetler, eğitim, sağlık vb.) üzerindeki etkileri de değerlendirilmektedir.

Sonraki bölümde savunmaya bütçe dışından sağlanan ve esas olarak silah ve diğer askeri teçhizat alımı için kullanılan kaynaklar ele alınmaktadır. Bu bölümde SSDF ve Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı’nın gelir kaynakları ile harcamalarının bileşenleri ele alınmaktadır. SSDF ve TSKGV’nın gelirlerinin çok az bir bölümü işletme giderlerine harcanmakta, tamamına yakın bir bölümü ise savunma sanayinde gerekli olan silah ve askeri teçhizat alım ve projeleri için harcanmaktadır.

Bu veriler bir araya getirilerek, Türkiye'nin genelde savunmaya ayırdığı toplam yurtiçi kaynaklar tahmin edilmektedir. SSDF ve TSKGV'nin gelirlerinden hareketle, modernizasyon programının ne kadar bir harcama ile yapıldığı SSM'nin ve TSKGV'nin harcamalarından yola çıkılarak tespit edilmektedir.

2.1.1. Türkiye'de Savunma Harcamalarının Bütçe Bazında Değerlendirilmesi

Türkiye'nin savunmaya ayırdığı kaynakların boyutu açısından ilk olarak ele alınan kaynaklar Maliye Bakanlığı'nca yayımlanan konsolide bütçe verileridir. Bu çerçevede ele alınan bütçe değerlerinin içinde Milli Savunma Bakanlığı, Jandarma Genel Komutanlığı ve Sahil Güvenlik Komutanlığı harcamaları, savunma harcamaları altında değerlendirilecektir. Bu bölümde savunmanın bütçe harcamaları içindeki konumu ve savunma harcamaları dışındaki harcamaların da birincil bütçe içindeki oranları ve büyüme oranları değerlendirilerek, bir karşılaştırma yapılacaktır.

Bütçe açıklarının piyasadan borçlanılarak finansmanının başlamasıyla, bütçe açıklarının 1985'i izleyen dönemde çok hızlı bir biçimde arttığı bilinmektedir. 1987 fiyatlarıyla konsolide bütçe ve birincil bütçe harcamalarının seyrinden bu izlenebilmektedir. Konsolide bütçeden faiz ödemeleri düşüldüğünde birincil bütçeye ulaşılmaktadır. Bu iki bütçe büyüklüklerinin arasının giderek açılmasının nedeni iç ve dış borçlanmayla gelen faiz yüküdür. Bunun nedeni ise harcamaların gelirden daha fazla artmasıdır. Faiz yükünün birincil bütçenin sabit fiyatlarla parasal düzeyi üzerindeki baskısı son yıllar için özellikle belirgindir. Ancak 2001 yılından sonra özelleştirme gelirleri ile faiz dışı fazla verilerek ekonomide geçici bir rahatlama gerçekleştirilmiştir.

Bütçe harcamalarının temel bileşenlerinden biri savunma harcamalarıdır. 1998'i izleyen dönemde bu harcamaların belirgin bir şekilde arttığı, 2001 yılından sonra azaldığı dikkat çekmektedir.

Bu verilerden şu sav ortaya konulabilir: Savunma harcamaları, bütçe harcamalarının artışına ve dolayısıyla bütçe açıklarına neden olmaktadır. Bu iddiayı

sınamak için öncelikle savunma harcamalarının bütçe içindeki payına, daha sonra da artış oranlarına bakmak gerekir.

2.1.1.1. Savunma Harcamalarının Bütçe Üzerindeki Etkileri

Maliye Bakanlığı'nın verilerine bakıldığında konsolide bütçe içinde savunmanın payı dönem başından, 1980'de %17.2'den 2006 yılında %8.1'e doğru azalmaktadır. Bu yukarıda ortaya konulan iddiayı doğrulamamaktadır. Daha da açık olarak, savunma harcamalarının bütçe içindeki payının ve yükünün zaman içerisinde azaldığı söylenebilir. Bu ilk bakışta doğru gibi gözükse de aslında yanılgıdır. Faizlerden dolayı konsolide bütçenin şişmesi paydayı büyütülmektedir. Aslında devletin sağlık, güvenlik, refah vb. gibi işlevlerine yapılan harcamaların değerlendirilmesi faiz dışı, yani birincil bütçenin ışığı altında değerlendirilmelidir.

Devletin harcamalarının gerçek boyutunu gösteren, birincil bütçedir. Bu şekilde yapılan değerlendirmede savunma harcamalarının konsolide bütçedeki gibi benzer bir azalış göstermediğini ancak 2001 yılından sonra azalmanın olduğunu göstermektedir. Tablo 2.2'deki oranlara bakıldığında, borç faizi ödemelerinin dışında kalan harcamalar içinde savunmanın payı yıllar içerisinde azalmayarak, %17 gibi bir oranla yerini korumakta, 1994 ve 1995 yıllarında %18'e çıktığı görülmektedir. 2001 yılında bu oran %16 olarak gerçekleşmiştir. 2001 yılından sonra savunma harcamalarının birincil bütçe içindeki payı azalmaya başlamış; 2002'de %14 2003 ve 2004'de %13-13.7, 2005'de %12.6 ve 2006'da ise %10.8 olarak gerçekleşmiştir. İncelenen dönem boyunca savunma harcamalarının büyümesi birincil bütçe içerisinde düzenli bir artış gösterseydi yukarıdaki iddia tam olarak desteklenirdi. Bu payın çok da fazla değişmemesi savunma dışındaki harcamaların kalemlerindeki büyümeye de dikkat edilmesi gerektiğini ortaya koymakta, ancak savunma harcamalarının da yerini koruması yukarıdaki iddiaya destek oluşturmaktadır. Bu iddia 2001 yılına kadar geçerli olmakla birlikte 2001 yılından sonra geçerliliğini yitirmiştir. Bu nedenle savunma harcamalarının nerdeyse doğrusal bir biçimde arttığı 2001 yılına kadar olan dönem için bir analiz, 2001 yılından sonra bir analiz yapılarak birincil bütçe ile savunma harcamalarının arasındaki ilişki, savunma harcamalarının birincil bütçenin artmasına ne kadar sebep olduğu incelenmiştir.

Tablo 2.2:Savunma Harcamalarının Birincil Bütçe İçindeki Oranları(Cari Fiyatlarla)

Yıllar	Savunma Harcamaları	Birincil Bütçe İçinde Oranı
1980	185656	17,7
1981	313067	17,4
1982	447790	17,8
1983	556738	16,8
1984	803044	17,3
1985	1234547	17,6
1986	1867990	17,7
1987	2476869	15,5
1988	3788920	15,4
1989	7158471	16,7
1990	13865971	16,7
1991	23656518	14,8
1992	42319927	16,5
1993	77716559	14,3
1994	107725000	17,8
1995	205133000	17,9
1996	400479000	16
1997	878994000	15
1998	1617888000	17
1999	2841694000	16,4
2000	4421343000	16,8
2001	6404565000	16,2
2002	9337171000	14,6
2003	10768368000	13
2004	11602695000	13,7
2005	12674733000	12,6
2006	14321657000	10,8

Kaynak: Maliye Bakanlığı, Muhasebat Genel Müdürlüğü, Genel Bütçe Uygulama Sonuçları'ndan Hesaplanmıştır.

Savunma harcamaları dışındaki harcamalara bakıldığında genel hizmetler kalemi bütçe içerisinde hep en yüksek, savunma harcamalarının iki katı kadar, ya da daha da fazla paya sahip olduğu görülmektedir. Borç faizleri bir yana bırakıldığında, genel hizmetler, eğitim ve savunma harcamaları bütçeden en fazla pay alan kalemlerdir. Eğitim kaleminin payı yıllar boyunca savunma payına yakın ama düşük olmuş ancak 1988 yılından sonra eğitimin payı savunmadan daha fazla olmuştur. Özellikle 2004 yılından sonra eğitim bütçesi artarak yükselmiştir. Bu uygulama hükümetin bir politikası olarak devam etmektedir ve hükümet tarafından bütçe görüşmelerinde özellikle belirtilmektedir.

Bütçe harcamalarındaki artış bağlamında, savunmanın bu artışa katkısı sadece bütçe içindeki payı ışığında ölçülemeyeceği açıktır. Payının yanında, savunma harcamalarının artış oranlarına da bakılması gerekmektedir. Savunmanın (ve diğer kalemlerin) artışları, bütçe içindeki payı (payları) oranında bütçe artışına yansıdığı için bu şekilde bir değerlendirmeye bakılması gerekmektedir. Bütçe artış oranları ile harcama tutarlarındaki artış oranlarının karşılaştırılması daha gerçekçi ve daha iyi değerlendirilebilir sonuçlar elde edilmesini sağlayacaktır.

1994-2006 yılları arasında savunma harcamalarının büyümesiyle birincil bütçenin büyümesinin karşılaştırılması Tablo 2.3'ün son sütunundan hareketle yapılabilir. Savunma harcamalarındaki değişimin (büyüme, küçülme) çok da düzenli olmadığı ortadadır. Tabloda yer almayan yıllardan 1980, 1983, 1990 yıllarında ve tabloda gözüktüğü gibi 1997 yıllarındaki büyük artış oranı dikkati çekmektedir. 1988'den sonra daralmanın gözlemlendiği yıllar yalnızca 1994 ve 2001 yıllarıdır ki bu yıllar kriz yıllarıdır. 1998'de birincil bütçe önemli ölçüde azalmış ancak savunma harcamaları artmıştır. 2001 yılında ise savunma harcamaları birincil bütçeyle birlikte azalmıştır. Bunun sebebi 2001 yılının Ülkemizde ekonomik kriz yaşanan yıl olmasından kaynaklandığını söylemek mümkündür. 1994 yılından sonra savunma harcamalarının birincil bütçeye oranla artışının düşük ya da yüksek olduğu incelendiğinde özellikle 2000 yılından sonra hep düşük olduğu gözlenmiştir. Savunma harcamalarının 2000 yılından sonra 2006 yılı dahil birincil bütçe içindeki payı hem düşmüştür hem de birincil bütçenin artış oranından düşük olarak artmıştır. Bunun anlamı savunma

harcamalarına ayrılan bütçenin yıllar itibariye azalması ile birlikte aynı zamanda birincil bütçenin artmasına da katkısı olmamıştır. 2004 yılında savunma harcamalarının bir önceki yıla göre büyüme oranı ile birincil bütçenin büyüme oranı karşılaştırıldığında; savunma harcamalarının artış oranının birincil bütçenin artış oranının yarısı kadar olduğu görülmektedir. Bu oran 2006 yılında üç kata kadar çıkmıştır. Son altı yılda savunma harcamalarının birincil bütçe içindeki payının azalmasıyla birlikte birincil bütçenin artmasına neden olmaması da dikkat çekicidir. Bu nedenle bazı kesimlerce iddia edildiği gibi bütçe açıklarının savunma harcamalarına bağlanması doğru bir yaklaşım değildir.

Tablo 2.3:Savunma Harcamaları, Birincil Bütçe Harcamaları, Savunma Harcamalarının Birincil Bütçe İçinde Oranı, Büyüme Oranları

Yıl	Konsolide Bütçe	Birincil Bütçe	Savunma Harcamaları	Savunma Hrc.'nın Birincil Bütçe İçinde Oranı (%)	Savunma Hrc.'nın Büyüme Oranı (%)	Birincil Bütçenin Büyüme Oranı (%)	Savunma Harcamalarının Birincil Bütçeye Göre Büyümesi
1994	902454	604170	107725	17,8			
1995	1724194	1148078	205133	17,9	0,90	0,90	Eşit
1996	3961308	2463907	400479	16	0,95	1,15	Düşük
1997	8050252	5772335	878994	15	1,19	1,34	Düşük
1998	15614441	9437846	1617888	17	0,84	0,63	Yüksek
1999	28084685	17363845	2841694	16,4	0,76	0,83	Düşük
2000	46705028	26265166	4421343	16,8	0,55	0,51	Yüksek
2001	80579065	39516839	6404565	16	0,45	0,50	Düşük
2002	115682350	63811691	9337171	14,6	0,46	0,61	Düşük
2003	140454842	81845679	10768368	13	0,15	0,28	Düşük
2004	141020860	84532370	11602695	13,7	0,07	0,032	Yüksek
2005	146097573	100418041	12674733	12,6	0,09	0,19	Düşük
2006	178126033	132163324	14321657	10,8	0,12	0,32	Düşük

Kaynak: Maliye Bakanlığı, Muhasebat Genel Müdürlüğü verilerinden hesaplanmıştır.

Bütçe harcamalarının %4'den fazla daraldığı 1980 yılında savunma harcamalarının %24 civarında artmış olması dikkat çekicidir. 24 ocak kararları iktisadi alanda, 12 eylül darbesi de toplumsal alanda büyük ve ciddi değişimlerin başladığı 1980

yılında savunmanın görelî büyüme oranı da ele aldığımız dönem içinde en yüksek değerdir (Şenesen, 2002: 24).

Savunmanın payı birincil bütçeden daha fazla arttığında görelî büyüme oranı (iki büyüme oranının birbirine oranı) 1'den büyük olacaktır. Savunma harcamalarının çok hızlı arttığı; (%19) 1983 yılında, birincil bütçe %26 dolayında artmıştır. Bu bize bu yıl için görelî büyümenin 1'den küçük olduğunu gösterir. Yani bütçeye göre daha yavaş büyümüştür. Dönemin tamamına bakıldığında, savunma harcamalarının düzenli olarak toplam harcamaların üzerinde büyüdüğü söylenemez.

1980, 1989, 1992, 1995, 1998, 2000, 2004 yılları savunma harcamalarının birincil bütçeye göre daha fazla arttığı yıllardır. 1980 yılı dışında, tüm dönem boyunca 2000 ve 2004 yılının savunma harcamaları birincil bütçeyi en fazla aşması dikkat çekmektedir.

Savunma harcamaları cari değerlerle değerlendirildiğinde bir önceki yıla göre her zaman artmaktadır. 2000 yılından sonra 2006 yılı dahil savunma bütçesinin birincil bütçenin içindeki payı düşmüştür. Bunun anlamı savunma harcamalarına ayrılan payın nominal olarak artmasına rağmen gerçekte azalması demektir. Savunma harcamalarının toplan harcamalar içindeki payının düşmesinde etkili olan unsurların başında tehdit değerlendirilmesi sonucunun eskiye nazaran “daha az tehdit” olması gelmektedir. Bunun sonucunda askerlik süresinin kısalması savunma bütçesinde azalmaya neden olmuştur. Ayrıca özellikle Kara Kuvvetleri Komutanlığı ağırlıklı olmak üzere birçok Tugay seviyesinde birlik lağv olmuş ve bazı birlikler de küçültülmüştür. Savunma harcamalarının daha da az miktarlara indirilebilmesi için uzun vadeli olarak profesyonel orduya geçilmesi etkili olacaktır.

Millî Savunma Bakanlığı'nın 2007 yılının başında savunma harcamalarının payının düşmesi ile ilgili değerlendirmesinde, tüm ülkelerin savunma harcamalarındaki gelişmeler ile Türkiye'nin içinde bulunduğu coğrafya ve güvenlik ortamı dikkate alındığında, savunma yeteneklerinde bir zafiyet yaratılmamasının, tüm mali politikaların önünde gelen bir husus olduğuna dikkat çekilmiştir.. Değerlendirmede,

“Bu nedenle, savunma harcamalarında süregelen kesintilerin duracağı ve Milli Savunma Bakanlığı bütçesinin GSMH’ya oranının %2-2,5 seviyesinde korunacağı değerlendirilmektedir. Aksi halde, TSK’nin modernizasyon faaliyetlerinin olumsuz yönde etkilenmesi kaçınılmaz olacaktır” denilmiştir (www.nethaber.com, 2007).

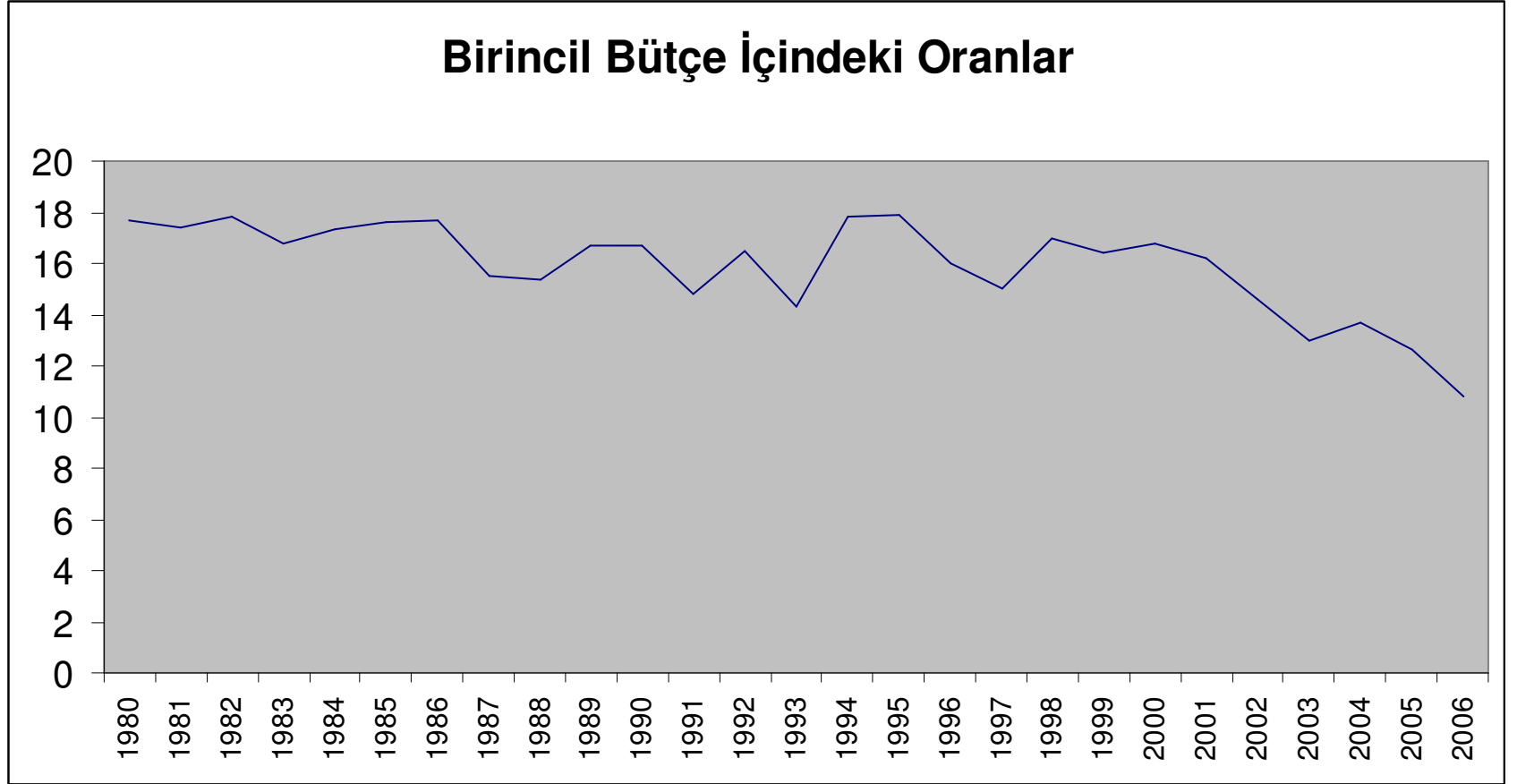
TSK’nin planlanan harcamalarının belirlenen bütçe limitlerine uygun olarak yapıldığı vurgulanan değerlendirmede, yıllar itibariyle azalan bütçenin, TSK’nin tüm faaliyetlerinde dikkate aldığı tasarruf prensibi neticesinde sağlanan kaynakla telafi edilmekte olduğu belirtilmiştir (www.nethaber.com, 2007).

Savunma harcamalarının birincil bütçe içindeki seyri grafik 2.4’de gösterilmektedir. Yukarıdaki açıklamalarda da ifade edildiği gibi savunma harcamalarının birincil bütçe içindeki payı dönem dönem azalmakla birlikte belli bir oran arasında kalmıştır. Ancak bu oran 2000 yılından sonra belirgin bir şekilde düşmektedir. Bu düşme grafik 2.4’de de açık bir şekilde görülebilmektedir.

Savunma harcamalarının birincil bütçe içindeki payı 2000 yılında % 16.8 iken bu oran sonraki yıllarda sırası ile 2001’de % 16.2, 2002’de % 14.6, 2003’de % 13, 2004’de %13.7, 2005’de % 12.6, 2006’da % 10.8 olarak gerçekleşmiştir. Bu oranların düşmesinde savunma harcamalarının yukarıda bahsedilen nedenlerden kaynaklanmasının yanında, TSK tarafından cari harcamalarda yapılan tasarruf da etkili olmuştur. Ancak savunma harcamalarının birincil bütçe içinde azalmasının temel nedeni, 2000 yılından sonra değişen hükümeti ile ortaya çıkan trend değişikliği ile AB sürecinde izlenen harcama politikalarıdır. Savunma harcamalarının 2000 yılından sonraki dönemde azalması ile birlikte diğer harcamaların nasıl bir seyir izlediği de önemlidir. Diğer harcamaları incelerken özellikle sağlık harcamalarındaki artış incelenerek bir karşılaştırma yapılabilir.

Grafik 2.4: 1980–2006 Yılları Arasında Savunma Harcamalarının Birincil Bütçe İçindeki Oranları

Savunma harcamaları ve sağlık harcamaları'nın 1994-2006 yılları arasında yapılan karşılaştırmada; tablo 2.4'de sağlık harcamalarının tutarları, birincil bütçe içindeki oranları, bir önceki yıla ait harcamaya göre büyüme oranları, tablo 2.5'de de sağlık harcamalarının ve savunma harcamalarının birincil bütçe içindeki oranları, bir önceki yıla ait sağlık ve savunma harcamalarının büyüme oranları, sağlık harcamalarının büyüme oranları ile savunma harcamalarının büyüme oranlarının karşılaştırılması yer almaktadır. Harcama rakamlarının karşılaştırılması anlamlı bilgi vermeyeceğinden, harcama tutarlarının birincil bütçe içindeki oranları ve büyüme oranları karşılaştırarak bir değerlendirme yapılmalıdır.

Tablo 2.4: Sağlık Harcamaları, Birincil Bütçe Harcamaları, Sağlık Harcamalarının Birincil Bütçe İçinde Oranı, Büyüme Oranları

Yıl	Konsolide Bütçe	Birincil Bütçe	Sağlık Harcamaları	Sağlık Harcamalarının Birincil Bütçe İçinde Oranı(%)	Sağlık Harcamalarının Büyüme Oranı (%)	Birincil Bütçenin Büyüme Oranı (%)	Sağlık Harcamalarının Birincil Bütçeye Göre Büyümesi
1994	902454	604170	31428	5.2			
1995	1724194	1148078	57074	5	0.82	0,90	Düşük
1996	3961308	2463907	116894	4.8	1.05	1,15	Düşük
1997	8050252	5772335	255950	4.4	1.2	1,34	Düşük
1998	15614441	9437846	471218	5	0.84	0,63	Yüksek
1999	28084685	17363845	805246	4.6	0.82	0,83	Düşük
2000	46705028	26265166	1139512	4.3	0.42	0,51	Düşük
2001	80579065	39516839	1821581	4.6	0.6	0,50	Yüksek
2002	115682350	63811691	3038945	4.7	0.67	0,61	Yüksek
2003	140454842	81845679	3674262	4.5	0.21	0,28	Düşük
2004	141020860	84532370	4461251	5.3	0.22	0,032	Yüksek
2005	146097573	100418041	6769153	6.7	0.52	0,19	Yüksek
2006	178126033	132163324	8535954	6.5	0.26	0,32	Düşük

Kaynak : Maliye Bakanlığı, Muhasebat Genel Müdürlüğü verilerinden hesaplanmıştır.

Savunma harcamalarının birincil bütçe içindeki payı 2001 yılı dahil çok büyük değişimler göstermemiştir. 2001 yılından sonra savunma harcamalarının birincil bütçe içindeki payı hep düşmüştür. Bu düşme eğilimi sadece 2005 yılında az bir miktar artmış, daha sonra 2006 yılında tekrar düşmeye başlamıştır.

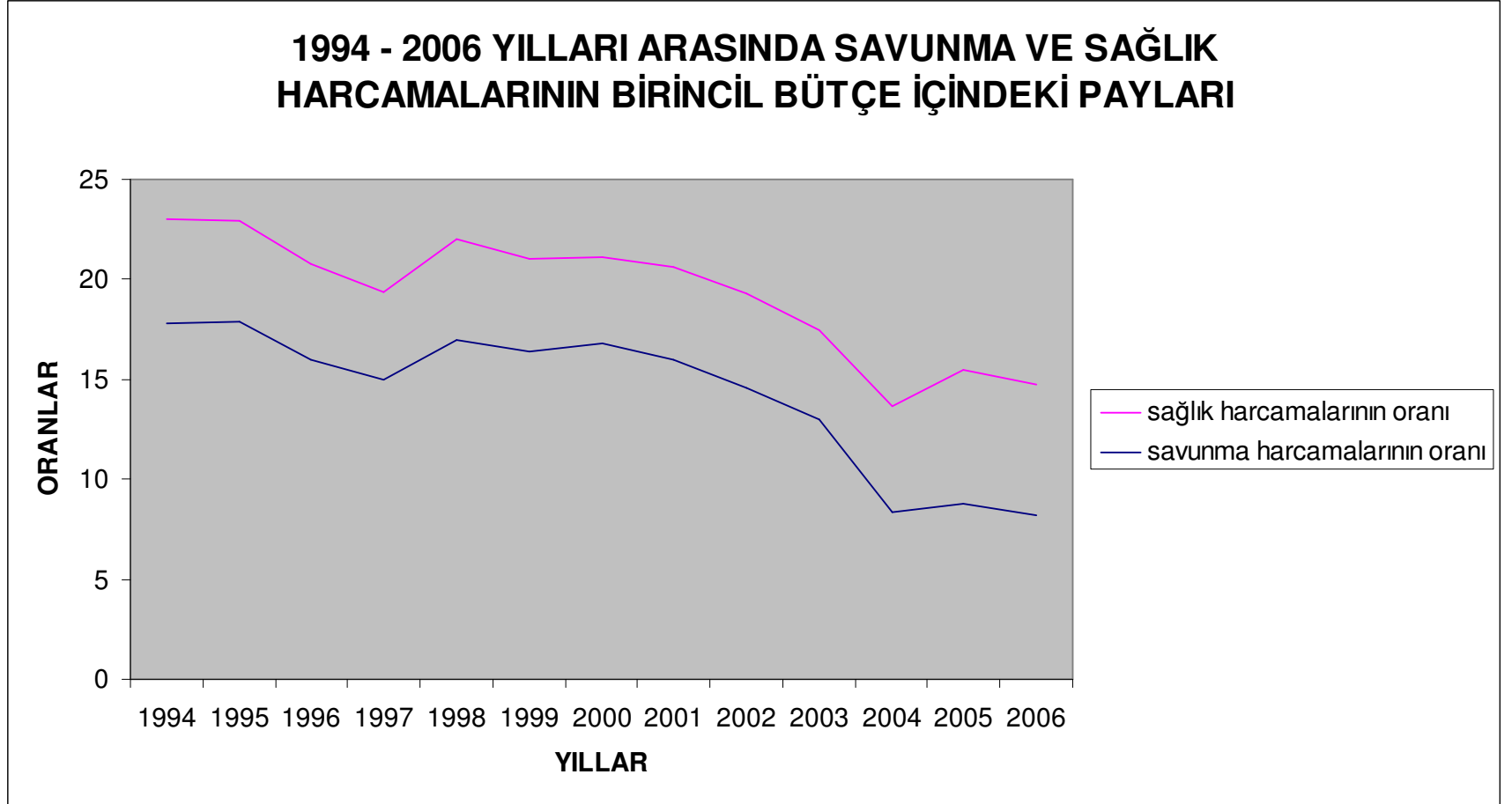
Tablo 2.5: Savunma ve Sağlık Harcamalarının Birincil Bütçe İçinde Oranları, Büyüme Oranları

Yıl	Savunma Harcamalarının Birincil Bütçe İçinde Oranı(%)	Sağlık Harcamalarının Birincil Bütçe İçinde Oranı(%)	Savunma Harcamalarının Büyüme Oranı(%)	Sağlık Harcamalarının Büyüme Oranı(%)	Savunma Harcamalarının Sağlık Harcamalarına Göre Büyümesi
1994	17,8	5,2			
1995	17,9	5	0,90	0,82	Yüksek
1996	16	4,8	0,95	1,05	Düşük
1997	15	4,4	1,19	1,2	Düşük
1998	17	5	0,84	0,84	Eşit
1999	16,4	4,6	0,76	0,82	Düşük
2000	16,8	4,3	0,55	0,42	Yüksek
2001	16	4,6	0,45	0,6	Düşük
2002	14,6	4,7	0,46	0,67	Düşük
2003	13	4,5	0,15	0,21	Düşük
2004	13,7	5,3	0,07	0,22	Düşük
2005	12,6	6,7	0,09	0,52	Düşük
2006	10,8	6,5	0,12	0,26	Düşük

Kaynak : Tablo 2.6. ve Tablo 2.7'deki veriler

Sağlık harcamalarına baktığımızda; birincil bütçe içindeki payı genel olarak 4,5 ile 6,5 arasında değişen bir yapı içermektedir. Ancak özellikle 2001 yılından sonra sağlık harcamalarının birincil bütçe içinde aldığı pay önceki yıllara göre artmıştır. Bununla birlikte 2005 yılından sonra sağlık harcamalarının bir kısmının sosyal güvenlik kurumuna aktarılan bütçeden de karşılandığını düşündüğümüzde, sağlık harcamalarına ayrılan bütçenin ve gerçekleşen harcamaların büyük bir oranda arttığını söylenebilir. Yine harcamaların bir önceki yıla göre büyüme oranları ile karşılaştırılması yapıldığında; savunma harcamalarının artış oranlarının birincil bütçenin artış oranlarına göre daha düşük seviyede gerçekleştiği ifade edilmişti. 1998, 2000 ve 2004 yılları dışında savunma harcamalarının artış oranı birincil bütçenin artış oranının altında kalmıştır. Sağlık harcamalarına bakıldığında ise bunun tersi bir durum olduğunu görmekteyiz. 1998, 2001, 2002, 2004, ve 2005 yıllarında sağlık harcamalarının büyüme oranları, birincil bütçenin büyüme oranlarının üzerinde kalmıştır.

Grafik 2.5: 1994–2006 Yılları Arasında Savunma ve Sağlık Harcamalarının Birincil Bütçe İçindeki Payı

Sağlık harcamalarının birincil bütçe içindeki oranlarının 2000 yılından sonra artmasının yanı sıra birincil bütçenin büyüme oranından daha fazla büyümesi, hükümet değişikliği ile birlikte sağlık hizmetlerinde yapılan harcamanın arttığını göstermektedir. Savunma harcamalarının büyüme oranı ile sağlık harcamalarının büyüme oranlarının karşılaştırıldığı tablo 2.5'e baktığımızda; savunma harcamalarının büyüme oranlarının sağlık harcamalarının büyüme oranlarının altında olduğunu, sadece 1995 ve 2000 yıllarında daha yüksek olduğunu görmekteyiz. Özellikle 2004 yılındaki sağlık harcamalarının 2003 yılındaki sağlık harcamalarına göre büyümesi oranı ile aynı yıla ait savunma harcamalarının 2003 yılındaki savunma harcamalarına göre büyüme oranı kıyaslandığında, aralarında üç kat fark olması, bu oranın 2005 yılında altı kat, 2006 yılında ise iki kat olması dikkat çekicidir. Tüm bu oranlar 2000 yılından sonraki hükümet değişikliğinin sonucu olarak; savunma harcamalarında azalma, sağlık harcamalarında ise artan bir harcama politikası izlendiğini göstermektedir.

2.1.1.2. Savunma Harcamalarının Diğer Bütçe Harcamaları ile Karşılaştırılması

Savunma harcamalarının vazgeçilemez özelliğinin veri olarak kabul edildiği durumda bütçedeki konumu üzerinde de baskı oluşturacağı açıktır. Bütçeden savunma harcamalarına ayrılan kaynak bu şekilde belirlendiğinde, eğer toplam kaynaklar kısıtlı ise, bütçenin diğer kalemlerinde (sağlık, eğitim, altyapı, genel hizmetler vb.) kısıntıya gidilmesi zorunludur. Ancak toplam bütçe kaynakları kısıtlı değilse, savunma harcamalarının baskısı nedeniyle diğer bütçe kalemlerine yapılan harcamaların kısılması gerekmez. Başka bir ifade ile bütün kalemler, bir arada artabilir. Savunmanın borçla finansmanı söz konusu olduğunda, hem faiz yükümlülüğü hem de borç ödeme yükümlülüğü açısından dolaylı bir maliyet söz konusudur. Ama borçlanma durumu söz konusu değilse savunma harcamalarının diğer bütçe kalemleri üzerinde baskısı, doğrudan maliyeti ya da fırsat maliyeti açısından genel bir hüküm yoktur (Şenesen, 2002:26).

Gelişmekte olan ülkelerde yapılan incelemeler sonucunda ortaya çıkan sonuçların farklı olduğu göze çarpmaktadır. Bazı ülkelerde savunma ve refah

harcamaları arasında pozitif bir ilişki bulunmakta, bazı ülkelerde savunma, refah (eğitim ve sağlık harcamaları) kalemlerinin kısılmasıyla sürdürülmektedir. Kimi ülkelerde ise bir ilişki saptanamamıştır. Modelleme ve veri farklılıkları da karşılaştırma yapmayı güçleştirmektedir. Bu sayılanlar dışında borçlanma ve dış yardım imkanları, askerinin yoğun olduğu hükümetler, ülkenin tehdit değerlendirmesi, savaş, barış durumu gibi koşullar da savunma ve refah ikilemi üzerinde belirleyici olabilmektedir (Şenesen, 2002:27).

Savunma harcamalarının birincil bütçe içindeki payı ile savunma dışı harcamaların bütçe içindeki paylarını karşılaştırmak bize bir sonuç vermez. Savunma harcamaları ile savunma dışı harcamaların birincil bütçe içindeki paylarının toplamı zaten % 100 olacaktır. Bu nedenle bir karşılaştırma yapabilmemiz için savunma harcamalarının bir önceki yıla göre büyümesi ile savunma dışı harcamaların büyüme oranlarını karşılaştırarak bir yorum yapabiliriz.

Tablo 2.6: Savunma Dışı Harcamaların (SDH) Birincil Bütçe İçindeki Oranları, Büyüme Oranları, Savunma Harcamalarının Büyüme Oranları

Yıl	Konsolide Bütçe	Birincil Bütçe	Savunma Dışı Harcamalar	SDH Birincil Bütçe İçinde Oranı (%)	SDH Büyüme Oranı (%)	Birincil Bütçenin Büyüme Oranı (%)	Savunma Hrc.'in Büyüme Oranı (%)	SDH Birincil Bütçeye Göre Büyümesi
1994	902454	604170	496445	82.2				
1995	1724194	1148078	942945	82.1	0,09	0,90	0,90	Düşük
1996	3961308	2463907	2063428	84	2,08	1,15	0,95	Yüksek
1997	8050252	5772335	4893341	85	1,37	1,34	1,19	Yüksek
1998	15614441	9437846	7819958	83	0,6	0,63	0,84	Düşük
1999	28084685	17363845	14522151	83.6	0,86	0,83	0,76	Yüksek
2000	46705028	26265166	21843823	83.2	0,5	0,51	0,55	Düşük
2001	80579065	39516839	33112274	84	0,52	0,50	0,45	Yüksek
2002	115682350	63811691	54474520	85.4	0,65	0,61	0,46	Yüksek
2003	140454842	81845679	71077311	87	0,30	0,28	0,15	Yüksek
2004	141020860	84532370	72929675	86.3	0,026	0,032	0,07	Düşük
2005	146097573	100418041	87743308	87.4	0,20	0,19	0,09	Yüksek
2006	178126033	132163324	117841667	89.2	0,34	0,32	0,12	Yüksek

Kaynak : Maliye Bakanlığı Muhasebat Genel Müdürlüğü verilerden hesaplanmıştır.

Tablo 2.6'daki değerlere bakıldığında savunma harcamalarının bir önceki yıla göre büyüme oranlarının savunma dışı harcamaların büyüme oranlarından daha az olduğunu görülmektedir. 1996, 1997, 1999, 2001, 2002, 2003, 2005 ve 2006 yıllarında savunma dışı harcamaların büyüme oranları savunma harcamalarının büyüme oranlarından fazla olmuştur. Ayrıca savunma dışı harcamaların birincil bütçe içindeki payları yıllar itibariyle artmıştır. Çok basit bir bakış ile şu söylenebilir: Savunma harcamalarının bütçeden aldığı pay her geçen yıl daha da azalmaktadır. Bunda tasarruflarla elde edilen başarının yanında, savunma sanayimizin modernizasyonu projelerinin gün geçtikçe daha da artması da etkindir. Dışa bağımlılık azaldıkça yerli savunma sanayimiz arttıkça savunma harcamalarında azalma daha da artacaktır. Savunma harcamalarının bütçe içindeki payı ne kadar azalırsa savunma dışı harcamalara ayrılan pay artacaktır. Tabi bu söylemi faiz ödemelerini de içeren konsolide bütçe içindeki oranlar için söylemek mümkün değildir. Konsolide bütçe içindeki oranlar çalışmada incelenmemiştir. Konsolide bütçe faiz ödemelerini de içerdiği için gerçek harcamaları yansıtmamaktadır. Faiz ödemelerine ağırlık vermek maksadı ile savunma harcamalarında kısıtlamaya gidilecekse bu savunma dışı harcamaların bütçedeki payını arttırmaz. Aksine faiz ödemelerinin çok olduğu yıllarda hem savunma harcamalarının payları hem de savunma dışı harcamaların payları düşecektir. Başka bir ifade ile Ülkemiz gibi gelişmekte olan ülkelerde, borç faizi ödenmesi bir gereklilik olduğundan bu faiz ödemeleri yapıldıktan sonra elimize kalan para harcanabilmektedir.

2.1.2. Savunma Harcamalarının Bütçe Başlangıç Ödeneklerinden Sapmaları

Bütçe başlangıç ödeneklerinin her zaman tam olarak harcanmadığı Maliye Bakanlığı verilerinden anlaşılmaktadır. Gerçekleşen harcamaların başlangıç ödeneklerinden farklı olmasının birden fazla nedenleri vardır. Bunlardan ilki ve de en önemlisi bir yıla ait öngörülerin, bir önceki yıla ait kesinleşmiş değerlere değil, öngörülere dayanmasıdır. Açık bir ifade ile, bir yılda, bir sonraki yıl için başlangıç ödenekleri hazırlanırken mevcut yıl ile bir önceki yıllardaki gelişmeler genel olarak baştan bilinmemektedir. Bu nedenle bir sonraki yıl için öngörülerin büyük ölçüde mevcut yıldan önceki yılda hazırlanmış olan mevcut yılın başlangıç ödeneklerini, ya da

mevcut yıldan iki yıl önceki gerçekleştirmeleri temel alması kaçınılmazdır. Ayrıca, özellikle, enflasyona, döviz kuruna, iktisadi ve siyasi hareketliliğe ilişkin beklentilerin tam isabetli olmasını beklemek de pek gerçekçi olmaz. Ayrıca bütçe verilerinin en alt kademedeki hazırlanarak bütün hale gelmesi sürecinde siyasi müdahalelerin de olduğu unutulmamalıdır (Atiyas vd., 1999:41; Blackley vd., 1993; Günlük–Şenesen,2000).

Maliye Bakanlığı'nın yayınladığı Bütçe Gerçekleşmelerinde başlangıç ödenekleri ile yılsonu ödeneklerinin ve harcamaların gelişimi, aynı kapsamda olmasa da, çeşitli tablo ve grafiklerle değerlendirilmekte ve sapmaların asıl nedenlerinin ek ödenekler olduğu vurgulanmaktadır. Sapmaların bir kaynağının da tamamlayıcı ödenekler olduğu söylenebilir (Atiyas ve Sayın,1997; Hürcan, 1999). Başlangıç ödeneklerinin çeşitli müdahalelerle düşük belirlendiğini de göz önünde bulundurulursa, bu ödeneklerin kamu tercihlerini yansıtmadığı ve harcamaların isabetli ön tahminleri de yansıtmadıkları söylenebilir.

Başlangıç ödeneklerinin son yıllarda gerçekleşen harcamalardan daha fazla olduğunu, gerçekleşen harcamaların başlangıç ödeneklerinin altında kaldığı görülmektedir. Bunun bu şekilde olmasında temel faktör 2004 yılında bütçe kalemlerinin ayrıntılı bir hale getirilerek değişmesi ve analitik bütçeye geçilmesidir. Analitik bütçede daha önceki bütçeden farklı olarak harcama kalemleri ayrıntılı olarak belirtilmekte ve verilen ödenek sadece bir önceki yıldan belirtilen ihtiyaç için harcanmaktadır. Önceden belirlenen ihtiyaç için harcanan ödenekten kalan para ayrıca kullanılmayarak tenkis (iade) edilmektedir. Bunun için bir örnek verilirse; bir kurumda mevcut taşınmaz mallardan birinin bakım onarımı için ödenek talep edilmiş olup bu tutar 10.000 YTL'dir. Başlangıç ödeneğinde bu para bütçelenmiş ve ilgili kuruma ödenek olarak verilmiştir. Kurum bu iş için ihalesini yapar ve ihalenin sonuçlanmasında bakım onarım işi 80.000 YTL'ye ihale edilir. Buradan 20.000 YTL gibi bir para artmıştır. Analitik bütçe çerçevesinde kurumun ihtiyacı için ödenek verilmiş ve kurum da ihtiyacını karşılamıştır. Eski bütçe uygulamasında artan 20.000 YTL küçük onarım harcama kalemi içinde değerlendirildiğinden, başka onarımlara da harcanmaktaydı. Ancak yeni bütçede ihtiyaç karşılandığı için artan ödenek tenkis edildiğinden bu

başlangıç ödeneklerine göre bir tasarruf sağlayarak gerçekleşen harcamaları aşağıya çekmektedir.

Başlangıç ödenekleri ile gerçekleşen harcamalar arasındaki sapma incelendiğinde; 1998-2000 yıllarında bu sapmaların önemli ölçüde azaldığı, 2001 yılında yeniden yükseldiği dikkat çekmektedir. 1983-2001 dönemi için konsolide bütçe harcamaları başlangıç ödeneklerini ortalama yılda %14 civarında aşmıştır. Borç faizleri için ortalama sapma çok daha yüksek (%33.7) olmuştur.

Birincil bütçe ise aynı dönemde başlangıç ödeneklerinden ortalama %13.5 civarında saptmıştır. Savunma harcamaları için bu oran oldukça düşük olarak, %0.9 yani yaklaşık %1 olarak gerçekleşmiştir. Meclis bütçe görüşmelerinde savunma bütçesine müdahalenin çok az olduğu düşünülürse savunma harcamalarında planlanan ödeneğin harcanması şaşırtıcı değildir (Şenesen, 2002:86). Ancak bu yaklaşımın son 6 yıl için geçerli bir yaklaşım olmaktan uzaklaşmıştır. Savunma bütçeleri gerek hükümet gerek muhalefet tarafından müdahaleler yapılmakta ve politika malzemesi olarak kullanılmaktadır.

Savunma harcamaları 1983-1988 ve 1998-2000 dönemlerinde başlangıç ödeneklerinin altında kalmıştır. 1987 yılında savunma için planlanan ödenekten yaklaşık %15 oranında daha az harcama yapılmıştır. 2000 yılı için bu değer %8.5'dur. 2001 yılında gerçekleşen harcamalar yıl sonu itibariyle başlangıç ödeneğinin %6.8 üzerinde oluşmuştur. Ancak bu yıldan sonra günümüze kadar yıl sonu harcama gerçekleşmeleri başlangıç ödeneklerinin hep altında kalmıştır. 2002 yılında savunma harcamaları başlangıç ödeneğinin %4.5, 2003 yılında %11, 2004 yılında %5, 2005 yılında ise %6.3 altında gerçekleşmişlerdir. Özellikle 59. Hükümet döneminde Genelkurmay Başkanı'nın belirttiği gibi TSK'leri cari harcamalarda tasarrufa giderek planlanan başlangıç ödeneklerinin harcanmasında ciddi tasarruf sağlamıştır.

Ancak 1987-1997 döneminde savunma harcamaları başlangıç ödeneklerini ortalama %11 geçmiştir. Ciddi ekonomik krize maruz kalınan 1994 yılında başlangıç ödeneği %15, 2001 yılında da yukarıda belirtildiği gibi %6.8 aşılmıştır. 2006 yılına

kadar 1994 yılındaki savunma harcamalarındaki sapmanın birincil bütçedeki sapmanın üzerine çıktığı tek yıldır.

Sapmaların son yıllardaki azalma eğilimi, 1998 yılından sonra ekonominin içinde bulunduğu olumsuzluklara ve buna bağlı olarak IMF ile yürütülen Ekonomiye Yakından İzleme Programı'nın bütçe üzerindeki baskısı ya da mali disiplinine bağlanabilir. Ancak, bu programa geçiş yılı olan 2001'de sapma yükselmiş, 2001 yılından sonra savunma harcamaları başlangıç ödeneklerinin hep altında kalmıştır. Bunun bir sebebi de yukarıda açıklanan bütçe yapısının farklılığından kaynaklanmaktadır. Ayrıca 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrolü kanunu ile de ödeneklerin daha verimli ve tasarruflu kullanıldığını söylemek mümkündür.

2.1.3. Bütçe Dışında Savunma Harcamalarının Kaynakları

Savunma harcamalarının kaynakları sadece bütçe ile sağlanan kaynaklar değildir. Bütçe dışında savunma harcamalarının kaynakları Savunma Sanayi Destekleme Fonu (SSDF) gelirleri ve Türk Silahlı Kuvvetleri Güçlendirme Vakfı (TSKGV) gelirleridir. SSDF gelirleri Milli Savunma Bakanlığı'na bağlı olan Savunma Sanayi Müsteşarlığı bünyesinde toplanan bir fondur. Bu fonun nerelerden ve hangi oranlarda sağlandığı ve kurulduğu yıl olan 1986'dan itibaren fondaki gelirler ve giderler bu bölümde ayrıntılı olarak açıklanacaktır. TSKGV gelirleri ise, bağışlardan, iştirak, ortaklık ve hissedar olunan şirketlerin karlarından, faiz ve kambiyo gelirlerinden oluşmaktadır. TSKGV gelir ve harcamaları da bu bölümde ayrıntılı olarak incelenecektir.

2.1.3.1. Savunma Sanayi Destekleme Fonu ve Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı

Savunma harcamalarının yurtiçi finansmanı salt bütçeden sağlanan kaynaklar ile sınırlı değildir. Harcamaların büyük bir kısmı bütçeden olsa da bununla birlikte, Savunma Sanayi Destekleme Fonu ve Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı'nın askeri teçhizatlanma harcamaları savunmanın diğer finansman kaynaklarıdır. 1987-2006

dönemine ilişkin toplan savunma harcamaları incelendiğinde; bunun %89.8'i savunma bütçesi, %10.2'si SSDF, ihmal edilecek kadar küçük bir oranı da TSKGV kaynaklarından oluşmaktadır. Bu iki harcama fonları esas olarak askeri teçhizat alımına ve yerli askeri teçhizat üretimine (Aselsan, Roketsan, Aspilsan, TAI gibi) kaynak sağlamaktadır.

2.1.3.1.1. Modernizasyon Programı ve Savunma Sanayi Destekleme Fonu

1974 Kıbrıs Barış Harekatı Türk Silahlı Kuvvetlerinin donanım ve modernizasyonu açısından bir dönüm, diğer bir ifade ile yeni bir başlangıç noktasıdır. ABD'nin Türkiye'ye silah sevkıyatına 1978 yılına kadar ambargo uygulaması Türkiye'nin tümüyle dışa bağımlı olmadan kendine yeterli olması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır (Şenesen, 2002:37).

Gerek dışa bağımlı olmaktan kurtulmak gerek de eski teknoloji üretim olan askeri teçhizatlardan kurtularak mevcut teknolojiyi ve savunmanın bir hedefi olan caydırıcılığı etkin hale getirebilmek maksadıyla yerli silah sanayinin kurulmasının hazırlıklarına başlanmıştır. Dışardan alınan silahlar ve askeri teçhizatlar ne kadar en son teknolojiye sahip olsa da, tüm bu silahların anahtar teknolojilerine üretimi yapan ülkeler sahiptir. Başta ABD olmak üzere İsrail, Fransa, Almanya gibi ülkelere de Türk Silahlı Kuvvetleri'nde kullanılan birçok silah ve askeri teçhizat alınmaktadır. Ülkemiz anahtar teknolojiye sahip olmadığı silah ve askeri teçhizatların yedek parçasının temininde de bu ülkelere bağımlı kalmak durumundadır. Ancak yerli savunma sanayinin imkanları ile üretilen silah ve teçhizatlar sayesinde Ülkemiz yukarıda bahsedilen bağımlılıktan kurtulabilecektir. Bunların yanında GSYİH'nın önemli bir bölümünün diğer ülkelere gitmesinin getirdiği mali yük de yerli silah sanayinin gelişmesini zorunlu kılan diğer bir husustur.

Ayrıca modern bir yerli silah sanayine sahip olmakla sağlanacak ihracat geliri savunma bütçesini rahatlatarak bir çözüm olarak görülmüştür. 1970'lerin sonlarındaki Ülkemizin içinde bulunduğu siyasi ve iktisadi istikrarsızlıklar nedeniyle, yerli silah sanayi kurma girişimleri 12 Eylül 1980 askeri darbesine kadar ertelenmiştir. 1983 yılına

kadar süren askeri yönetim sırasında, sivil bürokratların da tam destek vermesiyle, Silahlı Kuvvetler çok kapsamlı bir modernizasyon programının planlarının hazırlıklarına başlamıştır. Bu programın ilk adımı olarak sayılabilecek F-16 uçaklarının üretimine 1983 yılının sonunda başlanarak, yerli üretimi gerçekleştirmek konusundaki kararlılık ortaya konulmuştur.

İlk başlarda kapsamı küçük olsa da daha sonraları kapsamın büyümesi ile askeri fabrikaların kapasitesini çok aşan modernizasyona yönelik adımların ve bunların finansmanının bir merkezden planlanabilmesi ve aşamaların denetlenebilmesini sağlamak üzere 1985 yılının sonunda Savunma Sanayini Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı (SAGEB) kurulmuştur. SAGEB'in statüsü 1989 yılında Milli Savunma Bakanlığı'na bağlı Savunma Sanayi Müsteşarlığı (SSM) şeklinde değiştirilmiştir. Bu kuruluşun görevi şu şekilde tanımlanabilir. Türk Silahlı Kuvvetleri'nin büyük kapsamlı silah, araç ve gereç tedarik projelerinin Türkiye'de milli sanayi-yabancı teknoloji ve sermaye işbirliği ile gerçekleştirilmesini sağlamak; mevcut milli sanayi, savunma sanayinin ihtiyaçlarına göre reorganize ve entegre etmek; araştırma, geliştirme, prototip imali gibi çalışmalarla yatırım ve işletme faaliyetlerini finanse etmek (Başbakanlık 1990; Maliye Bakanlığı 1993). Kısaca, SSM, ihale açan, proje değerlendiren, uygulamaları izleyen, kamuoyunu bilgilendiren ve Savunma Sanayini Destekleme Fonu'nu (SSDF) yöneten en temel icra organıdır.

SSDF, işlemlerinin gizlilik ve sürat gerektirdiği gerekçesi ile benzer statüdeki kuruluşların tabi olduğu denetim süreçlerinden muaf tutulmuştur. Başbakanlık, Milli Savunma Bakanlığı ve Maliye Bakanlığı'nın birer temsilcisinden oluşan 3 kişilik bir kurul bu fonun yönetiminin denetlenmesinden sorumlu tutulmuş ve bu yeterli görülmüştür. Fonlara ait düzenlemeler bütçe dışında kalan SSDF'nin işlemlerine ilişkin saydamlığın artırılması ve 2002 Temmuz ayı itibariyle dış denetime tabi tutulması 18.2.2002 tarihli IMF niyet mektubunda öngörülmüştür.²

---

² <http://www.treasury.gov.tr> sitesinden (s.17) metin görülebilir.

Savunma Sanayi Destekleme Fonu'nun oluşturulmasıyla silah üretimi alanlarına yapılacak yatırımlara sürekli ve istikrarlı kaynak sağlanması amaçlanmıştır. Yine aynı amaçla Türk Kara, Deniz ve Hava kuvvetlerini geliştirmeye yönelik olarak faaliyet gösteren vakıflar 1987 yılında Türk Silahlı Kuvvetleri'ni Geliştirme Vakfı (TSKGV) çatısı altında bir araya getirilmiştir.

Savunma Sanayi Müsteşarlığı 3238 Sayılı Kanun ile 1985 yılında kurulmuş olup, söz konusu Kanun ile Savunma Sanayi Müsteşarlığına tevdi edilen görevlerin yerine getirilmesinde ihtiyaç duyulacak kaynağın, istikrarlı, geniş tabanlı finansman modeli çerçevesinde temini maksadıyla Müsteşarlığın emrinde ve T.C. Merkez Bankası nezdinde Savunma Sanayi Destekleme Fonu kurulmuştur. Bunun gelirleri 3238 sayılı Kanun'un amacına uygun olarak yürütülen Türk Silahlı Kuvvetleri projelerinin ve savunma sanayi firmalara sağlanan krediler ile Ar-Ge projelerinin finansmanında kullanılmaktadır. Bu projeler kapsamında yurt dışından temin edilen 1,6 milyar ABD Doları kredi hariç, kanun'da belirtilen haliyle SSDF'de bugüne kadar yaklaşık 17 milyar ABD dolar gelir toplanmış olup, toplamda 15 milyar dolar ve Eylül 2006 tarihine kadar ise bu fondan toplam 726 milyon dolar, SSM tarafından yürütülen projelerin ödemelerinde kullanılmıştır.

SSM'nin stratejik amaçlarını şöyle sıralamak mümkündür:

- Kullanıcı ihtiyaçlarına ve endüstriyel hedeflere uygun olarak tedarik faaliyetlerini etkinleştirmek,
- Savunma sanayini özgün yurt içi çözümler sunabilecek ve uluslararası alanda rekabet edebilecek şekilde yapılandırmak,
- Uluslararası işbirliğini gözeterek çok taraflı sanayi, savunma ve güvenlik projelerine aktif katılımı sağlamak,
- Kurumsal yapıyı etkinleştirmektir.

Önümüzdeki yıllarda Savunma sanayimizin geliştirilmesi için; Savunma Sanayi Müsteşarlığı'nın (SSM) önemli hedeflerden bazıları da, yeni strateji planında şöyle özetlenmektedir (T.B.M.M. Tutanakları, 2006):

- Kullanıcı ihtiyaçlarına ve endüstriyel hedeflere uygun olarak tedarik faaliyetleri etkinleştirilecek,
- Kullanıcı ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla yönelik olarak tespit edilecek sistem projeleri için 2007 yılından itibaren fizibilite etütleri gerçekleştirilecek,
- İhtiyacın SSM'ye bildirilmesinden sözleşmenin imzalanmasına kadar geçen süre 2011 yılına kadar ortalama yüzde 10 azaltılacak,
- 2008 yılından itibaren belirlenecek Ar-Ge ve yurtiçi geliştirme projelerinde "maliyet sözleşme" tipi uygulanacak,
- 2008 yılından itibaren sözleşmeye bağlanacak her bir proje için Proje Yönetim Planı'nda belirlenen sanayileşme, takvim ve bütçe hedefleri yüzde 90 oranında gerçekleştirilecek,
- 2010 yılı sonuna kadar savunma sistem ihtiyaçlarının yurtiçi karşılama oranı ortalama yüzde 50'ye çıkartılacak,
- 2011 yılında savunma ürün ve hizmet ihracatı yıllık 1 milyar dolara çıkarılacak,
- Savunma sanayi firmalarının kalite yönetim sistemleri, 2009 yılı sonuna kadar SSM kalite politikasıyla uyumlu hale getirilecek ve yönlendirilecek,

- 2011 yılına kadar savunma sanayi alanındaki en az dört çokuluslu projeye başlangıç aşamasından itibaren katılım sağlanacak ve en az bir uluslararası proje Türkiye liderliğinde gerçekleştirilecek,
- Stratejik insan kaynakları yaklaşımını esas alan uygulamalar 2008 yılı sonuna kadar hayata geçirilecek,
- Müsteşarlıkta üretilen bilginin etkin ve verimli yönetimi, paylaşımı, güvenliği sağlanacak ve buna yönelik altyapı 2008 yılı sonuna kadar oluşturulacak.

Türk Silahlı Kuvvetleri ile diğer güvenlik kurumlarının sistem ihtiyaçlarını karşılamak Savunma Sanayi Müsteşarlığı'nın (SSM) en önemli görevidir. Bu çerçevede faaliyetlerini sürdüren SSM, bugüne kadar kara, hava, deniz, elektronik ve roket-füze alanlarında 50'den fazla projeyi başarıyla tamamlayarak ilgili sistemleri ihtiyaç makamlarına teslim etmiş ve hali hazırda, ülkemizin savunma ve güvenlik ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik yaklaşık 110 projeyi yürütmektedir.

Savunma sanayi faaliyetlerinin temelini teşkil eden tedarik uygulamaları, kullanıcı ihtiyaçlarının karşılanması hedefinin yanı sıra sektörel gelişmenin temel yapı taşlarından biridir. Bu itibarla dünyadaki genel eğilim, ihtiyaçların karşılanması sürecinde savunma sistem tedarikinin savunma sanayinin gelişiminde temel araç olarak kullanılması ve uzman tedarik mekanizmalarının bu konuda sorumluluk üstlenmesi yönündedir.

Bu kapsamda; savunma sanayi gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde savunma sanayi politikaları, savunma sistem tedariki, proje yönetimi, sanayileşme, finansman, araştırma geliştirme (Ar-Ge) ve teknoloji yönetimi, offset³, kalite ve sanayi güvenliği, test ve değerlendirme, ihracat ve savunma sanayi işbirliği gibi hizmetler tek elden,

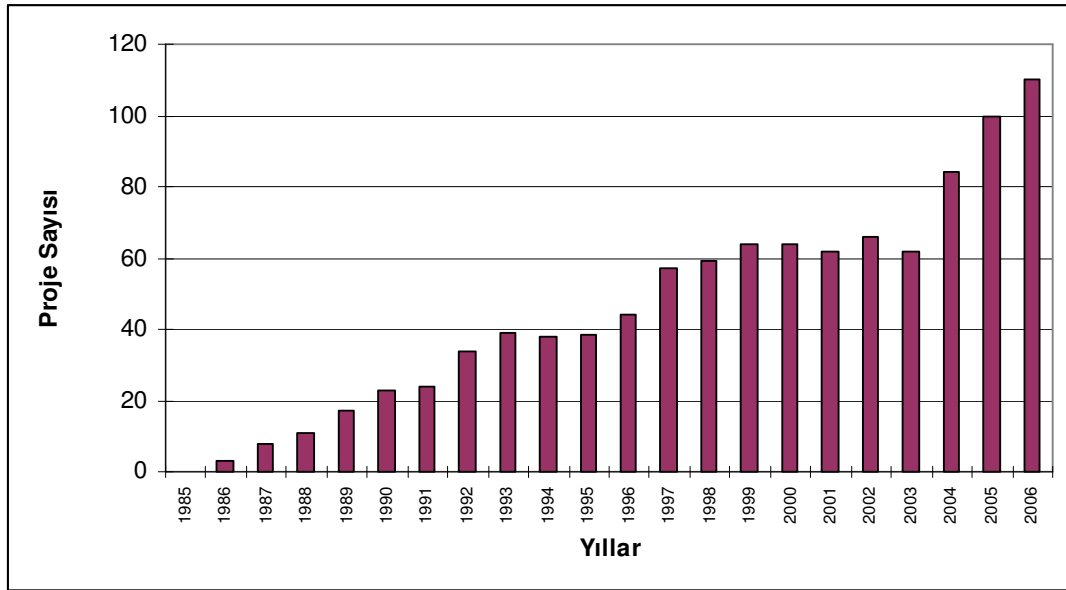
---

³ Projeler kapsamında, yerli sanayi firmalarının imkan ve kabiliyetlerinin kullanılması, ihracat yoluyla uluslararası rekabet güçlerinin artırılması ve teknolojik işbirliği, yatırım ve Ar-Ge imkanları sağlanması amacıyla gerçekleştirilen faaliyetlere, sanayi katılımı/offset denir.

merkezi, ancak günün değişen koşullarına ayak uydurabilen, dinamik ve proje yönetimine dayalı kurumsal yapılar eliyle yürütülmektedir.

SSM'nca kuruluşundan bugüne kadar gerçekleştirilen ve yürütülen projeler grafik 2.6'da gösterilmiştir. Kurulduğu 1985 yılından 1994 yılına kadar projeler her yıl artmıştır. 1994 ve 1995 yılında yürütülen projeler bir önceki yıla göre azalsa da 1996 yılından sonra 2000 yılına kadar tekrar artmıştır. 2003 yılına kadar aynı seviyede ilerleyen proje sayısı 2004'den sonra ciddi şekilde artmıştır. Bunda SSM'nda yapılan görüşmede ifade edildiği gibi daha önceki yıllara nazaran hazır alımın azalmasının önemli bir etkisi vardır. Daha önceki yıllara göre gelirden harcamalara ayrılan paylarda hazır alım düşmüş, projelere ayrılan pay artırılmıştır. Bu da yerli savunma sanayimizin gelişmesi ve dışa bağımlılığımızın azalması açısından önemlidir.

Grafik 2.6: SSM' nın Yıllara Göre Proje Sayısı

Kaynak: SSM, Stratejik Plan, 2007, s.14

Ulusal savunma sanayinin oluşumunu ülkenin stratejik gereksinimlerinin belirleyeceği gerçeğinden hareketle, Türkiye'nin olabildiğince kendi imkanları ile savunma ihtiyaçlarını gidermesi, bu imkan ve kabiliyetlerini kullanarak özgün teknolojisini üretir hale gelmesi hayati önem arz etmektedir.

10. Cumhurbaşkanımız Ahmet Necdet SEZER tarafından Ekim 2000'de yapılan TBMM'nin açış konuşmasında, savunma sanayisinin önemine işaret edilerek, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin bölgesel caydırıcı güç konumunu muhafaza etmesi, hatta küresel güç durumuna erişmesi gerektiği ifade edilmiştir, özellikle de yerli katkı oranının giderek arttırıldığı bir savunma sanayisinin gerekliliği vurgulanmıştır. Savunma Sanayisinde özellikle offset uygulamalarının sürdürülmesi gerekliliğine ve tüm tedarik ve modernizasyon projelerini finans kaynağı olarak destekleyen Savunma Sanayi Destekleme Fonu (SSDF)'nin zedelenmeden, sağlıklı bir şekilde ayakta tutulması gerekliliğine işaret edilmiştir (Ercan, 2002).

Bu çerçevede, Savunma Sanayi Müsteşarlığı, Kuruluş Kanunu'nun 10. maddesinde tevdi edilen görevleri, Türk Silahlı Kuvvetlerinin modernizasyonu ve savunma sanayinin geliştirilmesi amacıyla ülkenin milli menfaatleri doğrultusunda yerine getirmektedir ve bu çerçevede yürütülen projelerde ortalama yüzde 40 yerli katkı oranına ulaşılmıştır. Bu oranın yüzde 50 seviyesine çıkarılması hedeflenmektedir.

Savunma Sanayi Müsteşarlığı tarafından uygulamaya aktarılan hemen her projede belirli bir teknolojik altyapı hedeflenmiş ve Türk Silahlı Kuvvetlerinin ihtiyaçları doğrultusunda ana hatları ile elektronik, kriptoloji, uzay/havacılık, aviyonik sistem entegrasyonu, C4ISR sistemleri, modelleme ve simülasyon, denizaltı savunma harbi, sensörler, bilişim ve yazılım alanlarında önemli teknolojiler kazanılmıştır. Hâlihazırda Savunma Sanayi Müsteşarlığı tarafından kara-hava elektronik sistemler, deniz araçları, elektronik harp ve algılayıcılar, roket-füze ve mühimmat ve Ar-Ge projeleri çerçevesinde yaklaşık 100 proje yürütülmektedir (T.B.M.M. Tutanakları, 2006).

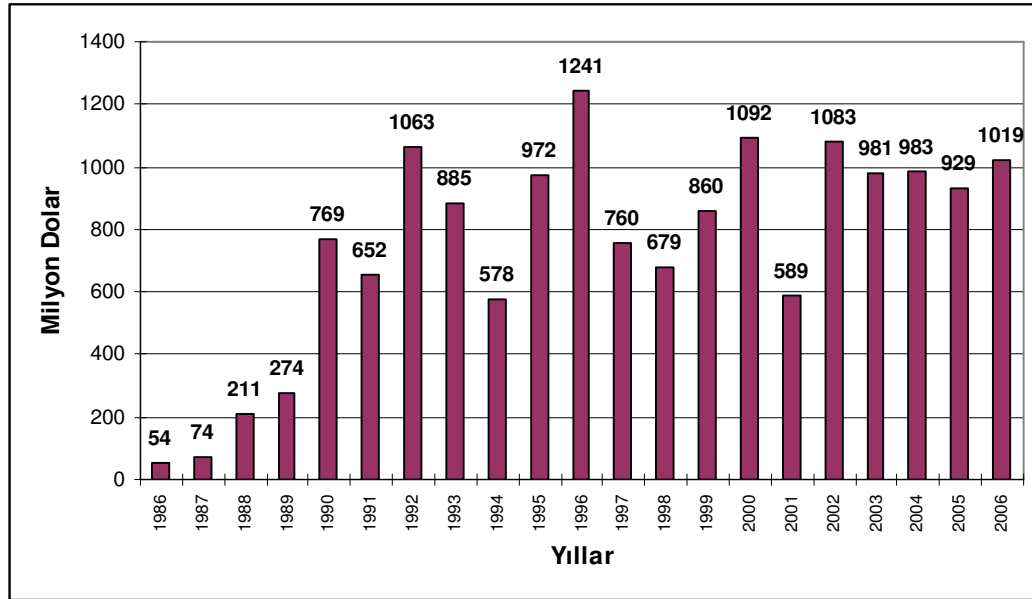
2.1.3.1.2. Savunma Sanayi Destekleme Fonu'nun Harcamaları

SSDF kuruluş yasasında kurumlar, veraset ve intikal (bağış nedeniyle), damga, banka-sigorta vergilerinden muaf tutulmuştur (Türkarlan, 1994:163). Kuruluşundan bu yana Aralık 2006 itibariyle SSDF toplam 15,7 milyar dolar harcama yapmıştır

(SSM,Stratejik Plan, 2007:75). Bunun anlamı yılda ortalama 747,62 milyon dolar harcama demektir.

Yurt içi sanayileşme modeli ile uygulamaya aktarılan projelere 7,9 milyar Dolar, doğrudan alım projelerine 2,8 milyar dolar ve İleri Teknoloji Endüstri Parkı ve Havaalanı (İTEP) Projesi için 725 milyon dolar ödeme yapılmıştır. Ar-Ge projelerine ise 100 milyon dolar kaynak ayrılmıştır. Savunma sanayinin geliştirilmesi çerçevesinde savunma sanayi firmalarına 410 milyon dolar tutarında finansman desteği sağlanmıştır. Diğer taraftan, genel bütçeye ve diğer fonlara 1,5 milyar dolar aktarım, kredi geri ödemeleri için yaklaşık 2 milyar dolar ödeme yapılmış ve 255 milyon Dolar tutarında da diğer idari giderler için kaynak kullanılmıştır (SSM, Stratejik Plan, 2007:75).

Grafik 2.7:SSM'nin 1986–2006 Yılları Harcamaları

Kaynak: SSM, Stratejik Plan, 2007, s.76

SSM'nin kuruluşunu takiben gerçekleştirilen yatırımlarla kara, hava ve deniz sistemleri ve platform bazında çeşitli alanlarda yurt içi imkan ve kabiliyet kazanılmıştır. Bu kapsamda, sistem entegrasyonu, komuta kontrol, haberleşme, elektronik harp ve ateş gücü gibi alt sistemlerde de ciddi bir altyapı oluşmaya başlamıştır. Diğer bir ifadeyle, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin modernizasyonu amacıyla başlatılan projeler, yerli savunma

sanayimizin geliştirilmesi bakımından bir fırsat olarak değerlendirilerek, SSM tarafından gerçekleştirilen proje faaliyetlerinin katkısıyla mevcut durumda Türk savunma sanayinin gelişimi ivme kazanmıştır.

Bu anlamda, zırhlı muharebe araçları, elektronik harp sistemleri, komuta kontrol, askeri gemi, kriptö ve simülasyon konularında temel yetenekler kazanılmıştır.

Tablo 2.7: Savunma Sanayi'nde Faaliyet Gösteren Kamu ve Özel Sektör Kuruluşları

	KAMU KURULUŞLARI ASKERİ FABRİKALAR	KAMU KURULUŞLARI KİT/SSM/TSKGV	ÖZEL KURULUŞLAR	YABANCI ORTAKLI KURULUŞLAR
HAVA ARAÇLARI	ESKİŞEHİR ve KAYSERİ HAVA İKMAL BAKIM MERKEZLERİ	TAI	BAYKAR MAKİNA BÜYÜKMIKÇI GLOBAL	TEI ALP HAVACILIK
KARA ARAÇLARI	ARİFİYE, TUZLA VE KAYSERİ ANA BAKIM MERKEZLERİ	İŞBİR	OTOKAR BMC HEMA NURAŞ ASMAŞ	ENSS MTU-TR
DENİZ ARAÇLARI	GÖLCÜK, İSTANBUL, İZMİR TERSANELERİ	TÜRKİYE GEMİ SAN.	RMK SEDEF YONCA-ONUİK	YILDIZ
ELEKTRONİK YAZILIM	ANKARA HAVA BAKIM İKMAL MERKEZİ, KARA KUVVETLERİ KOMUTANLIĞI ANA BAKIM MERKEZİ	ASELSAN HAVELSAN STM MİKES EHSİM HTR	GATE MİLİSOFT SAVRONİK VESTEL SAVUNMA KOÇ SİSTEM METEKSAN	AYESAŞ SELEX NETAŞ SIEMENS ESDAŞ YALTES
ROKET-FÜZE MÜHİMMAT	KARA KUVVETLERİ KOMUTANLIĞI ANA BAKIM MERKEZİ KAYSERİ ve ANKARA HAVA İKMAL MERKEZİ	MKEK ROKETSAN TAPASAN	BARIŞ KALEKALIP SARSILMAZ GİRSAN TİSAŞ	

Kaynak: SSM, Stratejik Plan, 2007, s.77

Bugün itibariyle, kamu üreticilerinin ağırlıkta olduğu savunma sektöründe, özellikle kara ve deniz araçları ile elektronik ve yazılım alanlarında özel sektör yatırımları mevcuttur. Tablo 2.7'de Türkiye'de üretim, bakım yapan savunma sanayine yönelik kurum ve firmalar gösterilmiştir. Kamu kuruluşlarının büyük bir bölümü TSK bünyesinde faaliyet gösteren fabrikalardır. Hem kamu kuruluşlarının hem de özel

kuruluşların çoğalmasa sevindirici olmakla birlikte, bu kuruluşların anahtar teknolojiye sahip olarak yeni ve modern savunma sanayi ürünleri üretmekten çok mevcut savunma sanayi ürünlerinin bakımı ve dünyadaki mevcut teknolojilerin benzerlerinin üretimini yapmakla yetinmesi yerli savunma sanayimizin yavaş gelişmesinin bir göstergesidir.

Diğer taraftan, SSM tarafından yürütölen projeler kapsamında tamamlanan ortak üretim projelerinde ortalama %40 oranında yerli katkı gerçekleştirilmiş ve bugüne kadar imzalanmış bulunan 60 adet offset sözleşmesi kapsamında firmalardan toplam 4,5 milyar dolar tutarında offset taahhüdü almış, böylece yurt dışına kaynak çıkışının en aza indirilmesi konusunda somut adımlar atılmıştır.

SSDF'nin harcamalarını (nakit çıkışlarını) savunma malzemesi yapım ve satın almasının yanında, avans ve kredi ödemeleri, kamulaştırma alt yatırımları, yerli silah firmalarına sermaye sağlanması, müşavirlik hizmetleri, araştırma-geliştirme projelerine ödemeler, diğer fonlara aktarmalar, kredi anapara ödemeleri oluşturmaktadır. Bu alt kalemlerin ele alınan dönemin bütünü için ayrıntılı olarak veriler bulunmamaktadır. Bulunan veriler Tablo 2.8'dedir.

Mevcut veriler milyon dolar cinsindedir. Savunma amaçlı harcamaların toplamına ulaşmak için bu harcama tutarlarının o yıllara ait zımni kurlarla hesaplanarak TL cinsinden karşılıkları bulunmuştur. Bu hesaplamalarla cari fiyatlara ulaşılmıştır. 2005 yılından itibaren yeni para birimi olan YTL'ye geçilmiştir. Ancak bütünlük içinde rakamların aynı birimle gösterilmesi için 2005 ve 2006 yılları harcamaları da hesaplamalarında eski TL cinsinden hesaplanmıştır.

SSDF'nin modernizasyon programının hazırlık dönemi olarak kabul edilebilecek olan 1986-1987 yıllarındaki harcamaları yerli silah üretimi amacıyla yeni kurulan firmalara aktarılan avans ve sermaye katılım ödemelerinden oluşmaktadır. Bu yıllarda modernizasyon projelerine ve hazır askeri teçhizat alımına ödeme yapılmamıştır. 1988 yılında yapılan kamulaştırma faaliyetlerinin maliyetinin toplam harcamalara oranı % 22, dönem içindeki en yüksek orandır. Bu oran 1991 yılında % 12 olup, daha sonra önemini yitirmiştir.

1991-1997 döneminde kredi anapara ödemeleri öne çıkmıştır. SSDF'nin borçlanmasının yapısı içinde 1996 ve 1997 yıllarında yapılan ödemelerin boyutu dikkat çekmektedir.

SSDF'nin başlıca harcama kalemi olan askeri teçhizat harcama giderlerinin toplam nakit çıkışları içinde payı tablo 2.8'de görülmektedir. 1998-1999 yılları haricinde %70'in, 1989-1990 ile 1992-1994 yıllarında ise %90'ın üzerindedir. 1998-1999 yıllarında bu pay daha düşük, diğer kalemlerin payı daha yüksek olarak gerçekleşmiştir. SSDF'nun kredi ana para ödemeleri dışındaki nakit çıkışları içinde askeri teçhizat harcamalarının payları da bir sonraki (7) sütunda gösterilmiştir.

Kredi ödemelerinin yapılmadığı yıllarda söz konusu paylar aynıdır ve bu doğaldır. Kredi ödemelerinin yapıldığı yıllarda ise askeri teçhizat harcamalarının SSDF harcamaları içinde daha yüksek bir paya sahip olduğu görülmektedir. Kredi ödemesinin daha yüksek olduğu yıllar olan 1996 ve 1997 yıllarında fark daha yüksek olarak göze çarpmaktadır.

Modernizasyon projelerine yapılan harcamaların 1992 yılından sonra düşme eğilimine girmesine rağmen, hazır silah ve teçhizat alımları artma eğilimi göstermektedir. 1996 yılında hazır silah ve teçhizat alımları kalemi proje alımlarını aşmış ve toplam askeri teçhizat harcamasının en üst noktaya çıkmasının sebebi bu kalem olmuştur.

1996 yılından sonra hazır alım maliyeti oldukça düşmüştür. 1988-1999 yıllarında SSDF'nun askeri teçhizat harcamaları içinde hazır silah ve teçhizat alımlarının payı ortalama % 22, projelerin payı ise % 78 olarak gerçekleşmiştir. Hazır silah ve teçhizat alımlarının proje harcamalarına göre daha az olması SSM'liğinin kurulma amacına hizmet eden bir gelişmedir. Modernizasyon programının en verimli şekilde hayata geçirilmesi ve geliştirilmesi için projelere ayrılan ödeneklerin sürekli toplam harcamalar içinde daha fazla yer alması gerekmektedir.

Tablo 2.8: SSM'nun Başlıca Harcamaları (Cari Fiyatlarla)

Yıl	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
	Toplam Harcama	Proje	Hazır Alım	Kredi Anapara Ö.	(1)- (2+3+) Diğer	(2+3)/(1) As.Teç%	(2+3)/(1- 4) As.Teç%	Toplam Harcama	Proje	Hazır Alım	Diğer
1986	54.2	0	0	0	54.2	0	0	40,9	0	0	40.9
1987	73.9	0	0	0	73.9	0	0	65,3	0	0	65.3
1988	210.7	154.4	2.4	0	53.9	74.4	74.4	320,6	234.9	3.7	82
1989	273.7	181.4	76.7	0	15.6	94.3	94.3	598,5	396.7	167.7	34.1
1990	765.5	599.3	107.3	0	58.9	92.3	92.3	2042,5	1599	286.3	157.2
1991	652.5	492.3	60	7.4	92.8	84.6	85.6	2431,8	1834.7	223.6	373.4
1992	1063.7	947.8	55.9	12.1	47.9	94.4	95.4	7912,4	7050.2	415.8	446.3
1993	885.4	632.3	195.2	10.9	47	93.5	94.6	9527,2	6803.7	2100.4	623
1994	578.2	392.9	143	16.5	25.8	92.7	95.4	16880,2	11470.5	4174.8	1234.9
1995	926.8	638.4	159.4	63.7	65.3	86.1	92.4	43681,7	30088.9	7512.8	6080
1996	1240.9	443	467.3	247.8	82.8	73.4	91.7	101601,9	36271.8	38261.4	27068.7
1997	759.7	455.6	107.1	124.3	72.7	74.1	88.6	120684,2	72375.6	17013.7	31295
1998	667.2	253.5	52.1	?	?	45.8	?	183263,6	69630.3	14310.6	99322.7
1999	791.9	363.7	67	?	?	54.4	?	307676,0	141308	26031.4	140336.6
2000	1092	1092	-	-	-	-	-	666247,2	666247.2	-	-
2001	589	589	-	-	-	-	-	626339,4	626339.4	-	-
2002	1083	1083	-	-	-	-	-	1678655,9	1678655.9	-	-
2003	981	981	-	-	-	-	-	1501406,8	1501406.8	-	-
2004	983	983	-	-	-	-	-	1348074,9	1348074.9	-	-
2005	929	929	-	-	-	-	-	1252802,9	1252802.9	-	-
2006	1019	1019	-	-	-	-	-	1409837,5	1409837.5	-	-

Kaynak: SSM, Stratejik Plan, 2007; Şenesen (2002), "Türkiye'de Savunma Harcamaları ve Ekonomik Etkileri",

TESEV Yayınları, İstanbul, s.41

SSM Fon ve Bütçe Şubesi Müdürlüğü ile yapılan görüşmede SSM Fonu harcamalarının tamamına yakın bir bölümünün proje harcamaları olarak harcandığını, hazır alımların da proje kalemi içinde değerlendirildiği ifade edilmiştir. Kredi ödemelerinin de önceki yıllarda yürütülen projelere yapılan bir harcama olması nedeniyle bu harcama kaleminin de proje ödemeleri içinde yer aldığı belirtilmiştir. Bu nedenle SSM'dan 2000-2006 yıllarına ait temin edilen harcama tutarlarında daha önceki yıllar gibi ayrıntıya girilmemiştir. Harcamaların tamamı her yıl için toplam olarak gösterilmiş ve aynı tutarlar yukarıda açıklanan prensipler çerçevesinde proje kaleminde gösterilmiştir. SSDF'da toplanan paralar bir havuzda toplanmaktadır. Bütçe gibi yıl sonu itibarıyla harcanmayan tutar iade edilmemekte bir sonraki yıldaki harcamalarda kullanılmak üzere havuzda tutulmaktadır. Bu açıdan yıl bazında harcamalar Türkiye'de savunma harcamalarının tutarlarını görmek açısından önemlidir. Sadece bu maksatla kullanılacak olması nedeniyle yıl içindeki toplam harcama gerekli olan rakamlardır. Ayrıntılara girmek sadece SSM'nin harcama kalemlerini bilmek adına önemlidir.

2.1.3.1.3. Savunma Sanayi Destekleme Fonu'nun Gelirleri

SSDF'nin başlıca gelir kaynakları (nakit girişleri) vergiler, mal varlıkları ve dış kredilerdir. SSDF'nin vergi gelirleri özel düzenleme ile tahsil edildiğinden, Türkiye'nin toplam vergi gelirleri içinde değerlendirilmemektedir. SSDF'nin gelir yapısı ve elde edilen gelirler savunmaya sağlanan kaynakların bir bölümü olarak çalışmada incelenmektedir. Toplam vergi içinde yer almayan gelirlerin, çalışmanın konusu olan savunma harcamalarının ekonomik büyümeye etkisi açısından bir anlamı yoktur. SSDF'ye sürekli gelir akışı sağlamak amacıyla yasal düzenlemeler yapılmış, vergi gelirlerine ilişkin oranlar zaman zaman değiştirilmiştir. Bu oranların değiştirilmesine örnek akaryakıt tüketim vergisinden alınan vergi oranını verebilir. İlk başlarda %18 olarak tespit edilen bu oran 1994 yılında %5.18'e kadar düşürülmüştür. 1998 yılında ise tamamen kaldırılmıştır. Fona aktarılabilecek miktar olarak belirlenenler daha sonra enflasyondan korunmak amacıyla orana bağlanmıştır.

Tablo 2.9:SSDF'nin Gelirleri, (Milyon Dolar)

	Nakit Girişleri Gelirler	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
1	Bütçe Ödeneği	0	0	0	11.6	0	0	0	0	0	0	0	0	0	9.2	0
2	Alkol Tütün Mamülleri G.	62.8	65.5	60.4	85.4	75.1	9.9	46.4	50.4	34.5	34.7	102.1	192.2	0.7	151	141
3	TSKGV Aktarılan	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
4	Milli Piyango	1.3	23.2	16.7	24.5	58.2	81.9	88.2	83.6	30.4	40.9	38.2	38.6	66.3	53.6	64
5	Müşterek Bahis	6.3	15.1	14.9	19.5	25.2	4.8	22.9	23	17.3	34	44.9	64.7	77.8	88.3	81
6	Diğer Fonlardan Aktarılan	0	0	0	0	0	0	0	57.2	5.4	0	0	0	0	2.5	0
7	Akaryakıt Tüketim Vergisi	81.2	80.9	106.5	122.5	177.8	28.4	273.8	192.7	112.3	101.6	133.8	136.6	0	126.7	0
8	Gelir Kurumlar Vergisi	58.5	82.1	72.1	128.4	301.5	33.1	295.2	225.7	153.9	203.5	339.3	302.5	271.6	265.8	587
9	MSB Bütçesinden Aktr.	0	0	2	5.4	0	0	0	53.4	53.8	159.6	351.8	138.7	6	0	332
10	Talih Oyunları	3.6	6	3.7	0.9	1.5	0.5	5.9	2.9	1.9	2.4	4.8	2.4	0	0	0
11	Fon Malvarlığı	24.1	130.9	149.9	257.1	240	106.2	150.2	65.5	23.5	18.7	44.9	78.9	18.5	9.1	4
12	Bedelli Askerlik	0.1	4.4	12.4	9.6	3.8	0.6	32	56.3	-0.2	0.1	0	0	0	0	0
13	Bağış ve Yardım	0	0	0.1	0	0	0.4	0	0	0	0	0	0	0	0	0
14	Hafif Silah Satışı	0	0	0	0	1	5.2	6	12.2	9.3	10.1	14.4	8.7	5.8	4.2	2
15	Diğer	0	0.2	1.2	0	0	0.7	1.7	1.6	3.3	6.3	5.1	2.3	0.4	0.6	5
16	Geçici Hesap	0	0	0	0	0	0	0	-0.1	-3.8	6.9	0.8	143	0	0	0
17	Yeni Gelirler	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6.1	0
	TOPLAM	237.9	408.4	439.8	664.8	884.1	271.8	922.3	824.4	441.7	618.8	1079.9	1108.4	447.2	717.1	1216
	Diğer Nakit Girişleri	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
18	Kredi Avans Geri Dönüş.	0	0	5.3	4.3	5.7	8.2	7.2	9.8	1.3	0.2	1.4	0.8	6.2	2.3	1
19	Alınan Dış Krediler	0	0	0	0	30.9	148.2	37.2	52.5	156.5	323.2	305.8	57.1	23.6	5.9	89
20	Hazine Borçları	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	TOPLAM	0	0	5.3	4.3	36.6	156.4	44.4	62.2	157.8	323.5	307.2	57.9	29.9	8.2	90
	GENEL TOPLAM	237.9	408.4	445.2	669.1	920.7	428.2	966.7	886.6	599.5	942.2	1387.1	1166.3	477	725.3	1306

Kaynak: Şenesen (2002), "Türkiye'de Savunma Harcamaları ve Ekonomik Etkileri", TESEV Yayınları, İstanbul, s.45

1999 başından günümüze kadar olan uygulanan aktarma şekline göre fona sağlanan gelirlerin elde edilme oranları şu şekildedir:

- Ücret dışı gelir ve kurumlar vergisinden % 5,
- Her türlü alkollü içki ve tütün mamulleri satışından % 10,
- Milli Piyango karından % 95,
- At yarışı hasılatından % 10,
- Spor toto hasılatından % 3,
- Spor loto hasılatından % 6,
- Talih oyunları hasılatından % 15,
- Hafif silah satışından % 80 oranında SSDF'ye gelir sağlanmaktadır.

Bedelli askerlik gelirleri ise belirlenen bedel değerleri temelinde SSDF'ye gelir olarak aktarılmaktadır. Miktarları çok önemli olmamakla birlikte, 1989 ve 1999 yıllarında genel bütçeden, 1993 , 1994 yıllarında diğer fonlardan , 1988 , 1989 , 1993, 1998 ve 2000 yıllarında Milli Savunma Bakanlığı bütçesinden, SSDF'na transferler yapılmıştır. Bu aktarımlar Milli Savunma Bakanlığı'nın askeri projelerinin tedarikinin SSDF imkanlarıyla gerçekleşmesine imkan tanımaktadır.

Tablo 2.9'da SSM'nin 1986-2000 yılları arasındaki gelirleri yer almaktadır. Bu veriler Şenesen (2002) tarafından yapılan çalışmadan elde edilmiştir. Ancak SSM'na yapılan başvuruda, gelirlerin hiçbir yerde yayınlanmadığı, bu nedenle gelir verilerinin verilemeyeceği ifade edilmiştir. Gelirlerin tablo 2.9'daki yıllardaki ayrıntılı olarak verilmesi bu fona nerelerden gelir sağlandığını göstermesi açısından bir bakış ifade etmekten öte gidemez. Bu çalışmada ana hedef savunma harcamalarının nelerden oluştuğu ve ne kadar olduğudur. Bu nedenle harcamaların tutarları çalışmanın hedefi açısından yeterlidir. Ayrıca SSM'nin bir sonraki yıl için yaptığı bütçe hesaplamasında beklenen gelirlerin tamamının ilgili yılda harcandığı varsayımı da oldukça gerçeğe yakındır. Gelirlerin tamamının harcandığı varsayımı son yıllarda SSM'nca yürütülen projelerin fazla sayıda olmasından kaynaklanmaktadır.

2.1.3.2. Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı'nın Harcama ve Gelirleri

TSKGV'nin modernizasyon programına katkısı yerli silah ve teçhizat üretimi yapan şirketleri kurmak, ortak olmak ya da iştiraki olmak şeklindedir. Aselsan, Havelsan, İşbir Elektrik, Roketsan, Tusaş (TAI ve TEI), bu girişimlere örnek kuruluşlardır. Kuruluş kanununda TSKGV'nin amaçları olarak "milli harp sanayimizin geliştirilmesi, yeni harp sanayi dallarının kurulması, harp silah araç ve gereçlerinin satın alınması suretiyle Türk Silahlı Kuvvetlerinin savaş gücünün artırılmasına katkıda bulunmak" sayılmaktadır (3388 sayı ve 17.6.1987 tarihli TSKGV senedi, T.C. Maliye Bakanlığı (1993), s.128). TSKGV'nin mütevelli heyetinin Milli Savunma Bakanı (Başkan), Genelkurmay II. Başkanı, Milli Savunma Bakanlığı Müsteşarı ve Savunma Sanayi Müsteşarı'ndan oluşması Türkiye'nin savunma giderlerine ve bileşimine ilişkin karar ve uygulama süreçlerinde eşgüdümün ve uyumun sağlandığını düşündürmektedir.

Vakfın gelirleri, mal varlığından ve faaliyetlerinden elde edilecek her türlü gelirler ile gayeye uygun bağış, mal, vasiyet ve yardımlar, nakdi, ayni, menkul ve gayrimenkul olmak üzere iktisadi değeri olan hak ve teberrulardır.

Vakfın Gelir Kaynakları

- Finans Gelirleri
- Kar Payı Gelirleri
- Bağış Gelirleri
- Kira Gelirleri
- Fuar Gelirleri
- Diğer Gelirler'dir.

Tablo 2.10: TSKGV'nın Harcamaları ve Gelirleri (Cari Fiyatlarla)

HARCAMALAR	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Yönetim	0,2	0,5	1,1	1,5	2,5	5,3	9,0	15,8	27,2	51,5	109,8	539,6	331,8	536,3	803,2	825,2	1657,7	2047,4	2013,2	2718,7
Proje	3,5	21,8	27,2	25,1	50,5	59,6	97,3	112,9	487,9	777,2	1467,6	2551,6	3366,2	913,9	8055,7	7071,6	9780,0	0,0	0,0	0,0
Yatırım	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	400,0	414,8	141,8	1014,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
İştirak Sermaye Artışı	9,8	10,2	15,7	33,4	2,0	29,0	66,9	323,0	207,9	592,7	738,8	2017,0	1496,8	4068,8	430,02	21483,8	22523	11543,6	0,0	0,0
Bina ve Demirbaş	0,0	0,0	0,0	0,6	0,5	15,0	1,5	1,8	4,2	100,4	170,0	26,0	12,2	247,1	607	221,8	0,0	68,92	0,0	0,0
Diğer Giderler															5,123	9,670	9,190	12,019	6,862	5,653
Kambiyo zararları															0,0	2218,1	4482,3	1340,9	3144,7	892,9
TOPLAM	13,5	32,4	44,0	60,5	55,6	108,9	174,8	453,5	727,2	1521,8	2886,2	5549,1	5348,8	6780,4	9901,1	31830,07	38959,5	83233,9	5164,76	3617,25
GELİRLER	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Bağışlar	0,087	1,1	0,8	0,5	1,2	9,7	8,1	120,4	51,0	42,6	149,1	550,6	639,8	305,8	779,04	681,34	1200,58	1847,5	1266,2	2110,2
Menkul Kıymetler	0,122	5,1	5,1	14,3	6,8	0,5	3,9	88,2	70,6	426,4	30,5	168,2	26,4	10,3	796,03	3912,6	6642,0	1336,6	1826,9	47,813
Faiz Gelirleri	2,661	28,4	41,5	48,7	49,2	73,5	130,0	308,8	684,8	1466,0	2753,3	4448,0	8145,1	8778,1	17811,85	11117,5	7862,4	13933,7	12748,8	15835,2
Kira Gelirleri	0,079	0,5	0,8	1,2	2,1	3,8	7,4	15,2	31,0	58,0	121,7	248,5	471,7	817,4	1248,02	1861,2	2470,3	3111,07	3412,9	4024,4
İşletme Gelirleri	0,0	0,1	0,2	0,1	0,1	0,6	2,1	4,0	3,2	7,8	13,7	21,6	7,5	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
İştirak Kar Payları	0,003	9,5	4,3	3,6	19,5	62,7	89,6	227,0	590,2	706,7	897,5	1809,2	3029,9	5979,7	3943,14	7859,3	30089,6	18077,3	24916,2	24810,9
Kambiyo Gelirleri	1,342	2,4	3,4	3,7	11,3	21,8	40,7	198,0	204,9	442,9	996,9	1531,9	3173,0	1975,2	14488,6	6587,65	5274,4	1142,5	1592,5	2997,1
Fuar Gelirleri	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	12,1	0,3	61,7	0,0	310,2	68,4	996,2	31,4	1852,9	902,4	3318,8	800	3714,7	0,0
Diğer	0,013	0,1	0,7	1,7	0,6	7,9	0,7	4,2	28,2	21,1	1,1	428,8	44,6	43,2	47,5	89,8	208,9	78,8	3327,1	2745,5
TOPLAM	4,3	47,1	56,7	73,7	90,9	180,5	294,5	966,2	1725,4	3171,6	5256,0	9275,2	16534,2	17941,2	40967,2	33011,7	57066,9	39528,3	52805,4	52571,11

Kaynak: Şenesen, (2002), "Türkiye'de Savunma Harcamaları ve Ekonomik Etkileri", s.54; TESEV Yayınları, İstanbul; TSKGV Yıllık Raporlar

TSKGV kurumlar, veraset ve intikal (bağış nedeniyle) ve damga vergilerinden muaf tutulmuştur. Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı'na yapılacak bağış ve yardımlar, her türlü vergi, resim ve harçtan muaftır. Bu bağışlar ve yardımlar, Kurumlar ve Gelir Vergisi Matrahından indirilebilir. Vakfın giderleri, yıllık bütçelere göre yapılır. Vakıf yönetimi; yıl içinde elde ettiği brüt gelirin en fazla %5'ini genel yönetim ve idame için, %15'ini yatırım ve ihtiyatlar için ayırmakta, %80'ini Türk Silahlı Kuvvetleri'nin projelerine kaynak olarak aktarmaktadır.

TSKGV'nın gelir ve harcamaları tablo 2.10'da gösterilmiştir. TSKGV'nın gelir yapısında bir özellik dikkat çekmektedir. Umulanın tam tersine bağışlar önemli bir gelir kaynağı değildir. Bağış gelirlerinin toplam gelirlere oranı 1994 yılı haricinde genel olarak %6'nın altında seyretmektedir. Özellikle 2000 yılından sonra bağışların toplam gelirler içindeki oranı %4 ve altında gerçekleşmiştir. 1987-2000 yılları döneminde TSKGV'nın en önemli gelir kaynakları faiz gelirleri, iştirak kar payları ve kambiyo gelirleridir. 2001 yılına kadar faiz gelirleri toplam gelir içinde %50,8 gibi bir orana sahip iken 2001-2006 yılları arasında bu oran ortalama %30 olarak gerçekleşmiştir. İştirak paylarından elde edilen gelir 2001 yılına kadar ortalama %24 olarak gerçekleşmiş, 2001 yılından sonra altı yıllık iştirak kar payı gelir ortalaması 37,3'e yükselmiştir. İştirak kar payı gelirlerinin toplam gelirler içindeki oranının özellikle 2003-2006 yılları arasında yüksek oranlara sahip olması dikkat çekicidir. 2003 yılında bu oran %52, 2004 yılında %45, 2005 ve 2006 yıllarında ise %47 olarak gerçekleşmiştir. 2001 yılından önce kambiyo gelirlerinden ciddi gelir sağlanmasına rağmen 2003 yılından itibaren bu gelirlerde düşme olmuştur. 1986-2002 yılları arasında kambiyo gelirlerinin toplam gelir içindeki oranı %18-20 civarlarında iken, sırasıyla 2003 yılında %9, 2004 yılında %3, 2005 yılında %3, 2006 yılında ise %6 olarak gerçekleşmiştir. TSKGV'nın 2000 yılına kadar ve 2000 yılından sonraki gelir yapısındaki değişiklikler yukarıda açıklanan şekilde değişmiştir. Vakfın gelir yapısı Ülkemizdeki, faiz, enflasyon, döviz kuru gibi makro iktisadi değişkenlere bağlı olarak yıllar içinde değişime uğramıştır.

Vakfın gelir yapısındaki değişiklikler, harcamalar yapısında da kendini göstermektedir. 1987-2000 yılları arasında kambiyo zararı hiç olmamasına rağmen,

2001-2006 yıllarında kambiyo zararı olarak vakfın giderlerinden harcama gözükmektedir. Bu da izlenen döviz kuru politikasının bir sonucudur.

2.2. DIŞ ASKERİ YARDIMLAR

Savunma harcamalarının gelişmekte olan ülkelerin büyük bir kısmında yüksek olması, buna karşılık iç kaynakların yeterli olmaması bir kısım kaynağın ülke dışından sağlanması ihtiyacını ortaya çıkarmaktadır. Bu nedenle güvenlik yardımı adı altında yapılan askeri ve ekonomik amaçlı yardımlar çok büyük önem taşımaktadır.

Bir ülkeye askeri yardım yapıldığında bununla birlikte ekonomik çıkarlar yardım edilen ülkeye sokulmaya başlanmıştır. Desteği veren ülke askeri yardımla politik bir amaç hedeflediğinden başlangıçtan itibaren desteklenen ülkeyi belli bir ölçüde bağımlı hale getirmek niyetindedir (Wallach, 1985:232).

Bir askeri yardımın daima politik bir faaliyetin neticesi ve yardımda bulunan ülkenin kendi menfaatlerini tahakkuku için en etkili silah olduğu gerçeğinden hareketle, bu türden geçici ve devamlılık arz etmeyen yardım vaat ve uygulamaları yerine, ülke içinde üretime yönelik yardımların kabulü cihetine gidilmesi, milli menfaatler bakımından en uygun hareket tarzı olarak ortaya çıkar (Yılmaz, 1993:238).

Askeri yardımların temel amacı, yardımı alan ülkenin askeri gücünü arttırmak ve ülkelerin dünyadaki stratejik hedeflerini ve bunların planlamasını geliştirmektir.

Güvenlik yardımı, yardımı yapan ülke ve yardım alan ülkenin güvenliklerini pekiştirmek amacıyla ilgili mevzuat ve anlaşmalar çerçevesinde gerekli desteğin sağlandığı, satışların yapıldığı programlar ve yetkililerdir. Başka bir ifade ile güvenlik yardımı uluslararası silah, cephane ve malzeme akışına zemin hazırlayan çok önemli bir araçtır (Kaya, 2000: 488-489).

Türkiye Cumhuriyet tarihi boyunca hem NATO ülkelerinden hem de dost ve müttefik ülkelere askeri yardım almıştır. Bu tür direkt yapılan yardımlar MKEK'nun

gelişmesine engel olmuş, ayrıca askeri ve otomotiv sanayi, askeri elektronik sanayi, gemi inşa sanayi ve havacılık sanayi de bu yardımlardan olumsuz etkilenmiştir. 1974 yılından sonra, Türkiye'nin savunma teçhizatı tedarikine getirilen ambargolar nedeniyle, yerli savunma sanayi kurumlarımızın teşkili birçok sektörde sıfırdan başlanarak planlanmış ve bugüne gelinmiştir (Alniak, 2002:16).

Yurt dışından sağlanan savunma amaçlı mal ve hizmet alımları için ihtiyaç duyulan dövizin önemli bir kısmı askeri dış yardımlarla karşılanmaktadır. Türk Silahlı Kuvvetlerinin ihtiyaçlarının ana sistem bazında % 79'u, tüm ihtiyaçlar bazında ise % 35'i yurt dışından sağlanmaktadır (Kuloğlu, 1997:21).

2.2.1. ABD Güvenlik Yardımları

ABD Güvenlik Yardımları, ABD'nin ulusal çıkarları doğrultusunda yapılmakta ve yardım olarak verilen malzeme ve sağlanan hizmet yardımı alan ülkenin envanterlerinden çıkana kadar kontrol altında bulundurulmaktadır. Bu yardımlar sayesinde, 1948 yılından 1965 yılına kadar envanterinde mevcut silahların % 56'sını MAP (Military Assistance Program) ve FMS (Foreign Military Sales) kanalıyla diğer ülkelere satmak suretiyle elindeki stokları eritmiş, böylece silah sistemlerini de yenilemiştir. Ayrıca yardım ettiği ülkelerde savunma sanayi malzemeleri açısından da ABD standartlarını tesis ederek, uzun vadeli olarak modernizasyon, yedek parça ve teknoloji transferi konularında kendine bağımlı hale getirmiştir (Alniak, 2001: 76). Bu da uzun vadeli olarak yardımı alan ülke açısından sürekli bir döviz ihtiyacı ortaya çıkarmaktadır. Yardımı alan ülkenin döviz ihtiyacı sadece bu parayı bulmakla kalmamakta buna bağlı olarak ülkenin makro ekonomisi de bozulmaktadır. Enflasyon, yüksek faiz, işsizlik gibi sorunlar dışa bağımlı olan ülkelerde uzun yıllar boyunca kronik olarak devam etmektedir. Yardım edilen ülke IMF ve Dünya Bankasından alınan borç paraların faizlerini uzun yıllar ödemek zorunda kalmaya mahkum hale gelmektedir.

Güvenlik yardım programı savunma gayretlerinin tümünü desteklemek maksadıyla uygulanan bir programdır. Güvenlik yardımı, yardımı veren ülkenin, global ve bölgeyi stratejik çıkarlarına hizmet edecek şekilde düzenlenmektedir (Şifa, 1984:8).

Türkiye'nin aldığı ABD Askeri Yardımları, Hibe Yardımları, Ödünç Verme ve Kiralama Yardımları, Savunma Bakanlığı İdari Yardımları ve Savunma Bakanlığının Yönetimi Dışındaki Program Yardımlarından oluşmaktadır (Maliye Bakanlığı, 1993:25).

2.2.1.1. Hibe Yardımları

Hibe yardımları 1950-1971 yılları arasındaki dönemde yaklaşık 3 milyar dolar civarında gerçekleşmiştir. Truman Doktrini⁴ çerçevesinde ABD askeri malzeme fazlasının TSK'nın ihtiyacı ölçüsünde malzeme seçimi şeklinde başlamıştır. ABD yardımlarının 1972-1991 yılları arasında % 41'i, son on yılın ise % 75'lik bölümü hibe yardımları şeklindedir.

2.2.1.2. Ödünç Verme ve Kiralama Yardımları

Askeri dış yardım çeşitlerinden en az kullanılan ödünç verme ve kiralama yöntemi, ABD'den bilgi değişimi, iş birliği ve iki tarafı da ilgilendiren savunma konularında irtibatı idame ettirmek amacıyla bazı ana silah, malzeme ve teçhizat sağlamlasında söz konusu olmaktadır.

2.2.1.3. Savunma Bakanlığı İdari Program Yardımları

Bu yardımlar, Askeri Yardım Programı (MAP), Dış Askeri Satışlar (FMS), Dış Askeri Kredili Satışlar (FMSCF : Foreign Military Credit Financing) ve Uluslararası Askeri Eğitim ve Öğretim Programı (IMET: International Education and Training Program)'ndan oluşmaktadır.

---

⁴ 1947 yılında Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Harry Truman tarafından Sovyet tehdidine karşı hazırlanmış plandır. Truman Doktrini, Amerika Birleşik Devletleri' nin uluslararası politikasının değiştiğini ve Sovyet düşmanlığının bu yeni politikada temel esas olduğunu ilan etmiştir. Bu doktrin ile Amerika Birleşik Devletleri "komünizm tehdidi" altındaki devletlere mali ve askeri yardım yapacağını açıklamıştır.

2.2.1.3.1. Askeri Yardım Programı (MAP)

ABD'nin güvenliğine katkıda bulunacağını değerlendirdiği bir dost ülkeye veya uluslararası kuruluşa, her mali yıl için ödünç veya bağış yoluyla savunma malzemesi ya da hizmeti sağlaması yoluyla yapılan yardımlardır (Gen.Kur., 1989:18).

Bu yardımlardaki temel amaç, ABD ve müttefiklerinin savunma giderlerine katkı sağlamak için askeri eğitimin haricindeki mal ve hizmetlerin hibe yoluyla verilmesini sağlamaktır. ABD ekonomisine getirdiği ağır yük sebebiyle bu yardımlar giderek azalmaktadır.

2.2.1.3.2. Dış Askeri Satışlar (FMS)

FMS Kredileri, milli kaynaklar kullanılarak ABD Savunma Bakanlığı kanalı ile yapılan ya da ABD'den sağlanan FMS kredisiyle sağlanan kaynak tahsisinin genel tanımıdır. FMS bir yardım programı değildir. FMS kredileri ABD'nin politikasına uygun olarak verilmektedir (Maliye Bakanlığı, 1993:40). FMS kredileri niteliği itibariyle borçtur, faiz ve anapara geri ödemeleri 1 Mart 1981 tarihine kadar Milli Savunma Bakanlığı tarafından yapılmış, bu tarihten sonra hazinece devlet borcu olarak üstlenilmiştir.

Güvenlik yardımı ile sağlanan FMS kredilerinin, sadece ABD firmaları ürünü malzemenin tedarikinde kullanılması ile ABD savunma sanayi ürünlerinin doğrudan pazarlanması sağlanmış olmaktadır (Alınak, 2002:47).

FMS kredileri, Türkiye'ye 1972 yılı itibariyle vermeye başlanmıştır. Kredi tahsisleri her yıl bütçe kanunu ile tespit edilmektedir. Kredilerin gerçekleşmesi için genel olarak 5 yıllık ihtiyaç planları hazırlanmaktadır. Bu planların taslak çalışmaları Türkiye'de Türk Silahlı Kuvvetleri adına Genel Kurmay Başkanlığı tarafından hazırlanmaktadır ve JUSMAT (Joint US Military Mission for Aid to Turkey, "Türkiye'ye Yardım için Ortak ABD Askeri Kurulu") aracılığıyla ABD Dışişleri ve Savunma Bakanlıklarına gönderilmektedir. Türkiye açısından yabancı askeri satış

kredilerinden kaynaklanan borçlar, dış ödemeler bilançosunda yer alan bilançolar olarak işlem görmektedir. Dolayısıyla söz konusu borçlara ilişkin ödemeler hazine müsteşarlığı tarafından yapılmaktadır (Kaya, 1997:84).

Hibe ve borç olarak nitelendirilebilecek, FMS kredileri mekanizması bir ölçüde ABD tarafından 1947’de hibe olarak başlatılan ve takriben 3 milyar dolar değerinde ABD menşeli envanter fazlası ekipmanın ve bununla ilişkili askeri eğitim programının 1972 yılında sona ermesini müteakip başlatılan ikili askeri ticaret ilişkisidir (Atalay, 1992:75).

Ancak askeri yardımlar bugüne kadar Türk Silahlı Kuvvetleri’nin modern silah sistemleri ile teçhiz edilmesine engel olmuştur. Lojistik bakımdan ve yedek parça bakımından dışarıya bağımlı hale gelmemize sebep olmuştur.

1950-1970 yılları arasında ABD Savunma Yardımı tamamen hibe şeklinde olmuştur. 1972 yılından sonra bu yardımlar FMS kredileri olarak ağırlık kazanmıştır. 1972 yılına kadar olan yardımların hibe şeklinde olması, ABD’nin elinde bulunan eski teknoloji malzemelerin ellerinden çıkartılması mantığına dayanmaktadır. Türkiye’nin bugüne kadar ABD’den aldığı FMS kredi yardımları tablo 2.11’de görülmektedir. Tablo 2.11’deki rakamlar incelendiğinde 1972-1998 yılları arasında ABD’den 5.760 milyar dolar FMS kredisi alınarak borçlanılmıştır. 1982-1992 yılları arasında ise ABD’den 3.196 milyar dolara hibe alınarak toplamda 8.956 milyar dolar FMS kredisi kullanılmıştır. 1980-1998 yılları arasında yıllık ortalama 279 milyon dolar FMS kredisi kullanılmıştır.

Bu alınan FMS kredilerinin geri ödemeleri 2016 yılına kadar devam edecektir. 1992-2016 yılları arasında geri ödenecek olan toplam para olan 6.258 milyar doların 3.359 milyarlık kısmı anapara, 3.169 milyar dolarlık kısmı ise faiz olarak ödenmiş ve ödenecektir.

Tablo 2.11: FMS Kredilerinin Bileşimi ve Ödeme Planı (Milyon Dolar)

MİLYON (\$)	FMS			GERİ ÖDEME PLANI		
	(1) KREDİ	(2) HİBE	(3) TOPLAM	(4)ANA PARA	(5) FAİZ	(6) TOPLAM
1972-1979	785		785			
1980	203		203			
1981	250		250			
1982	343	57	400			
1983	290	110	400			
1984	585	130	715			
1985	485	215	700			
1986	410	206	615			
1987	178	312	490			
1988	178	312	490			
1989	90	410	500			
1990	86	412	498			
1991	50	532	582			
1992	0	500	500	167	269	436
1993	450	0	450	160	258	418
1994	405	0	405	203	247	450
1995	328	0	328	217	233	450
1996	320	0	320	226	218	444
1997	175	0	175	228	204	432
1998	150	0	150	195	189	384
1999				151	176	326
2000				127	164	291
2001				103	155	258
2002				91	146	237
2003				90	138	228
2004				111	121	242
2005				133	119	252
2006				133	107	239
2007				133	95	227
2008				133	82	215
2009				133	69	202
2010				134	57	191
2011				131	44	175
2012				121	31	152
2013				104	20	124
2014				76	11	87
2015				58	5	63
2016				4	0	4
TOPLAM	5.760					
Dönem	1972-1998					
TOPLAM	4.975	3.196	8.171	3.359	3.169	6.528
Dönem	1980-1998	1982-1998	1980-1998	1992-2016	1992-2016	1992-2016

Kaynak: Şenesen (2002), Türkiye'de Savunma Harcamaları ve Ekonomik Etkileri, Tesev Yayınları, İstanbul, s.112

ABD tarafından verilen bu kredilerin koşulları, ABD Yönetimi ve Kongresince, kredi verilen ülkeyle ABD'nin politik ve askeri ilişkileri, kredi verilecek olan ülkenin ekonomik durumu (özellikle dış ödemeler dengesi) ve günün koşulları göz önüne alınarak belirlenmektedir. ABD silahlı kuvvetlerinin kendi envanterinden çıkardığı ve kullanmadığı malzeme ve teçhizata dayalı yapılan askeri yardım programları, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin modern sistemlere sahip olmasını engellemiş ve sadece nicelik bakımından bazı bir takım sistemlerin Türkiye'ye kazandırılması neticesini doğurmuştur. ABD'den savunma yardımı çerçevesinde gelen ve önemli kısmı ekonomik ve teknolojik ömrünü doldurmuş teçhizatın ABD'ye yedek parça, lojistik destek, modernizasyon kitleri bakımından önemli bir bağımlılık yarattığı gözlemlenmiştir (Çubukçu, 1987: 119-144).

İlk bakışta kendi müttefiklerine yardım gibi gözükken bu yardım ve krediler yardımın yapıldığı ülkeyi hem eski teknoloji askeri teçhizatları kullanmaya mecbur etmekte, hem yardımı alan ülkeyi, bu malzemelerin yedek parçası ve lojistik desteği yönünden yardımı yapan ülkeye bağımlı hale getirmekte, hem de uzun vadeli olarak ciddi faiz ödemeleri yapılarak ülkenin GSMH'dan dışarıya para gitmektedir.

2.2.1.3.3. Uluslararası Askeri Eğitim ve Öğretim Programı (IMET)

ABD ile IMET'in müttefiki ülkelerin sivil ve askeri personeline silah sistemleri konusunda eğitim verilmesi amaçlanmıştır. Eğitim, ülkelere tahsis edilen hibe oranında yapılmaktadır. ABD hibe yardımlarındaki azalmaya paralel olarak IMET programında Türkiye'ye verilen oran giderek daha küçük miktarlarda olmakta, FMS kapsamına alınmasına çalışılmaktadır.

2.2.1.3.4. Dış Askeri Kredili Satışlar

Federal Finans Bankasından garanti edilen krediler ve direk FMS kredileri olmak üzere ikiye ayrılan bu kredilerle, krediyi alan ülkeye ABD hükümeti tarafından teçhizat, hizmetlerin satın alınması ya da direkt olarak ABD'li bir firmadan satın alma imkanı sağlanmaktadır (Şifa, 1984:11).

2.2.2. Almanya Federal Cumhuriyeti Yardımları

Almanya tarafından yapılan askeri yardımlar, NATO savunma yardımı, Büyük Paket Yardımları, Özel Teçhizatlandırma Yardımı ve Alman Silah Tekniği ve Tedarik Dairesi yardımlarından oluşmaktadır (Hv.Tek.Ok., 1998:3).

2.2.2.1. NATO Savunma Yardımı (Dilim Yardımları)

NATO kapsamında 1964 tarihinde Almanya ile yapılan bir anlaşma ile Türkiye'ye dilimler halinde yapılan hibe yardımdır. Anlaşma 36 aylık dilimler halinde uygulanmıştır, her dilim için söz konusu olan rakam 260 milyon DM yardımı içermektedir. Bu yardımın %20'si ile kullanılmış malzemeler, %80'i ile de yeni malzemeler alınmıştır. 1994 yılında kesilen bu yardım toplamda savunmaya %0,6'lık bir kaynak sağlamıştır (Sv. ve Hv.cılık, 1997:27).

Tablo 2.12: 1964-1994 Yılları Arasında Yapılan Dilim Yardımları,(Milyon Mark)

YILLAR	DİLİM TUTARI	DÖNEM TUTARI
1964-1969	50	200
1970-1978	100	600
1979-1988	130	780
1989-1992	260	260
1992-1994	68	68
TOPLAM	608	1908

Kaynak: MSB, Savunma Politikası ve Türk Silahlı Kuvvetleri, 1993, s.51

Bu dilim yardımları tablo 2.12'de görülmektedir. Toplam yardım 1964-1994 yılları arasında 1,908 milyar DM' dır (Altun, 1998:121). Çalışmada incelenen dönem olan 1980 sonrası için bakıldığında bu yardım 1979-1994 yılları arasında 1.108 milyon DM olarak gerçekleşmiştir. 26 Kasım 1992 tarihinde imzalanan anlaşma ile dilim yardımları 1994 yılının sonu itibariyle sona ermiştir (Ayaz, 1993:20).

2.2.2.2. Büyük Paket Yardımları

Almanya'nın kullanmadığı ve envanterinden çıkardığı malzemeler, Almanya tarafından hibe verilmektedir. Bu yardıma büyük paket yardımları denilmektedir (MSB, 1987: 58).

Almanya'nın envanterinden çıkardığı, ömrünü doldurmuş bu malzemelerden bugüne kadar üç büyük paket yardımı alınmıştır. İlk iki yardımın parasal karşılığı 1,5 milyar DM'dır. 3 ncü paket yardımın parasal tutarı da 1,5 milyar DM'dır (MSB, 1993:52).

2.2.2.3. Özel Teçhizatlandırma Yardımı (Acil Yardım)

Afganistan-Rus ve Irak- İran savaşları nedeniyle 1980-1984 yılları ve 1988-1991 yılları arasında hibe şeklinde yapılan bu yardımların parasal değeri yaklaşık 1,186 milyar DM'dır (MSB, 1993:52).

2.2.2.4. BWB Yardımları

“Bundesamt für Wehrtechnik und Beschaffung (BWB)”, Federal Alman Savunma Silah Teknik ve Tedarik Dairesi'ne bağlı çalışan bir lojistik teşkilattır. Federal Alman ordusu ile askeri yardım alan dost ülkelerin ordularınca yapılacak askeri talepler ve projelerin etüt safhasından, mal veya hizmetin teslimine kadar olan tüm teknik ve tedarik işlemlerini yürüten yarı askeri bir kuruluştur. BWB kanalı ile tedarik edilen sözleşmeye bağlanan projeler ağırlıklı, tank yedek parçası, mercek hammaddesi, tank optik cihazları ve yedek parçalarıdır.

1972 yılında yapılan anlaşma gereği, Türkiye, Almanya piyasasından askeri malzeme tedarik etmek istediğinde, direkt olarak BWB Başkanlığı'na başvurmakta ve istenilen malzemeler Alman Silahlı Kuvvetleri'ne alınan bedel üzerinden TSK'ya alınmaktadır.

BWB alımları işleyiş bakımından FMS kredilerine benzemekle birlikte, istek ve gönderme usulleri farklıdır. Güvenli ve etkin bir tedarik kaynağı olan bu usul pahalı bir usul olduğu gibi, kaynak kullanımının şekli tamamen Almanya'nın kontrolündedir (Uçar, 1996:5).

2.2.2.5. Diğer Yardımlar

NATO'ya üye ülkelerden ikili anlaşmayla veya yardım şeklinde yapılan ticari faaliyetler bu yardım sınıfındadır. Bunlar NATO Harmonizasyon Yardımları, NATO Alt Yapı (Enfrastrüktür) Yardımları ve NAMSA kanalı ile yapılan tedariklerden oluşmaktadır.

2.2.2.5.1. NATO Alt Yapı (Enfrastrüktür) Yardımları

NATO Enfrastrüktür deyimi, Silahlı Kuvvetlerin askeri harekatı için gerekli tüm tesislerini ifade etmek için kullanılmaktadır (MSB, 1987:42). Silahlı Kuvvetleri desteklemek amacıyla, sabit ve mobil binalar, kolaylıklar, teçhizat ve tesisler NATO altyapı kavramı içine girmektedir. NATO altyapı faaliyetleri kanalıyla, silahlı kuvvetlerin muharebe gücünün artması için harekata yönelik ihtiyaçların karşılanmasının yanında, bir kısım milli altyapı ihtiyaçlarının temini, yeni teknoloji ve mühendislik hizmetlerinin transfer edilmesi, döviz girdisi sağlanması ve yeni iş sahalarının açılması gibi ülke ekonomisi açısından son derece faydalı hususlar da gerçekleştirilmektedir (Gürdal, 1996:10).

NATO Enfrastrüktür yardımları TSK'nın altyapısına katkı sağlamaktadır (MSB, 1990:57). NATO altyapı faaliyetleri çerçevesinde yapılan desteğin Türkiye'ye güvenliğinin ötesinde ekonomik olarak katkıları vardır. NATO'nun savunma programı müşterek kuvvetlerin iddiası ve lüzumlu askeri altyapı tesislerinin inşası gibi unsurları ihtiva ettiğinden, modern orduların harekatı için son derece lüzumlu sabit tesislerin inşası NATO Enfrastrüktür ihtiyaçlarını ön plana çıkarmıştır. Bu tesislerin masrafları NATO üyesi ülkelere müştereken karşılanmaktadır. NATO Konseyi'nce ülkelerin

ekonomik ve mali güçleri dikkate alınarak karara bağlanan masrafların taksimi formülüne göre dağıtılmaktadır.

NATO Enfrastrüktür projeleri TSK'nın temel bazı ihtiyaçlarını giderdiği gibi Türk ekonomisine de katkıda bulunmaktadır. Bu program çerçevesinde inşa edilen havaalanları, limanlar, akaryakıt boru hatları ve telekomünikasyon sistemleri ile ekonominin gelişmesine dolaylı olarak destek sağlanmaktadır. Başlangıçta tesislerin inşasına yabancı firmalar ile başlanmış olmasına rağmen günümüzde bu projeler tamamıyla ulusal firmalar tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu da ulusal ekonomiye katkı sağlamaktadır.

NATO altyapı programı 1950 yılında başlamış, Türkiye 1953 yılında Yunanistan ile birlikte bu faaliyetlere katılmış ve 1954 yılından itibaren fonlardan yararlanmaya başlamıştır. Dilim uygulaması ile başlayan program, 1993 yılında 44 ncü dilim programı ile sona ermiştir. Bu tarihten sonra "yetenek paketleri" ismiyle yeni bir uygulama başlamıştır. İsmi de "NATO Güvenlik Yatırım Programı" olarak değiştirilmiştir (Gürdal, 1996:11).

Ülkemiz bu fonlara %1.1 oranında katılmıştır. Buna karşılık, NATO Enfrastrüktür fonlarının %14'ünü almıştır. 1992 yılı sonu itibariyle NATO'dan 848.000.000 Altyapı Hesap Birimi (IAU) karşılığı döviz olarak ödenek alınmıştır. Bu birimin parasal karşılığı 3.528.340.000 dolardır (MSB, 1993:49-50).

2.2.2.5.2. NATO Harmonizasyon Yardımları

Federal Almanya, ABD ve diğer NATO ülkeleri ile ikili anlaşmalar neticesinde alınan askeri yardımlardır. Hollanda'dan 1989 yılında yapılan bir anlaşma gereğince, Türkiye'ye 60 adet NFS5A/B uçağı alınmıştır. Kanada askeri yardımı 1986 yılında başlamış ve Türkiye'ye 50 adet F-104 uçağı, 1986-1988 yılları arasında teslim edilmiştir. Bu uçakların, yedek parça bakım ve idamesini sağlamak maksadıyla 1992 yılına kadar Kanada'dan 53.470.000 Kanada Doları kadar askeri yardım alınmıştır (MSB, 1993:52-53).

2.2.2.5.3. NAMSA (NATO İkmal ve bakım Ajansı) Kanalı ile Yapılan Tedarikler

ABD ve Federal Almanya askeri yardımlarının birleştirilmesi ve Avrupa'da bir malzeme merkezi tesis edilmesi amacıyla 1958 yılında NAMSA'yı kurmuşlardır. Capellen-Lüksemburg'da konuşlandırılan NAMSA'nın ilk başlardaki görevi ABD kaynaklı teçhizata ait ikmal maddelerinin temini, depolanması, dağıtımı idi. Bu görev ve fonksiyon zamanla geliştirilip NATO ülkelerine ikmal, bakım ve destek sağlayan bir merkez haline dönüştürülmüştür.

NAMSA'nın kuruluş amacı savaş ve barış zamanında elinde bulunan müşterek silah ve teçhizat için gerekli ikmal, bakım, kalibrasyon, nakliye, teknik destek, mühendislik gibi hizmetler ile lojistik destek sağlamak, aynı silah sistemini ve cihazlarını kullanan ülkelerin ihtiyaçlarını birleştirerek tedariki tek elden yaparak ülkelerin savunma harcamalarını azaltmaktır.

Türkiye NAMSA'dan yılda yaklaşık olarak 40 milyon dolar tutarında mal ve hizmet satın almaktadır. Türk Savunma Sanayi firmaları da her yıl yaklaşık 3 milyon dolarlık mal ve hizmeti NAMSA'ya satmaktadır. Bu açıdan NAMSA, ülkemiz için potansiyel pazar niteliği taşımaktadır (Düztepe, 2001:12-18).

NAMSA ülkelerin milli tedarik kuruluşlarını ortadan kaldırmak ve bunların yerini almak amacıyla kurulmamıştır. NAMSA, bazı ortak silah sistemlerinin desteği dışında sadece üye ülkelerden özel bakım ve ikmal tedariki için talep geldiğinde faaliyete geçen ve satıcı ile üye ülkenin tedarik makamı arasında bir köprü vazifesi ile ülkelerin tedarik makamlarının hizmetinde merkezi bir tedarik uzantısı olarak görev yapan bir kuruluştur.

NAMSA, kısa ve uzun vadeli program ve projeler üzerinde çalışmalar yaparak ülkelerin menfaatleri doğrultusunda politik, askeri ve ekonomik kararlar alınmasını sağlamaktadır. Yirmiden fazla silah ve destek sistemimiz NAMSA tarafından

desteklenmektedir. Türkiye NAMSAs'dan büyük miktarda teçhizat almasına rağmen, çok az teçhizat satan bir ülkedir (Çomak, 1996:10-13).

2004 yılında NAMSAs'ın idari bütçesine katkı oranları incelendiğinde; %26 ile en büyük katkının Almanya tarafından yapıldığı görülmektedir. Almanya'yı sırasıyla, %15 ile ABD, % 11 ile İtalya, %9 ile Fransa, %8 ile İngiltere, %5 ile Yunanistan, %4 ile Türkiye ve İspanya izlemektedir (SSM, Stratejik Plan, 2007:46).

Yine 2004 verilerine göre NAMSAs kanalıyla açılan ihalelere bakıldığında toplam ihalelerde en fazla ihaleyi alan ülke yüzde %28 ile Almanya'dır. Almanya'dan sonra %27.1 ile ABD, %13.6 ile İtalya, %9.6 ile İngiltere, %3.6 ile Fransa, %1.3 ile Kanada, %1.1 ile Türkiye, %1 ile İspanya, %0.8 ile Hollanda ve %0.5 ile Yunanistan gelmektedir (SSM, Stratejik Plan, 2007: 47).

Geri dönüşüm oranı (R), NAMSAs kanalı ile yapılan tedariklerde bir göstergedir. Bu oran NAMSAs kanalı ile yapılan satış tutarının NAMSAs kanalı ile yapılan alım tutarına bölünmesi ile elde edilir. Bir ülke için $R > 0,80$ ise bu o ülkenin NAMSAs tedarikleri içinde iyi olduğunu, $R = 0,80 - 0,25$ ise o ülkenin orta seviyede olduğunu, $R < 0,25$ ise o ülkenin zayıf olduğunu göstermektedir. 2003 yılı için NAMSAs tarafından hesaplanan R değerlerine bakıldığında bu oran Türkiye için 0,14'dür. Bu oran Türkiye'nin NAMSAs kanalı ile çok az satış yaptığını göstermektedir. Aynı yıl Türkiye tarafından 5.75 Milyon Euro satış yapılırken, 35.47 Milyon Euro alım yapılmıştır. Satışların az olmasının ve buna bağlı olarak R oranının düşük olmasının sebepleri birden fazla olmasına rağmen ana sebep; Ana silah sistemi üreticisi olmadığımız yedek parça sistemlerinin satışında şansımızın az olmasıdır. Yine 2003 yılında NAMSAs tarafından Türk firmalarına mal ve hizmet alımı için yapılan 1957 talepten 1519'una (%78) hiç cevap verilememişken 272'sine (%14) olumsuz, sadece 166'sına (%8) olumlu cevap verilmiştir (MSB, Aralık,2004:II-III).

Almanya ve ABD'nin yardımlarını birleştirmek maksadıyla kurulan NAMSAs kurulma amacını gerçekleştirirken yukarıdaki verilere bakıldığında da açıkça görüldüğü gibi bu yardımları sağlayan iki ülkenin idari bütçelere verdikleri katkıların en fazla

olduğu ve buna paralel olarak da açılan ihalelerden en fazla yüzdeyle, büyük bir kısmını aldıkları görölmektedir. Bu yardım maksatlı kuruluşun da kurucu ve etkili ülkelerin ekonomilerine katma değeri sağladıkları açıkça görölmektedir.

2.3. SAVUNMA BÜTÇESİNİN BİLEŞENLERİ

Savunma bütçesinin ekonomik sınıflandırma ayrımıyla değerlendirilmesi bu bölümde incelenecektir (cari, yatırım ve transfer harcamaları). Savunma bütçesi Milli Savunma Bakanlığı, Jandarma Genel Komutanlığı ve Sahil Güvenlik Komutanlığı bütçelerinden oluşmaktadır. 2004 yılında yapılan harcamalar ele alındığında, savunma bütçesi içinde Milli Savunma Bakanlığı bütçesi %81.4, Jandarma Genel Komutanlığı bütçesi %17.7, Sahil Güvenlik Komutanlığı bütçesi ise %0.9'dır (MSB, 2005 Raporu).

Milli Savunma Bakanlığı bünyesinde kuvvet ayrımına bakıldığında; Milli Savunma Bakanlığının bütçesi %6.2, Kara Kuvvetleri Komutanlığı bütçesi %47.0, Hava Kuvvetleri Bütçesi %22.2, Deniz Kuvvetleri bütçesi %14.9, Genelkurmay Başkanlığı bütçesi %9.7 olarak paylaşılmış ve kullanılmıştır (MSB, 2005 Raporu).

Savunma harcamalarının sınıflandırılmasında iki bileşen yaygın olarak kullanılmıştır: Personel harcamaları ve personel hariç cari harcamalar (PHCH). 2001 yılında savunma bütçesi içinde PHCH'ın %40'lık bölümü her türlü güvenlik teçhizatı alımına harcanmıştır. Bunun dışındaki harcamalarda %40'ı yiyecek, yakacak, giyim kuşam harcamalarında kullanılmıştır. Yatırım harcamaları bina inşaat ve makine teçhizat giderlerinden oluşmaktadır. Transfer harcamaları ise, personele ücret borçlarını, kamulaştırma harcamalarını, Türk Cumhuriyetlerinden gelen askeri öğrencilere verilen eğitim ve bursları, NATO üyelik aidatlarını kapsamaktadır. 2004 yılı MSB.lığı bütçesinin ortalama olarak %38'i Personel Giderleri ve Sosyal Güvenlik Kurumuna Devlet Primi Giderlerine, %58.6'sı Mal ve Hizmet Alım Giderlerine, kalan kısmı ise Cari Transferler ve Sermaye Giderlerine ayrılmıştır (MSB, 2005 Raporu). Yatırım harcamaları bina inşaat ve makine teçhizat giderlerinden oluşmaktadır. Transfer harcamaları ise, personele ücret borçlarını, kamulaştırma harcamalarını, Türk Cumhuriyetlerinden gelen askeri öğrencilere verilen eğitim ve bursları, NATO üyelik

aidatlarını kapsamaktadır. Bu rakamlar göstermektedir ki savunma harcamalarının birincil bütçe içindeki konumunu personel ve özellikle PHCH'lar belirlemektedir. 2001 yılında birincil bütçe harcamaları içinde savunma harcamalarının toplam yüzdesi ayrıştırıldığında; personel harcamalarının payı %6.8, PHCH'nın payı %9.1 civarındadır. Bu iki kalemin payı %15.9 olmaktadır. Toplam savunma harcamalarının payı 2001 yılı için %16 olduğuna göre, diğer yatırım ve transfer harcamalarının tutarının savunma harcamaları içindeki payının çok az olduğu açıktır (Şenesen, 2002:58). Milli Savunma Bakanı tarafından 2005 yılı bütçesini TBMM'de sunuşu sırasında konuşmasında verilen bilgilere göre, MSB bütçesinin; %35'i personel harcamalarına, %25'i cari harcamalara, %31'i modernizasyon harcamalarına (2,5 milyar dolar), %9'u ise diğer harcamalara (transfer ve yatırım) gitmektedir. Savunma harcamalarının bileşenlerinin görüntüsünün içeriği bize harcamaların hangi alanlarda daha fazla olduğunu göstermek açısından önem arzeder. Son bir ifade olarak savunma harcamalarının bileşenlerinde büyük payın personel giderlerine ve PHCH'lara harcandığını, yatırım ve transfer harcamalarının ise çok az bir harcama yapıldığını söyleyebiliriz. Personel harcamaları ile PHCH'ların oranının savunma harcamaları içinde büyük paya sahip olmasının temel nedeni, TSK'lerinin büyük ve kalabalık bir silahlı kuvvet olmasıdır. Kalabalık olan TSK'nin personel harcamalarının ve PHCH'larının çok olması da doğaldır. Önümüzdeki yıllarda TSK'lerinde küçülmeye gidildiği takdirde personel ve PHCH'ların düşmesi ve buna bağlı olarak da savunma harcamalarının düşerek toplam birincil bütçeden aldığı payın küçülmesi söz konusudur. Savunma harcamalarının azalması da (savunma harcamalarından yapılan azalmanın faiz ödemelerine gitmediği müddetçe) diğer harcamalara ayrılan payın artması demektir.

2.4. SAVUNMA HARCAMALARININ PLANLANMASI, PROGRAMLANMASI, BÜTÇELENMESİ VE KONTROLÜ

Türkiye'de savunma harcamalarının ve bunlara ait kaynakların belirlenmesi; Planlama, Programlama ve Bütçeleme Sistemi (PPBS) çerçevesi içerisinde yürütülür.

TSK'ne tahsisi muhtemel kaynakların değerlendirilmesi yapılırken, genel ekonomik göstergeler, büyüme hızı, dış ticaret dengesi, fiyat ve maliyet artışları, dış

yardım ve kredi imkanları, kalkınma planları, hükümet programı, yürürlükte bulunan programlar ve yükümlülükler gibi etkenler çerçevesinde, plan döneminde savunma harcamalarına ayrılacak kaynak boyutlarının ne olabileceği değerlendirilir.

2.4.1. Savunma Harcamalarının Planlanması, Programlanması, Bütçelenmesi

Orta (10 yıl) ve uzun vade (11-20 yıl) için askeri strateji ile stratejik hedeflerin ve kuvvet yapısının belirlenmesi işlemine “planlama” denir.

TSK'nin savunma ihtiyaçlarının belirlenmesi amacıyla yürütülen çalışmalara temel teşkil eden ana referans, Türkiye Cumhuriyeti Milli Güvenlik Siyaset Belgesidir. Bu belge, her ülkede olduğu gibi Türkiye'de de Milli Güvenliğin sağlanması ve Milli Hedeflere ulaşılması amacıyla Bakanlar Kurulu tarafından belirlenen Milli Güvenlik Siyasetine uygun olarak hazırlanır (MSB, 1998:13).

Bu Belge'nin hazırlanması ve güncelleştirilmesi safhalarında; bakanlıklar, kurum ve kuruluşların görüş ve önerileri alınır ve ayrıca stratejik araştırma kuruluşlarının katkıları da sağlanır. Müteakiben hazırlanan taslak belge, Milli Güvenlik Kurulunda görüşüldükten sonra Bakanlar Kuruluna sunulur. Taslak Belge, Bakanlar Kurulu tarafından uygun görüldüğü takdirde; Bakanlar Kurulu Kararı olarak çıkarılır ve Başbakanlık Direktifi ile tüm bakanlıklara ve ilgili kuruluşlara yayımlanır.

Milli Güvenlik Siyaset Belgesi, iç güvenlik ortamı ile uluslararası güvenlik ortamında meydana gelen önemli gelişmelere göre gerekli görüldüğünde; Cumhurbaşkanı veya Başbakan tarafından verilecek direktiflere göre, hazırlanmasında takip edilen sistem içerisinde güncelleştirilebilir.

Yukarıda temel esasları belirlenen Milli Güvenlik Siyaset Belgesi ile TSK'nın Anayasa ve Kanunlarla verilmiş vazifelerinin ışığı altında TSK'nin ihtiyaçlarının belirlenmesi amacıyla, müteakip adım olarak Genelkurmay Başkanlığınca Türkiye'nin Milli Askeri Stratejisi dokümanı olan TUMAS hazırlanır.

Bu doküman, orta ve uzun vadede TSK'nin oluşturulacak Kuvvet Yapısına ve bu amaçla yürütülecek Modernizasyon Planına dayanak teşkil eder.

TÜMAS'ın oluşturulmasında Hükümetçe belirlenen Milli Güvenlik Siyaset Belgesine ilave olarak, Türkiye'nin geçerli politik tercihleri doğrultusunda, Dışişleri Bakanlığınca hazırlanan Politik Durum Değerlendirmesi ve Genelkurmay Başkanlığınca hazırlanan Askeri Durum Değerlendirmesi de yönlendirici bir unsur olarak yer alır.

Genelkurmay Başkanlığınca hazırlanan TÜMAS dokümanı Yüksek Askeri Şurada Başbakana takdim edilir ve daha sonra Başbakanlığa gönderilir. Bu dokümanın hazırlanmasından sonra savunma ihtiyaçlarının tespitindeki sonraki aşama, TÜMAS dokümanının öngördüğü hedefler istikametinde Genelkurmay Başkanlığınca TSK Kuvvet Planlama Direktifi (KPD) hazırlanmasıdır. TSK Kuvvet Planlama Direktifi (KPD) Türk Silahlı Kuvvetlerinin orta ve uzun vadeli ihtiyaçlarının mevcut imkanlarla hangilerinin karşılanması gerektiği konusunda genel anlamda açıklık getiren, yönlendirme ve istikamet belirleyen bir dokümandır (MSB, 1996:30-31).

Daha sonra orta ve uzun vadede TSK'nin kuvvet yapısı ve bu yapının ihtiyacı olan ana sistemler, harbe hazırlık ve hareketi idame ile inşaat konularında ulaşmayı amaçladığı hedefleri ortaya koyan Stratejik Hedef Planı (SHP) Genelkurmay Başkanlığı tarafından hazırlanır.

Planlama ile belirlenen hedeflerin kaynaklar bazında nasıl gerçekleştirileceğinin bir zaman boyutu üzerinde projelendirilmesi işlemine "programlama" denir.

Stratejik Hedef Planı (SHP) hazırlandıktan sonra, bu plana dayanılarak yine Genelkurmay Başkanlığı tarafından yayımlanan "OYTEP Direktifi" ışığı altında "On Yıllık Tedarik Programı (OYTEP)" hazırlanır. Bu plan, Stratejik Hedef Planı (SHP)'nda belirtilen kuvvet yapısı ve yeteneklere ulaşmak amacıyla; müteakip on yıl boyunca kaynakların, elde edilmesi planlanan yetenekler için tespit edilmiş bulunan projelere tahsisini içeren bir dokümandır. Çeşitli kaynaklardan sağlanması öngörülen mali

kaynakların kullanılmasına ilişkin usul ve esasları belirler ve yıllık bütçelerin hazırlanmasına esas teşkil eder.

On yıllık programların cari yıl programları, bütçe ile tahsis edilen kaynaklar çerçevesinde revize edildikten sonra yıllık bütçenin onaylanmasıyla uygulanmaya başlanılır. Uygulanmaya başlanan programlar üç ayda bir gözden geçirilerek, gerekli düzenlemelere tabi tutulur. On yıllık Tedarik Planlarında yer alan modernizasyon projeleri, kaynak miktarları ile birlikte ayrıca; 3833 Sayılı “Türk Silahlı Kuvvetleri Stratejik Hedef Planları’nın Gerçekleştirilmesi Amacıyla Gelecek Yıllara Sari Taahhüde Girişme Yetkisi Verilmesi Hakkında Kanun”un 1 nci Maddesi gereğince, yıllara sari sözleşme yapılabilmesi maksadıyla Bakanlar Kurulu Kararı alınmak üzere Başbakanlığa gönderilir ve onayı müteakip tedarik faaliyetlerine başlanır (MSB, 1996:30-31).

Yukarıda belirtilen ve ihtiyaçların belirlenmesi amacıyla yürütülen bu planlama programı dışında önemli ve parasal boyutu büyük olan Modernizasyon Projeleri ile ilgili işlemler, Başbakanın başkanlığında Genelkurmay Başkanı, Milli Savunma Bakanı, Savunma Sanayi Müsteşarı ve ilgili teknik personelin katılımıyla oluşturulan Savunma Sanayi İcra Komitesi (SSİK)’nde karara bağlanır, siyasi otoritenin onayı ile uygulamaya konulur.

On Yıllık Tedarik Programlarında (OYTEP) belirtilen olası kaynak tahsislerinin her yıl için o bütçe yılında nereye, ne maksatla, ve ne kadar tahsis edileceğine karar verilmesi işlemine “bütçeleme” denir.

Türk Silahlı Kuvvetlerinin, yukarıda belirtilen ihtiyaçlarının tespiti aşamalarından sonra, On Yıllık Tedarik Planlarının cari yıla ait olan bölümleri ile ilgili olarak bütçeleme faaliyetleri yapılmaktadır.

PPBS çerçevesinde yapılan bütçe hazırlanma faaliyeti hükümetin sorumluluklarından biridir. Maliye Bakanlığı, bu sorumluluğu hükümet adına üstlenerek her türlü bütçe çalışmasını yönlendirir.

Bütçe Tasarıları, sırasıyla Bakanlar Kurulunda, Türkiye Büyük Millet Meclisi Plan ve Bütçe Komisyonunda ve genel kurulda görüşülmek suretiyle onaylanarak 01 Ocak tarihinde Bütçe Kanunu olarak yürürlüğe girer ve uygulanmaya başlanır.

2.4.2. Savunma Harcamalarının Kontrolü

Milli Savunma Bakanlığı bütçesi çerçevesinde yapılan her türlü harcamalar, planlama ve harcama aşamalarında mali denetime, harcama sonrasında da mal ve hesap denetimine tabidir. Bu denetimler aşağıdaki başlıklar altında yapılan denetimlerdir:

- Mali Denetim
- Planlama Aşamasında Kontrol
- Harcama Aşamasında Kontrol
- Bütçe Kaynaklarından Yapılan Harcamaların Kontrolü
- TBMM Denetimi
- Mal Hesap Denetimi
- 5018 Sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu ile Yapılan Kontrol

Bütçe dışı savunma harcamalarının kaynakları olan Savunma Sanayi Müsteşarlığının ve Türk Silahlı Kuvvetleri Güçlendirme Vakfı'nın kontrolleri de aşağıda belirtilen şekilde yapılmaktadır:

3238 Sayılı SSM Kuruluş Kanunu gereğince, SSM'liği ve Savunma Sanayi Destekleme Fonu'nun içinden çıkılan yıla ait her türlü işlemi, Başbakanlık, MSB.ığı ve Maliye Bakanlığınca iki yıl için seçilen, birer kişiden oluşan kurul tarafından denetlenir. Denetleme Sonuç Raporu; Başbakanlığa, MSB'lığına ve Gen.Kur.Bşk'lığına gönderilir. Aynı heyet herhangi bir zamanda durum denetlemesi yapma yetkisine sahiptir.

Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı da her yıl aşağıdaki birimler tarafından denetlenmektedir:

- Vakıf Mütvevelli Heyeti Denetçileri,
- Vakıflar Genel Müdürlüğü Teftiş Daire Başkanlığı,
- MSB'lığı Teftiş Daire Başkanlığı,
- Sayıştay Başkanlığı,
- Devlet Denetleme Kurulu.

Vakıf Mütvevelli Heyet Denetçileri; alanında uzman olan kişiler arasından, her yıl Ocak ayında Mütvevelli Heyet tarafından belirlenmektedir. Heyet; yılda bir defa Vakfı ayrıntılı olarak denetlemekte, lüzum görülen hallerde de denetlemeler yapabilmektedir. Sayıştay Başkanlığı ve Devlet Denetleme Kurulu gerek görüldüğü durumlarda denetleme yapmaktadır.

Çalışmanın bu bölümünde Türkiye'de savunma harcamalarının bütçe ve bütçe dışı kaynaklarının neler oldukları, 1980-2006 döneminde savunma harcamalarının ne kadar oldukları incelenmiştir. Birincil bütçe konsolide bütçeden faiz ödemeleri düşüldükten sonra kamu kuruluşlarınca toplam harcanan bütçedir. Savunma harcamalarının bütçe içindeki payları ve büyüme oranlarının karşılaştırılmaları birincil bütçe rakamları ile yapılmıştır. Savunma harcamaları, ayrıca sağlık harcamaları ve bu harcamaların büyüme oranları ile karşılaştırılmıştır. Bütçe dışından savunma harcamalarına sağlanan kaynaklar, SSDF gelirleri ve TSKGV gelirleridir. SSDF gelirleri, harcamaları, projeleri ve TSKGV gelirleri ve harcamaları da bu bölümde anlatılmıştır. Savunma harcamalarının bütçe ve bütçe dışı kaynakları dışında Ülkemize Dış Askeri Yardımlar ile sağlanan diğer kaynaklar da bu bölümde ele alınmıştır. Bölümün sonunda bütçe kaynaklı savunma harcamalarının nasıl planlandığı ve harcamaların nasıl kontrol edildiğine değinilmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde, savunma harcamalarının ve savunma sanayinin ekonomi üzerine etkileri incelenecektir. Ekonomi üzerindeki dolaysız ve dolaylı etkilerinin ele alınmasından sonra, çalışmanın dördüncü bölümünde incelenecek ekonometrik uygulama ile ilgili olarak, savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiden de bundan sonraki bölümde söz edilecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SAVUNMA HARCAMALARI VE SAVUNMA SANAYİNİN EKONOMİ ÜZERİNE ETKİLERİ

Savunma harcamaları ile ilgili yapılan çalışmaların büyük bölümü harcamaların stratejik unsurlar, tehdit, güvenlik gibi etkenler çerçevesinde incelemelerdir. Az sayıda araştırmacı, savunma harcamalarını ödemeler dengesi ve tasarruf açısından ele alarak inceleme yapmıştır. Halbuki savunma harcamalarının teknolojik gelişme, araştırma ve geliştirme, yeni üretim yöntemlerinin öğrenilmesi ve uygulanması, efektif talebin artırılması, kalifiye eleman yetiştirilmesi, bazı spesifik alanlarda uzman birimlerin oluşturulması ve sermaye yoğun üretimlere olan talebin artırılması yönünde olumlu etkileri de vardır (Ergin, 1991:28).

Savunma harcamalarının faydalarının başında ekonomik gelişme için gerekli politik istikrarı sağlamak gelir. Ayrıca sivil kesime de açık olacak yol, hava alanı, hastane (2007 yılından itibaren siviller de askeri hastanelerden faydalanmaya başlamışlardır), köprü gibi altyapılar, özellikle erkekler olmak üzere ülke halkının modern yetenek ve beceriler kazanmasına yol açan beşeri yatırımlar, savunma sektörünün olmadığı durumlarda sivil sektörün yaratması gereken giyim, harita, meteoroloji, yiyecek, topografik (haritacılık) vb. mal ve hizmetler savunma harcamaları neticesinde sağlanmaktadır. Benoit'e göre; savunma harcamalarının ekonomi üzerindeki negatif etkisi sosyal alanda gelişmeler, altyapılar ve teknik ilerlemeler sebebiyle pozitif olmaktadır. Ancak yine Benoit'in çalışmasında, GSMH içindeki savunma harcamalarının payı olarak tanımlanan savunma yükünde ortaya çıkacak bir artışın, toplam GSMH içinde savunma dışı diğer alanların büyümesini düşüreceğini, yatırımı azaltacağını ifade etmiş ve kamu (askeri) sektörünün sivil sektörden daha az verimli olduğunu belirterek savunma harcamalarının ekonomi üzerindeki negatif etkisini de ihmal etmemiştir (Benoit, 1973:2-10).

Savunma harcamalarının etkileri, harcamaların bileşimine bağlıdır. Altyapı harcamaları, özellikle gelişmekte olan ülkelerde ülkenin kalkınmasına yardımcı olmaktadır. Askeri maksatla yapılan birçok altyapı hizmetleri ile genel toplumsal

amaçlar için de kullanılabilir. Personel harcamaları, çoğu kez diğer kamu personeline yapılan harcamalardan farksızdır. Savunma harcamalarının ekonomiyi olumsuz yönde etkilediği iddiaları asıl olarak ekipman harcamalarını ve diğer operasyonel harcamaları hedef almaktadır (Sezgin, 2003:1).

Savunma harcamalarının ekonomiye dolaysız etkileri ve dolaylı etkileri vardır. Savunma harcamalarının tüm bu başlıklar dışında bir de sosyolojik etkisi vardır. Bu etki ilk bakışta ekonomik açıdan bir etki olarak görünmemekle birlikte dolaylı olarak ekonomik açıdan bir etki yaratmaktadır. Yukarıda söz edilen etkilerden başka savunma harcamaları ekonomik büyümeyi de etkilemektedir.

3.1. SAVUNMA HARCAMALARININ DOLAYSIZ EKONOMİK ETKİLERİ

Savunma harcamalarının ülke ekonomilerine dolaysız olarak ifade edilen direkt etkileri; ödemeler dengesine etkisi, kaynak dağılımına etkisi, enflasyona etkisi, istihdam yaratması açısından etkisi, teknoloji imkanlar gelişme sağlaması ve araştırma geliştirmeye katkısı açısından etkisidir.

3.1.1. Ödemeler Dengesine Etkisi

Bir ülkenin dış açığı savunma harcamalarından farklı şekillerle etkilenebilir. Bunlardan ilki, savunma harcamalarının ithalat yoğunlukta olduğu temeline dayanan ve ülkenin silah ithalatçısı olduğu, bunun için gereken ödemelerin de dış kaynaklarla finanse edildiği durumlarda ortaya çıkan doğrudan etkidir (Karagöl, 2005: 117–118). Diğer etki ise savunma harcamalarının bütçe gelirleri üzerinde baskı yaratarak, hükümetin borçlanma gereksinimini arttırmasını ve bu gereksinimin özellikle dış kaynaklardan karşılanmasıyla ortaya çıkan dolaylı etkidir.

Ülkemiz gibi tarım ekonomisinden sanayileşmeye geçemeyen ya da geçmekte olan ülkelerde askeri harcamalar, diğer kamu harcamalarına göre çok daha fazla oranda ithalata dayanmaktadır. Diğer kamu harcamaları içinde ithalatın daha az olmasının

birinci nedeni bu hizmetlerin tamamının kamu tarafından karşılanmaması, ancak savunma harcamalarının tamamının kamu tarafından karşılanmasıdır. İkinci neden ise askeri harcamaların büyük bir çoğunluğunun gelişen teknolojik silah ve teçhizatın oluşmasıdır. Yüksek teknolojik silah ve askeri teçhizatın tedariki de büyük çoğunlukla ithalat ile gerçekleşmektedir. Bu nedenle yerli savunma sanayimizin gelişmesi çok önemlidir. Bu anlamda TSKGV'nin iştirakleri, doğrudan ortak ve dolaylı ortak olduğu savunma sanayine hizmet eden kurumların çok daha hızlı ve verimli çalışması gerekmektedir.

Yukarıda bahsedilen ithalatın ödemeler dengesi üzerindeki olumsuz etkisini asgari seviyeye indirmek için bu olumsuzlukları ortadan kaldıracı tedbirler uygulanmasına başvurulmaktadır.

Ülkelerin her türlü silah ve teknolojik teçhizat ithalatında aldığı tedbirlerin başlıca sebepleri şunlardır (Gençtürk, 1991: 22):

- Yurt içi savunma sanayi üretim kapasitesini arttırmak yolu ile dış bağımlılıktan kurtulma imkanının olması,
- İthalatın ödemeler dengesi üzerindeki olumsuz etkisini azaltmak,
- Makul olmayan borçlanmaları engellemek,
- Sermaye transferini sağlamak,
- İhracat artışını sağlamak,
- Ticaret ve döviz kontrollerini ortadan kaldırmak,
- İşlem maliyetini azaltmak,
- Yeni iş imkanları yaratılarak istihdam sorununun çözümüne yardımcı olmak,

- Fiyat dışı rekabeti yaratmak,
- Teknoloji transferi için firmalar arası işbirliğini arttırmak.

Ülkemizin ihtiyaç duyduğu silah ve askeri teçhizatı elde etme ve kullanabilme yönündeki çabaları silahlı kuvvetlerin modernizasyonuna ve ekonomik kalkınmaya olumlu etki sağlarken, ithalatın artması ve bunun için yapılan ödemelerin de peşin olması ödemeler dengesi yönünden olumsuzluğa ve siyasal bağımlılığa doğru itmektedir (Michael, 1976: 483).

Bu anlamda bir olumsuzluk beklentisi olmasına rağmen Sezgin tarafından yapılan çalışmada, 1979-2000 yılları arasındaki savunma harcamaları ve dış açık ilişkisinde net bir ilişkinin olmadığı ortaya çıkmıştır (Sezgin, 2004: 199).

Modernizasyon programı gereği, silah ve askeri teçhizatın yenilenmesinin bir bölümü yurtiçinden, ancak büyük bir bölümü ise yurtdışından karşılanmaktadır. Her ne kadar yurtiçinde üretim yapılması sonucunda yurtiçinden sağlanan silah ve teçhizat olsa da bunların da ara mamulleri ithalat yoluyla sağlanmaktadır. Türk Silahlı Kuvvetleri'nin silah, donanım ve yedek parça gereksiniminin % 79'u yurtdışından ithalat yoluyla karşılanmaktadır (Harp Akademileri Komutanlığı, 1998: 57).

Savunma sanayi, ödemeler dengesi üzerinde kısa ve uzun dönemde aynı etkileri ortaya çıkarmaz. Savunma sanayine yapılacak yatırımlar, kısa dönemde üretim ve Ar-Ge tesislerinin kurulması ve verimli olarak işletebilmesine kadar geçecek sürede ödemeler dengesi üzerinde büyük bir baskı ve etki yaratır. Uzun dönemde ise bu etki olumlu hale dönüşür. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde yapılan araştırmalarda, ilk başlarda döviz ihtiyacının çok fazla olmasını gerektiren bu tür yatırımların, daha sonraki yıllarda, başlangıcın aksine ülkenin döviz açığını kapatmada yararlı olduğunu göstermiştir (Şimşek, 1989: 195). Bu olumlu etki, üretilen silah ve teçhizatın diğer ülkelere ihraç edilmesi ile ortaya çıkmaktadır.

3.1.2. Kaynak Dağılımına Etkisi

Gelişmekte olan ülkelerdeki savunma harcamalarının önemli bir kısmını oluşturan silah alımı ve üretimi faaliyetlerinin, ekonomiye olumlu ve olumsuz yönde etkisinden bahsedilmektedir (Çınar, 2002: 54–55).

Gelişmekte olan ülkelerde savunma sanayinin gelişmesinin en olumlu etkisi, yeni yatırımların uyarılması ve kullanılmayan atıl kaynakların harekete geçirilmesidir. Savaş gücünü arttırıcı, akılcı bir planlama ile gerçekleştirilen askeri amaçlı yatırımlar, kaynakların en optimum şekilde kullanımına hizmet etmesinin yanı sıra, yeni teknolojileri ekonomiye kazandırarak ekonomik anlamda da gelişme sağlayabileceklerdir (Özbilgin, 2004: 61). Ancak; sözü edilen olumlu sonucun elde edilebilmesi, yatırımların ekonominin alternatif yatırım araçları içindeki öncelik sırasına uygunluğu ölçüsünde olacaktır. Aksi takdirde, bir taraftan söz konusu yatırımların diğer sanayi dalları ile bütünleşme imkanları azaltılmış olacak, diğer taraftan da kaynakların ekonomik hedeflere uygun olarak optimum kullanımı gerçekleştirilememiş olacaktır. Bu olumsuzluklar, ekonomik kalkınmayı yavaşlatırken diğer taraftan savunma sanayinin gelişimi de engellemiş olacaktır (Şimşek, 1989: 187–189).

Savunma, herhangi bir seviyede ulusal kalkınmaya ayrılabilen kaynakların tüketicisi durumunda görülebilir. Savunmanın tükettiği kaynaklar çoğunlukla parasal terimlerle ölçülebilen kaynaklardır. Örnek olarak; ekonomik faaliyetlerde kullanılan endüstriyel fabrika ve donanımı da kapsayan gerçek kapital donanımı, bazı mamul mallar, hammaddeler, hammadde stokları, toprak, her türlü enerji ve işgücünü kapsamaktadır.

3.1.3. Enflasyona Etkisi

Savunma harcamaları ile enflasyon arasındaki ilişki, iktisatçılar arasında yoğun tartışmalara neden olmuştur. Bu enflasyonu belirleyen etkenler üzerinde tam bir uyum sağlanamamasından kaynaklanmaktadır (Hiç, 1978:499).

Talebe karşı fazla baskının enflasyona yol açabileceği hususunda iktisatçılar arasında bir uyum vardır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde, savunma harcamalarının talep üzerindeki uyarıcı etkileri göz önüne alındığında, bu harcamaların enflasyon üzerindeki etkisi daha kabul edilebilir olacaktır. Savunma harcamalarındaki çok büyük ve ani bir artış, kesin olarak ekonomide fazla talebe yol açar. Bu duruma verilecek örnek, savaş durumudur (Özbilgin, 2004:65). Ancak savaş durumunda enflasyonu arttıracak tek etken savunma harcamalarındaki artışlar olmayacaktır. Bu nedenle savaş zamanlarındaki savunma harcamalarının enflasyonu etkilemesi, barış ortamındaki etkilerden farklı olarak düşünülmelidir.

Bazı araştırmacılar enflasyonla savunma harcamaları arasında bir ilişki olmadığını ileri sürerken bazı araştırmacılar ise enflasyonun savunma harcamalarından doğrudan etkilendiğini savunmuşlardır.

Türkiye’de bu iki değişken arasındaki ilişkiyi 1980-1995 yılları arasında inceleyen Çelik, enflasyon ile savunma harcamaları arasında negatif bir ilişki olduğunu fakat bunun anlamlı olmadığını ve enflasyonun artmasında savunma harcamalarının diğer faktörlerle birlikte etkili olduğunu ileri sürmüştür (Çelik, 1999:95-96).

Bunun tersine savunma harcamaları ile enflasyon arasında ters bir ilişkinin olduğunu savunan Erdem’e göre askeri harcamalardaki bir artış diğer kamu harcamalarında azalmaya neden olmaktadır ve askeri harcamaların büyük bir kısmı da ithalat yoluyla yurt dışından sağlandığından iç talebi azaltıcı bir etki ortaya çıkarmaktadır. Bu yönde oluşan etki de, enflasyonun artmamasına, hatta azalmasına sebep olacaktır (Erdem, 1997:151).

Savunma harcamaları ile enflasyon arasında ilişkiyi inceleyen Kaya’ya göre de iki değişken arasında bir ilişki olmadığı sonucuna varılmıştır (Kaya, 2004:125-135).

Savunma harcamalarının enflasyona yol açan sebebi olarak silah üretim faaliyetlerinin vergilere ve bütçe açıklarına olan etkileri söylenebilir. Ülkelerin giderek artan silah, askeri teçhizat edinme ve silahlanma maliyetleri, hükümetlerin bu giderleri

karşılama için vergileri arttırmasıyla hatta yeni vergiler oluşturmasıyla karşılanmaktadır. Bütçe açıklarının artmasında askeri harcamaların da payı bulunmaktadır. Bütçe açıklarının açık finansman yoluyla kapatılması ve silahlanma programları yüzünden artan vergiler, enflasyonist gidişi hızlandıracaktır (Zekey, 1999: 15).

Buna karşın, silah üretimiyle diğer malların üretimi arasında bir denge kurulur ve üretilen silahlar ihraç edilebilirse, enflasyonist baskı azalacaktır. Ancak, ihracat imkanı olmadığı müddetçe üretim faktörlerinin silah ve askeri teçhizat üretimine yönlendirilmesiyle, ekonomideki mevcut arz gün geçtikçe toplam talebi karşılayamayacaktır. Bu da, enflasyon ve mevcut hayat standardının düşmesi anlamına gelecektir (Çınar, 2002: 65).

Benoit, yüksek savunma harcamalarının ekonomide düşük enflasyona neden olduğunu ve bunun da savunma harcamalarının uyardığı talep artışından kaynaklandığını ileri sürmüştür. Bu şekilde oluşmuş enflasyonun da, ülkenin mevcut üretim kapasitesinin kullanılmasını teşvik ettiğini belirtmiştir (Benoit, 1978: 271-280).

3.1.4. İstihdam Yaratma Açısından Etkisi

“Savunma harcamaları efektif talebi canlandırarak istihdam olanakları oluşturur ve kapitalist sistemi durgunluktan kurtarır” fikrini savunan Sweezy ve Baran’ın ABD’de savunma harcamalarının önemli bir istihdam kaynağı yarattığı sonucuna ulaştıkları bir incelemeleri vardır (Sweezy, 1975: 121).

Ülkemizde bu çerçevede yapılan bir çalışmada Çelik; 1980-1995 dönemine ait savunma harcamaları-işsizlik basit regresyonuyla iki değişken arasında ters yönlü bir ilişki olduğu sonucuna varmıştır. Savunma harcamalarının istihdam yaratmaya beklenildiği kadar büyük bir etkisinin olmadığını da ileri sürmüştür (Çelik, 1999:94).

Savunma harcamaları ile istihdam yaratılması arasındaki ilişkinin ne yönde olduğu farklı çalışmalarda farklı sonuçlarla ifade edilse de; silahlı kuvvetlerin

bünyesindeki üretim ve bakım amaçlı birliklerde sivil personelin istihdam edildiği açıktır. Ancak istihdam edilen bu personelin çalıştığı bakım birliklerinin fonksiyonlarının verimlilikleri ve maliyetleri açısından bakıldığında yaratılan istihdamın faydasının yanında, burada çalıştırılan personele yapılan personel ödemeleri ve birliklere yapılan harcamaların da, elde edilen çıktı ile karşılaştırıldığında ekonomideki olası olumsuz etkileri de göz önünde bulundurulmalıdır.

Savunma sanayi ileri teknolojiyi kullanarak üretim yapar. Bu alanda faaliyet gösteren şirketlerin sermaye yoğun üretim yapmaları ve istihdam ettikleri işgücünün de nitelikli işgücü olması gerekmektedir. Ancak bunun yanında kısmen emek yoğun teknoloji ile üretilen ürünler de söz konusudur. Bu nedenle savunma sanayinin oluşturacağı istihdam imkanları aynı zamanda üretimi yapılacak silah ve askeri teçhizatın türüne de bağlı bulunmaktadır (Şimşek, 1989: 197–198).

Savunma sanayinin istihdam kapasitesinin artırılmasında, TSK'nin ihtiyaçlarına yönelik olarak yurtiçine yöneltilen alımlar dışında, oluşturulmuş bulunan kapasite kapsamında, off-set taahhütlerinden de yararlanılarak gerçekleştirilen ihracat da, etkili olmaktadır. Son yıllarda savunma sanayi alanında faaliyet gösteren şirketlerin sayısında ciddi bir artış olmuştur. Buna paralel olarak kalifiye eleman istihdamında da hızlı bir artış söz konusudur. Yeni kurulan ve kurulmakta olan savunma sanayi şirketleri yeni iş olanakları yaratmaya devam etmektedir (Zekey, 1999:10).

Savunma harcamalarının istihdam imkanlarını belirlemek için, askeri teknolojinin şeklini göz önüne almak önemlidir. Bu teknolojinin, iki yönü bulunmaktadır: İlki, üretim teknolojilerinde kullanılan teknolojidir. İkincisi ise ürünlerin doğasına ve karmaşıklığına yansıyan teknolojidir. Bu iki yön birbiriyle yakından ilişkilidir ve Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler için önemlidir.

Çok hızlı gelişme gösteren askeri teknolojiler, askeri organizasyon ve üretim şeklinin bir fonksiyonu durumundadır. Askeri teknoloji, büyük bir çoğunlukla yetişmiş, nitelikli işgücü kullanan ileri bir teknoloji özelliği göstermektedir. Bu nedenle, Türkiye gibi teknolojide dışa bağımlı ülkeler için bu teknolojileri kazanmak güçtür ve belirli bir

zamanı gerektirir. Bununla birlikte, uçak üretimi ve elektronik gibi karmaşık ve ileri teknoloji gerektiren savunma sanayi kolları, kısmen emek-yoğun bir üretim süreci ile yapılabilmektedir. Emek-yoğun teknolojilerde de en azından belirli bir süre de olsa, maliyeti çok yüksek boyutlara varabilen yabancı teknik uzmanlara ihtiyaç duyulacaktır.

İkinci olarak, ürün seçimi teknoloji seçimiyle çok yakından ilgilidir. Bir ürünün üretilmesi konusunda karar verildikten sonra, üretim için kullanılacak olan teknolojiler de sınırlı hale gelecektir. Örneğin, deri, tütün gibi sanayi kolları, az ya da çok emek ya da sermaye-yoğun üretim teknikleri arasında seçim imkanı sağlarken, otomotiv sanayinin bazı kolları sermaye-yoğun teknikleri kullanmak zorundadır. Uçak, gemi gibi savunma sanayi kolları, kısmen emek-yoğun üretim süreci gerektirmekle birlikte savunma sanayi genel olarak sermaye-yoğun üretim teknikleri gerektirmektedir. Bu nedenlerle, Türkiye’de savunma sanayinin oluşturacağı istihdam imkanları, aynı zamanda üretilen silahların türüne de bağlı olmaktadır.

Buraya kadar ifade edilen savunma harcamalarının ve bu konuda yapılacak yatırımların sağladığı istihdam imkanlarının, alternatif yatırım imkanları bakımından değerlendirildiğinde, o alanların yarattıkları istihdam imkanlarından daha az oldukları gözlenmiştir. ABD çalışma örgütünün yaptığı bir araştırmada, sağlık ve eğitim sektöründeki yatırımlara göre, savunma harcamalarının daha az istihdam imkanları oluşturduğu ortaya çıkmıştır (Çınar, 2002: 64).

3.1.5. Teknolojik İmkanlar ve Gelişmeler Sağlamaya Etkisi

Savunma sanayi kuruluşlarının başarılı olabilmesi için varlıklarını ve pozitif faydalarını zaman içerisinde sürdürebilmelerine imkan verecek aktif araştırma-geliştirme birimlerine sahip olmaları gerekmektedir. Bu birimler sayesinde gelişmekte olan ülkeler, zorluk çektikleri ürün geliştirme ve teknoloji uyumu konularında ilerleme sağlayabileceklerdir. Ancak Türkiye’nin ekonomik kalkınma sürecinde yeni atılımlar yapabilmemesini engelleyen ve dışa bağımlı hale getiren en önemli faktörlerden biri, teknoloji üretecek yeterli bir Ar-Ge kapasitesinin oluşmaması ve bunun neden olduğu teknolojik açıktır (Hima, 1997:51). Bahsedilen Ar-Ge çalışmaları uygulamalı olarak

yapıldığında - ki bu Ar-Ge çalışması için zorunludur - son derece pahalıdır. Bunun desteklenmesi ve bu amaca yönelik olarak gerçekçi yatırımların gerçekleştirilmesi gereklidir.

Savunma sanayinin gelişmesiyle hızlanacağı düşünülen Ar-Ge faaliyetlerinin ekonomiye sağlayacağı faydalar şu şekilde sıralanabilir (Şimşek, 1989:193-194):

- Kaynakların daha etkin olarak kullanılabilmesi,
- Beyin göçünün engellenmesi ve araştırmacı insan gücünden faydalanılması,
- Dış piyasalardaki rekabet gücü ve ihracat imkanlarının artması,
- Üretim, kalite ve standardizasyon artışlarının sağlanması,
- Yeni teknolojilerin kullanımının yaygınlaşmasıyla ve yeni yatırımlarla birlikte mevcut kapasitenin kullanımının da artması,

Ancak tüm bu olumlu etkilere rağmen savunmaya yönelik yapılan Ar-Ge faaliyetleri sonucunda elde edilen teknolojilerin neredeyse tamamı, ekonomik ve sosyal alanlarda kullanılmamaktadır. Bunun nedeni; silah ve askeri teçhizat üretiminde kullanılan teknolojilerden bazılarının, nitelik açısından ekonominin diğer kesimlerindeki teknolojilerden büyük çapta farklı olmaları sebebi ile savunma alanı dışındaki alanlarda uygulanabilme imkanları neredeyse yok olmasıdır.

Savunma sanayinde yeni geliştirilen savunma teknolojilerinin genellikle güvenlik ihtiyacı nedeniyle diğer sanayi kollarına aktarılma süresi gecikmektedir (Çınar, 2002: 60).

3.1.6. Sanayileşmeye Etkisi

Sanayileşme bir ülkenin gelişmesinde lokomotif unsur olarak göze çarpmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerin hedefi sanayileşmeyi gerçekleştirebilmektir. Gelişmiş ülkelerin sanayileşme geçmişlerine bakıldığında savunma sanayinin önemli bir payı olduğu anlaşılmaktadır. Birinci Dünya Savaşı sonrası Hitler Almanya'sında, savunma sanayi yatırımlarıyla işgücü ve diğer atıl kaynakların harekete geçirildiği ve diğer sanayi dallarının da aktif hale getirilerek geliştirildiği gözlenmiştir. Almanya'nın İkinci Dünya Savaşı sonrasında gelişmiş batı ülkelerini yakalamasında, özel kesime dayalı savunma sanayi faaliyetleri önemli rol oynamıştır (Ergin, 1991:30-31). Aynı şekilde Japonya'nın da savaş sonrasında savunma sanayisi ile sanayileşmesinin hızlandığını söylenebilir. Telsiz ilk olarak savunma ihtiyaçları için bulunmuştur. Bu ve buna benzer birçok sanayileşme ilerlemesi savunma ihtiyaçları ile üretilmiş ve gelişmiştir.

Savunma sanayi yatırımlarının ülke sanayine kattığı avantajlar aşağıdaki şekilde sıralanabilir:

- Ara ve yatırım malları sanayilerinin geliştirilmesine olumlu yönde katkıda bulunur. Silah sistemlerinin bünyesinde büyüklü küçüklü birçok parça vardır. Bu parçaların üretimi, imalat sanayine teknoloji kazandırdığı gibi ara ve yatırım malı sanayine de olumlu katkılar sağlayacaktır (Zekey, 1999:10-11).
- Savunma sanayinin parça ve malzeme tedarikinde, kalite ve standardizasyon bakımından çok duyarlı oluşu ve aynı zamanda yeterli kalitede malzeme tedarik edilebilmesi için yan sanayiye yeni teknoloji aktarması, Türkiye'nin sanayi ürünlerinin kalite ve standardizasyonlarının artmasında önemli rol oynayacaktır (Zekey, 1999:10-11).
- Savunma sanayi, Türkiye'de halen mevcut olmayan sanayi kollarının kurulmasını ve yan sanayinin gelişmesini hızlandıracaktır. Ayrıca, silah

sistemlerinin birçok parçadan ve çok sayıda alt sistemden oluşması, bu parçaların üretimi için de çok sayıda firmaya gereksinim göstermektedir. Böylece, uyarılan her sanayi dalının ülkenin genel sanayi yapısına katılmasıyla, genel sanayileşme düzeyi yükselecektir. Bu anlamda SSM'nın F-16 ve ZMA projelerini örnek verilebilir. F-16 projesi, havacılık sanayinin yanı sıra Türk alüminyum ve elektronik sanayini de uyarmaktadır. ZMA projesi ile Türkiye'de metalürji alanında yeni teknolojiler gelmiştir ve daha yenilerinin gelmesi beklenmektedir. Zırh teknolojisinin geliştirilebilmesi için yerel sanayi uyarılmış olacaktır (Ergin, 1991:32).

- Sanayi şirketleriyle işbirliği sonucu girdi talebi artacak, ayrıca atıl kapasite tıkanıklığı, sürüm sağlanarak finansman güçlükleri az da olsa giderilecektir.
- Nitelikli işgücü savunma sanayinde yoğun olarak kullanılmaktadır. Böylece nitelikli işgücü yetişmesi sağlanacaktır. Üretim tesisleri ve performanslar gelişecektir. Savunma sanayinin nitelikli işgücü kaynaklarının artırılmasında yurtdışı eğitimler, bu eğitimlerin yurtiçi kurslarla tabana yayılması gibi son derece olumlu etkileri bulunmaktadır. Ayrıca savunma sanayine yönelik şirketlerin giderek artması nitelikli işgücünün sadece gelişimini değil yer değişimini de mümkün kılmakta böylelikle işgücü niteliği ile gelir arasında da bir uyum sağlanabilmektedir. Savunma sanayinin nitelikli işgücü üzerindeki diğer olumlu etkisi de burada görülebilmektedir (Ergin, 1991:34).
- Savunma malzemelerinin ihtiyaç duyduğu yedek parça ve lojistik desteği kendi imkanları ile sağlamaktadır. Savunma malzemelerinin devletlere maliyeti sadece tedarik bedelleri ile sınırlı kalmamakta aynı zamanda bu ekipmanların zaman içinde fonksiyonlarının devam ettirmelerine imkan verecek bir lojistik alt yapının da kurulmasını gerektirmektedir. Savunma malzemelerinin üretimi özel teknolojiler gerektirdiği için, bu

malzemelere ait yedek parça ve lojistik ekipmanlarının üretimi genellikle ana malzemeyi üreten firma tarafından gerçekleştirilmektedir. Ana malzeme üreticisi olmak bir avantajdır. Ancak ana malzeme üreticisi olunmadığında, üretici firmalar tedarik bedellerinin ötesinde, yedek parça ve lojistik ekipmanları için büyük paralar talep etmekte ve savunma malzemesini alan ülke olarak ek masraf yapmak zorunda kalmaktadır. Bu da uzun yıllar boyunca malzemeyi alan ülkeyi ekonomik olarak bağımlı hale getirmekte ve yıpratmaktadır.

- Savunma alanında, çok sayıda sanayi firması ile işbirliğine ihtiyaç duyulması ve onlardan girdi talebinde bulunulması, Türkiye'deki sanayi kuruluşlarında görülen atıl kapasite sürüm tıkanıklığı ve finansman güçlüklerinin giderilmesine önemli ölçüde yardımcı olacaktır.

Savunma sanayi olumlu etkilerinin yanında bazı olumsuz etkilere de neden olmaktadır. Bu olumsuz etkiler aşağıdaki gibidir :

- Yetersiz Pazar imkanları nedeniyle sivil sanayide fazla kullanım alanı olmayan bazı ürünleri üreten sanayi dallarının gelişmesiyle çarpık bir sanayi yapısı oluşarak kaynak israfına yol açma ihtimali bulunmaktadır (Hima, 1997: 52).
- Savunma sanayi, yapısı itibariyle teknolojik eskimesinin hızla yaşandığı bir sanayi dalıdır. Bu nedenle silah sistemlerindeki gelişmelere ayak uydurabilmek için kaynakların artan oranda Ar-Ge'ye aktarılması gerekecektir. Bu da diğer sanayi dallarının gelişimini sınırlayacaktır.
- Savunma sanayinin bazı alanlarda uzmanlaşan işgücünün, diğer sanayi kollarında kullanılma imkanları sınırlı ya da hiç yoktur.
- Bazı savunma sanayi dallarının sivil üretime dönüşüm imkanlarının sınırlı veya tamamen imkansız oluşu çok önemlidir. Çünkü dönüşüm

imkanının sınırlı olduğu veya hiç olmadığı durumlarda savunma sanayi olarak inşa edilmiş binaların, kurumların ve tesis edilmiş üretim kapasitesinin kalkınma için gerektiği gibi kullanılmıyor olması kaynakların israfı gibi bir etki yaratır (Çınar, 2002:57).

3.2. SAVUNMA HARCAMALARININ DOLAYLI EKONOMİK ETKİLERİ

Silah üretimi ülke ekonomisinde, canlandırıcı, hızlandırıcı ve uyarıcı bazı etkiler meydana getirmektedir. Savunma harcamalarının ve sanayi faaliyetlerinin yukarıda belirtilen ekonomiye doğrudan sağlayacağı yararları olduğu gibi dolaylı yollardan sağlayacağı yararlar da vardır. Bunlar; talebin uyarılması, Ar-Ge faaliyetleri ve teknoloji transferinden sağlanan faydalar, ekonomiye nitelikli insan gücünün yetiştirilmesi, yan sanayinin gelişmesi ve istihdam imkanlarının artırılmasıdır. Burada toplam talebe olan etkisi, spin off etkisi ve Ar-Ge' ye olan etkisi incelenecektir.

3.2.1. Toplam Talebe Etkileri

Savunma yatırımları ile, ülkedeki atıl kapasiteler harekete geçirilerek, bir çeşit ordu-endüstri bütünleşmesi sağlanır, bu da etkin bir talebi beraberinde getirecektir (Değer, 1983:68). Savunma yatırımları ile ayrıca, bu sektöre hitap edebilecek yapıdaki sanayi kuruluşları arasında bir içsel talep oluşturulacaktır ki bu durum ülke sanayisinin gelişmesine olumlu etkide bulunacaktır. Atıl sermaye ve kapasitenin savunma yatırımlarına yöneltilmesi metodu ABD'de uygulanmış ve beklenenden daha yüksek bir efektif talep oluşmuştur (Ergin, 1991:29).

Savunmaya daha fazla harcama yapılması kararı, bir ülkeyi daha genişletici bir para-maliye politikası izleme ve normalde kabul edilecek olandan daha yüksek bir fiyat artışına götürebilir. Böylece harcamalar, mevcut kaynakların kullanım düzeyini de yoğun bir hale getirerek, gelişme oranını yükseltir. Ayrıca para arzının genişletilmesi, vergilerin artırılması ve bütçe açıklarının sürdürülmesi, toplam talebe etki ederek gelişme oranını yükseltir (Benoit, 1978:131).

3.2.2. Spin Off (Hızlandırıcı) Etkisi

Savunma sanayisi ürünleri üretimi, spin off olarak adlandırılan ve ekonomide canlandırıcı, hızlandırıcı ve uyarıcı bazı etkiler meydana getirmektedir. Bu etkiler, ekonomiye doğrudan ya da dolaylı olarak bazı yararlar sağlamaktadır. Doğrudan sağlanan başlıca yararlar; Savunma sanayi'nin ticari piyasaya yönelik ürettiği tam ve yarı mamul ürünlerle, savunma ürünleri ihracatının ülkeye kazandırdığı kaynaklardır. Çeşitli patlayıcı maddeler, elektronik cihazlar (telsiz, trafik kontrol radarları vb.) gibi ürünler, ticari piyasada geniş kullanım alanlarına sahiptir ve bu ürünler, yurtdışında üretilmediğinde dışardan satın alınmak veya bunlar için kurulacak olan yan sanayi kollarında üretilmek durumundadır (Şimşek, 1989: 200).

Ekonomide sektörler arasındaki mal ve hizmet akımları ve bunların sektörel üretime olan katkıları olarak da tanımlanabilen sektörler arası bağımlılık, ileri ve geri bağlantı katsayılarının ve toplamı vermesi bakımından doğrudan ve dolaylı taleplerin hesaplanmaları suretiyle açıklanabilmektedir. İleri ve geri bağlantı katsayılarının hesaplanmalarıyla her iki etkinin güçlü olduğu, kilit sektörler belirlenebilmektedir. Herhangi bir sektörün geri bağlantı katsayısının yüksek olması, bu sektörün üretimindeki 1 birimlik artışın diğer sektörlerin üretimlerini de yüksek oranda (katsayı kadar) etkileyeceği anlamına gelmektedir.

TUİK tarafından yapılan input-output analizlerine göre, savunma sanayi ile bağlantılı olduğu düşünülen sektörler için hesaplanan geriye bağlantı katsayıları tablo 3.1'de görülmektedir. Savunma sanayi üretiminin geriye dönüş talep katsayıları hesaplanmamıştır. Tabloda yer alan 1979, 1985, 1990, 1994, 1996 ve 2002 yıllarında sektörler TUİK tarafından farklı isimlerle ifade edilmiştir. Burada dikkat çeken nokta, savunma sanayi üretiminde hammadde ya da üretim malı olarak kullanılan kalemlerin, yüksek geriye dönüşüm katsayılarına sahip olmalarıdır. Demir-çelik sanayi'nin geriye bağlantı katsayısına bakıldığında katsayının 2,2155'den (1979), 2,6751'e (1985) yükseldiği görülmektedir. Bu katsayı ile demir-çelik sanayi, geriye bağlantı katsayısı en yüksek sektör konumundadır. Bu da, sektörün ürünlerine olan talebin genel ekonomide giderek artan bir oranda daha fazla talep yarattığı anlamına gelmektedir. Ayrıca

lastik/plastik, demir-çelik, metal eşya sanayi, elektrikli ve diğer makine üretimi, karayolları taşıt imalatı gibi sektörlerin geri bağlantı katsayılarının da tüm sektörlerin ortalamalarından yüksek oldukları görülmektedir. Savunma sanayi'nde, üretimde kullanılan ara malların çeşitliliği göz önüne alınırsa, toplam talepte artış olacağı ve talep artışının ise yüksek üretim ve istihdamı beraberinde getireceği söylenebilir (Sezgin, 2004:26).

Tablo 3.1: Savunma Sanayi ile İlgili Sektörlerin Geri Bağlantı Katsayıları

	1979	1985	1990	1996	1998	2002
SEKTÖRLER	Katsayı	Katsayı	Katsayı			
Petrol Rafineleri	1,5379	1,8955	1,6421	-	-	-
Kok Fırını ve Rafine Edilmiş Petrol Ürünleri İmalatı	-	-	-	1,54786	1,1307	1,72514
Lastik Ürünler Sanayi	2,1697	2,2246	2,3073	-	-	-
Plastik Ürünleri İmalatı	-	-	-	2,3134	1,6886	2,08335
Demir Çelik Ana Sanayi	2,2155	2,4592	2,6751	2,2550	1,8085	-
Metalik Olmayan Diğer Mineral Ürünlerin İmalatı	-	-	-	-	-	2,0727
Demir Çelik Dışında Ana Metal Sanayi	2,2764	2,5159	2,4751	2,1312	1,7420	2,0350
Metal Eşya Sanayi	2,0456	2,4499	2,3546	2,2419	1,6942	1,8744
Makine Sanayi (Elektrik Makine Hariç)	1,8676	2,392	2,2541	-	-	1,6061
Genel Amaçlı Makinelerin İmalatı	-	-	-	2,0122	1,6813	-
Özel Amaçlı Makinelerin İmalatı	-	-	-	2,0219	1,7608	-
Elektrikli Makine Sanayi	2,1105	2,2336	2,3975	-	-	-
B.Y.S. Elektrikli Makine ve Cihazların İmalatı	-	-	-	2,1529	1,6566	1,9056
Gemi Yapımı Onarım Sanayi	1,8717	2,0345	2,1518	-	-	-
Deniz Taşıtlarının Yapımı ve Onarımı	-	-	-	1,4847	1,5445	-
Karayolu Araçları Yapımı, Onarımı Sanayi	2,0662	2,2031	2,4181	2,1505	1,7248	1,9973
Diğer Taşıt Araçlar Sanayi	2,6979	1,5629	1,5228	-	-	1,4708
Türkiye Ortalaması	1,8874	1,9488	1,9462	1,8635	1,5912	1,7694

Kaynak: (1979,1985,1990 verileri) Zekey (1999), Savunma Sanayi Yatırımlarının Ekonomi Üzerine Etkileri, K.H.O. Bilim Dergisi, Ankara, s.4; (1996 verileri) Türkiye Ekonomisinin Input-Output Yapısı (2001)T.C.Başbakanlık DİE Yayını; (1998 verileri) Türkiye Ekonomisinin Input-Output Yapısı (2004)T.C.Başbakanlık DİE Yayını; (2002 verileri) TÜİK Veri Tabanı (12 Mart 2008)

Geri bağlantı katsayıları tüm sektörlerin ortalamalarından daha yüksek olan sektörlerle ağırlık verilmesi ülke ekonomisi açısından hızlandırıcı, kalkındırıcı bir etki yapar. Savunma sanayi ile ilgili bu sektörlerin genelinin, yukarıda belirtildiği gibi geriye bağlantı katsayılarının Türkiye ortalamasının üzerinde olması, sözü edilen sektörlerle ağırlık verilmesinin ekonomiye katkı sağlayacağını göstermektedir.

3.2.3. Savunma Sanayi'nde Ar-Ge Etkileri

Savunma ürünleri teknoloji-yoğun ürünlerdir. Etkin ürünlerin ortaya çıkarılabilmesi için gelişmiş teknolojinin gereklerinin uygulanmasının yanında teknolojinin üretici tarafından bizzat yaratılması da (anahtar teknoloji) gerekmektedir.

Sanayileşmiş ülkelerde, özellikle savunma sanayi alanındaki Ar-Ge faaliyetleri devlet tarafından desteklenmektedir. Bunun esas nedeni, yüksek maliyetlerdir. Gelişmiş ülkelerde savunma sanayi'ne aktarılan Ar-Ge fonları, toplam Ar-Ge bütçesinin % 60'ını bulmaktadır. Esas itibarıyla, Ar-Ge faaliyetleri, savunma amaçlı gerçekleştirilmektedir, bu alanda elde edilen teknolojik sonuçlar, sivil ve ticari alanlarda da kullanılarak, ülkeler kalkınmakta ve hızla gelişmektedir (Sekizinci Kal.Pl.Rp., 2000:44).

Savunma sanayinden aktarılacak bilgi birikimi ile diğer sanayi kollarında başlıca, yeni organizasyon şekilleri, üretim teknikleri ve üretim faktörlerinin daha etkin bir şekilde kullanımıyla yeni ürünler ve verimlilik artışı elde edilecektir (Sezgin, 2004:27).

Silah üretiminin çok kollu bir sanayi yapısı gerektirmesi, ülkeye farklı mühendislik alan ve teknikleri kazandıracaktır. Ayrıca, doğrudan eğitim veya oluşturulacak yeni eğitim alanlarıyla da, ülkenin bilim adamı, mühendis ve diğer nitelikli insan işgücü kapasitesi artırılmış olacaktır (Şimşek, 1989:37).

Ayrıca Ar-Ge yatırımlarının artması, uzun vadede ekonomik katkıların yanında politik avantajları da beraberinde getirecektir. Sanayileşmiş ülkeler, savunma sanayi sektörünü, milli politikalarını uygulayabilmek için en önemli araçlardan biri olarak kullanmaktadır. Bu amaçla, söz konusu ülkeler, savunma sanayini geliştirmek ve bu alanda ulaştıkları seviyeyi korumak amacıyla Ar-Ge faaliyetlerine büyük kaynak ayırmaktadırlar. Ayrılan bu kaynaklarla, savunma sanayine yönelik Ar-Ge faaliyetlerinden elde ettikleri teknoloji ile yeni ürünler ve üretim teknikleri geliştirmektedir. Bu yolla, üretim maliyetlerinde azalma ve ürün kalitesinde yükselme sağlanmaktadır. Bu da söz konusu ülkelere, dünya piyasasında daha yüksek rekabet

gücü ve ihracat imkanlarında artış getirmektedir. Elde edilen karlarla, yeni yatırımlar yapılır ve lisans anlaşmaları ile rakipler mali ve teknik yönden kontrol altına alınır (Dursun, 2001:141). İsrail aviyonik cihazların anahtar teknolojileri konusundaki liderliği sayesinde, yeni uçak üretimi projelerinde devamlı yer alabilmektedir.

Tablo 3.2.: Sanayileşmiş Ülkeler ve Türkiye’de Ar-Ge Faaliyetlerine Ayrılan Kaynak

ÜLKE	GSMH (Milyar\$)	Ar-Ge’ye Ayrılan Kaynak Oranı (%)	Ar-Ge’ye Ayrılan Kaynak (Milyar \$)	Savunma Ar-Ge’ sine Ayrılan Kaynak (Milyar \$)	Savunma Ar-Ge’ sine Ayrılan Kaynak Oranı (%)
İNGİLTERE	1366	2,2	30,05	44	13,22
FRANSA	1389,1	2,3	31,95	40	12,78
ABD	8436,1	2,7	227,77	62,5	142,36
ALMANYA	2073,2	2,8	58,05	13,5	7,84
JAPONYA	3916	3,8	148,84	5,5	8,19
TÜRKİYE	195,9	0,6	1,18	1	0,01

Kaynak: Sezgin (2004), An Empirical Note on External Debt and Defence Expenditures in Turkey, Defence and Peace Economics, Vol.15, No.2, s.28.

Türkiye’de Ar-Ge faaliyetlerine yeterli kaynak ayrılmamaktadır. Tablo 3.2’de dünyadaki beş gelişmiş ülkenin ve Türkiye’nin GSMH’ları, Ar-Ge’ye ayrılan kaynak miktarları ve bu kaynakların GSMH’ya oranları, savunma maksatlı Ar-Ge’ye ayrılan kaynakların yüzdesi ve miktarları yer almaktadır. 1998 verilerini gösteren tablo 3.2’ye göre Türkiye, GSMH’nın sadece %0.6’sını Ar-Ge faaliyetlerine ayırabilmektedir. Savunma sanayine yönelik Ar-Ge harcamaları ise toplam Ar-Ge harcamalarının, ancak %1’i seviyesindedir.

Dünyada Ar-Ge faaliyetlerinin lokomotifinin savunma sanayi olduğu göz önüne alınırsa, TSK’nın ulusal Ar-Ge temelli uluslararası değerlerde anahtar teknoloji ve sistemler tedarikine geçmesi, ülkedeki Ar-Ge faaliyetlerini canlandıracaktır. Savunma sanayi ve askeri ihtiyaçlar da bilişim Ar-Ge’sini finanse eden ve hedefler gösteren önemli bir unsurdur (Ar-Ge Raporu, 2002:194).

3.3.SAVUNMA HARCAMALARI VE EKONOMİK BÜYÜME

Savunma harcamalarının ekonomi üzerindeki etkisi incelenmeden şunu söylemek mümkündür: Öncelikle savunma harcamaları güvenliği sağlamak suretiyle iktisadi büyümenin önkoşulu olabilir (Değer and Sen, 1995:285). Ekonomik büyüme ile savunma harcamaları arasındaki bağın önemi iki görüşe dayanmaktadır. İlki; savunma harcamalarının optimal düzeyi belirlenebilse bile, halihazırdaki tüketim, yatırım ve çıktıdaki büyüme ya da azalmalar açısından savunmanın maliyetinin değerlendirilmesinin gerekliliğidir. İkincisi; ekonomideki diğer alanları özellikle teknolojik gelişme, altyapı ve beşeri sermaye birikimi alanlarında savunma harcamalarının pozitif dışsal etkilerinin bulunmasıdır.

Çoğu ülkede gerek toplam kamu harcamalarının gerekse GSMH'nın büyük bir bölümünü oluşturan savunma harcamaları için ayrılan kaynaklar, büyüme için çok gerekli olan alternatif alanlardan çekilip alınmaktadır. Bu anlamda, ülkenin gelişmesini ve büyümesini hızlandıracak alanların ihmal edilmesi sureti ile savunma harcamalarının gerçekleştiği söylenebilir. Adam Smith'in "savunma zenginlikten önemlidir" sözü (Seyidoğlu, 1993:327), savunma hizmetinden vazgeçilmesinin mümkün olmayacağını destekleyen bir ifadedir. Savunma harcamalarındaki artış, tüketim veya yatırım ile sebep olan işsizliği azaltabilir. Savunma araştırması ve gelişme, savunma sanayi için üretilen yan ürünler ve teknolojik transferler boyunca sivil sektörde pozitif dışsallıklara sahip olabilir (Wilkins, 2004:3).

Savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde etkisini analiz etme konusunda; Askeri Keynesci Yaklaşım ve Neo-Klasik Teorik yaklaşım olmak üzere iki farklı yaklaşım bulunmaktadır.

I. yaklaşım, savunma harcamalarının büyüme üzerinde etkisini pozitif dışsallıklara dayanarak "arz yanlı" faktörlerle açıklayan Askeri Keynesci Yaklaşım'dır. Daha fazla askeri harcama önemli sayılabilecek bir çarpan etkisine sahip olabilir. Savunma harcamalarının yarattığı talep, kapasite kullanımını artırır ve çıktı düzeyini

büyütür. Bunun sonucu da sermayenin kazanç oranında, yatırımlarda ve büyümede artıştır (Looney, 1994:46-47).

Yukarıda bahsedilen pozitif etkiler şu şekilde ifade edilebilir:

- Savunma harcamaları pozitif dışsallıklara sahiptirler. Bunun neticesinde faktör verimliliği artabilir. Bu söz konusu dışsallıklar; modernizasyon, istikrar, disiplin ve ayrıca askeri personelin eğitimi, altyapı oluşturma, askeri araştırma-geliştirme yoluyla artan teknik yöntemler, ordunun iç güvenlik hizmetlerine sağladığı destekler gibi sayısal olmayan faktörlerin tümünü içermektedir. Özellikle teknolojik alanlarda yapılan araştırma geliştirme faaliyetleri ilk olarak askeri ihtiyaçlar nedeni ile yapılmıştır. Buna örnek olarak elektronik ve ulaştırma alanlarındaki icatlar verilebilir. Neredeyse bu iki alandaki tüm icatlar askeri nedenlerle gerçekleşmiştir (Nadaroğlu, 1985:184-185). Yüksek teknolojiye sahip bir savunma sektörü, özellikle imalat sanayi üzerinde önemli sayılacak büyük etkilere sahiptir. David S. Saal tarafından yapılan bir çalışmada, Amerika'da hem 1973-1979 hem de 1980-1986 yılları boyunca doğrudan savunmaya bağlı imalat sanayilerinin daha yüksek bir toplam faktör verimliliğine sahip olduğu ve savunma alanındaki teknolojik değişmelerin, imalat sanayinin gelişmesini etkileyen önemli bir faktör olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Saal, 1998:24).
- Sanayileşmiş ülkelerde barış döneminde genel olarak efektif talep azlığı nedeniyle, üretimde daralmalar görülür. Bu gibi dönemlerde savunma harcamaları iktisadi faaliyetleri teşvik edip üretimde canlanmaya neden olabilir (Eshay, 1983:87). Son dönemlerde ABD'ndeki talep azalması karşısında, bu ülkenin savunma harcamalarını arttırması (Afganistan ve Irak'daki harcamalar), iktisadi faaliyetleri arttırıcı etkisinin olduğuna en güncel örnektir.

- Silah üreticisi ülkelerde gelişmiş silahların üretiminden kaynaklanan teknolojik geri beslemeler sayesinde, endüstriler arası bağlantılar ve iki amaçlı araştırma-geliştirme kullanımı söz konusu olabilir (Değer and Sen, 1995:280-296).
- Baro, gelişmekte olan ülkelerde 1970-1985 dönemi için yaptığı araştırmada, toplam kamu harcamalarından eğitim, sağlık ve savunma harcamaları düşüldükten sonra kalan kamu tüketim harcamalarının kişi başına gelirin büyümesini geriletmediği sonucuna ulaşmıştır (Barro, 1991:430).
- Savunma harcamaları aşırı büyümeyi kontrol altına alabilir. Hükümetler, bir kamu bütçesi kalemi olan savunma harcamalarını önemli ölçüde kontrol edebilir ve ekonomik istikrar amacıyla kullanabilirler. Yani bu harcamalar durgunluk dönemi boyunca arttırılabilir, enflasyonist baskıların söz konusu olduğu dönemlerde ise azaltabilirler (Looney, 1997:2). Bu şekilde yaşanan durgunluk döneminde yapılan savunma harcamalarının arttırılması örneğine Amerika Birleşik Devletlerinin son yıllarda yaptığı Afganistan ve Irak saldırıları ile savunma harcamalarını arttırması verilebilir.

II. yaklaşım ise savunma harcamalarının büyüme üzerindeki etkisini, negatif dışsallıkları temel alarak “talep yanlı“ faktörlerle açıklayan Neo-Klasik Teori Yaklaşımıdır (Dunne and Eftychia Nikolaidou, 2001:5).

- Savunma harcamaları kıt kaynakları, doğrudan üretime yönelik yatırımlardan ve beşeri sermaye birikiminden uzaklaştırır. Bu nedenle, savunma harcamaları yüksek büyüme içeren kalkınma projelerinde kullanılacak kaynakları başka alanlara kaydırmak sureti ile yüksek bir fırsat maliyetine neden olabilirler. Bu durum sadece savunma harcamaları dışındaki kamu harcamalarını değil, bunun yanı sıra bağlantılı özel sektör harcamalarını da düşürür (Looney, 1994:36). Bu

anlamda silahsızlanma kalkınmanın temel faktörü olarak görülmektedir. Savunma harcamalarındaki azalmalar diğer kamu harcamaları alanlarına (sağlık, eğitim gibi) kaydırılabilir ya da vergi oranlarında yapılacak azaltmalarla vatandaşın vergi yükü azaltılabilir.

- Savunma harcamaları ağır bir sınai temeli gerektiren silah üretimini içeriyorsa, ithal ikameci sanayileşme stratejisi iyice güçlenir, bu da ihracatın teşvikini ve tarım gibi sektörlerin gelişimini engeller. Bu da genellikle gelişmekte olan ülkelerde iktisadi büyüme açısından olumsuz sonuçlara yol açar (Değer and Sen, 1995:280).
- Savunma alanındaki araştırma geliştirme faaliyetleri sonucunda ortaya çıkan buluşlar tek olarak devlete satılabilen nihai mal ve hizmetlere yönelik ise, bunların genel olarak verimlilik artışına katkılarının hiç olmayacağı söylenebilir (Poole and Bernard, 1992:440).
- Savunma harcamaları içinde en önemli kalemlerden biri olan silahların bir bölümünün yurt dışından ithal edilmesi, gelişmekte olan ülkelerin kıt döviz kaynakları üzerinde ciddi büyük açıklar oluşturur (Eshay, 1983:87).
- Savunma alanında genellikle uzmanlar, bilim adamları ve mühendisler gibi nitelikli işgücü istihdam edilir. Bu durum, ekonominin diğer alanları için beşeri sermaye arzını azaltır (Değer and Sen, 1995:282-297). Bunun yanı sıra savunma alanında yüksek nitelikli işgücüne olan talep, diğer sektörlerde sermayenin marjinal hasılasını düşürebilecektir (Peled, 2001:11).

III. yaklaşım da, savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasında sanıldığı kadar önemli bir ilişki yoktur.

Literatürde savunma harcamalarının ekonomik büyümeyi açıklamada önemli bir faktör olduğuna rastlanılmamıştır. Sala-i Martin'in 2004 yılında yaptığı ve büyümeyi etkilemesi muhtemel olan 67 değişkeni içeren çalışmasında, savunma harcamaları %2.1 payla 45. sırada yer almaktadır.

Benzer çalışmalar arasında en dikkat çeken, Mintz ve Stevenson'un çalışmalarıdır. 103 ülkenin verilerinin analiz ettikleri çalışmalarında; birçok ülkede savunma dışı harcamaların büyümeye pozitif ve olumlu etkileri olmasına rağmen, savunma harcamalarının büyüme üzerinde etkilerinin önemsiz olduğuna karar vermişlerdir (Mintz ve Stevenson, 1995:299-300).

Savunma harcamaları ile büyüme arasındaki ilişkiyi analiz eden bazı araştırmacılar, analiz dönemi, model ve ulaştıkları sonuçlarla ilgili bazı örnekler aşağıda gösterilmiştir :

Bu araştırmalar burada sadece örnek olarak gösterilmiştir. Araştırmalarda kullanılan değişkenler ve kullanılan modellerle ilgili olarak ayrıntılı olarak açıklamalı örnekler dördüncü bölümde yer alan ekonometrik modelin uygulanmasından önce bilimsel literatür taramasında gösterilecektir.

Tablo 3.3:Savunma Harcamaları ile Büyüme Arasındaki İlişkiyi Analiz Eden Örnek Araştırmalar

ARAŞTIRMACI	MODEL/DÖNEM	SONUÇLAR
Benoit(1973–1978)	Geleneksel (ad hoc) Model	Savunma harcamalarının büyümeye etkisi pozitif ve anlamlıdır.
Smith (1980)	Yatırım talebinin Keynesyen modeli, 14 OECD ülkesi, 1954–1973	Savunma harcamalarının yatırım üzerindeki etkisi negatiftir.
Lim (1983)	Harrod Domar büyüme modeli	Savunma harcamalarının büyümeye etkisi negatiftir.
Biswas ve Ram (1986)	Geleneksel ve Feder tipi 2-sektör modelleri, 58 GOÜ, 1960–1970 ve 1970–1977	Savunma harcamalarının büyümeye etkisi anlamlı değildir.
Landau (1993)	Geleneksel büyüme modeli, 71 GOÜ, 1969-1989	Savunma harcamalarının büyümeye etkisi pozitif, ancak yüksek savunma yükü halinde negatiftir.

Kaynak: Ram (1995) s.255-257

Savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin olup olmadığını, bir ilişki varsa bunun hangi yönde (pozitif ya da negatif) olduğunu farklı analiz modelleriyle araştıran çeşitli araştırmacıların elde ettikleri sonuçlardan bazıları tablo 3.3'de gösterilmiştir. Bu örneklerden çok daha fazla çalışmalar literatürde mevcuttur. Burada verilen örnekler; savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasında bir ilişkinin olmadığını, pozitif bir ilişkinin olduğunu ya da negatif bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. Savunma harcamaları ekonomik büyümeye etkisi pozitifdir sonucuna ulaşan çalışmalar, ekonomik büyümeye etkisi negatiftir sonucuna ulaşan çalışmalar ve aralarındaki ilişki anlamsızdır sonucuna ulaşan çalışmalar vardır.

Tüm bu çalışmalar göstermektedir ki savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasında tek yönlü bir ilişki yoktur. Yapılan çalışmaların sonuçlarına göre pozitif, negatif ya da anlamsız çıkan ilişkiler vardır. Örnek alınan ülkeler, dönemler ve dünyanın dönemselsel olarak savunmaya eğilimlerinin arttığı dönemler, ülkelerin gelişmiş, az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkeler olması, ülkelerin buldukları konum, komşuları gibi faktörler çalışmalarda etken olmuştur. Ekonomik büyümenin savunma harcamalarından etkilenmesi bu bahsedilen değişkenlere bağlıdır.

Türkiye'de bu çerçevede yapılan çalışmalar sonucunda da, savunma harcamalarının ekonomik büyümeyi nasıl ve ne şekilde etkilediği yönünde görüş birliği yoktur. 1995 yılında; Türkiye, Irak, İran, Yunanistan, Suriye, Bulgaristan ve Eski Sovyetler Birliği'nin içinde bulunduğu 7 ülkenin 1981-1991 yıllarına ait verileri ile 1991 sabit fiyatları ve döviz kuru ile panel data analizi kullanılarak Özmucur tarafından incelenmiş ve savunma harcamaları ile negatif bir ilişki olduğu ileri sürülmüştür. Modelinde kullanılan değişkenler; büyüme (bağımlı değişken), savunma harcamalarının milli gelire oranı ve kişi başına milli gelirdir (Özmucur, 1995:9). Sezgin (1997) ise, Türkiye'ye ait savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1949-1993 dönemi için beşeri sermayeli Feder tipi modele kullanarak incelemiş, bunun sonucunda savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkisinin olduğunu bulmuştur.

Görüldüğü gibi aynı ülke için yapılan çalışmalarda bile dönemsel farklılıklar ve uygulanan modellerin değişik olması sonucunda, savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasında aynı yönde bir ilişki bulunamamıştır. Bu şekilde farklı sonuçların çıkması yukarıdaki bahsedilen sebeplerden kaynaklandığı gibi ülkelerin zaman içinde değişen tehdit değerlendirmeleri ile de ilişkilidir. Ayrıca çalışmanın içine alınan değişkenler de savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin yönünü belirlemekte etkili olmaktadır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde, savunma harcamalarının ve savunma sanayinin ekonomiye dolaysız etkilerinden, dolaylı etkilerinden ve savunma harcamalarının ülkelerin ekonomik büyümesine etkisinden bahsedilmiştir. Savunma harcamalarının ve savunma sanayinin kaynak dağılımına, enflasyona, ödemeler dengesine, istihdam yaratmasına, teknolojik imkanlar, teknolojik gelişmeler sağlamasına, araştırma geliştirmeye katkısına ve sanayileşmeye yaptığı etkiler dolaysız etkiler olarak incelenirken, toplam talebe etkisi, spin off (hızlandırıcı) etkisi, Ar-Ge' ye etkisi de dolaylı etkiler olarak incelenmiştir. Bu etkilerden başka savunma harcamalarının bir ülkede ekonomik büyümeye nasıl bir etki yapacağı hususu da bu bölümde incelenmiştir.

Çalışmanın dördüncü ve son bölümünde ekonometrik uygulama yapılarak, uygulama sonucunda ortaya çıkan etkiler ve sonuçlar değerlendirilecektir. Uygulama ile ilgili bilimsel açıklama ve model kurulumu yapılmadan önce, savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki daha önceden yapılan araştırmalar ele alınacaktır. Modelin kurulması ve uygulamanın yapılması sonucunda elde edilen sonuçların bilimsel yorumları ile birlikte Türkiye ekonomisine etkileri ve katkıları açısından bir değerlendirme yapılacaktır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1980–2006 YILLARI ARASI SAVUNMA HARCAMALARI İLE BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİNİN İNCELENMESİ

Literatürde yapılan araştırmalar sonucunda savunma harcamalarının büyümeye etkisinin pozitif ya da negatif olduğu konusunda birleşen ortak bir düşünce yoktur. Bazı araştırmalar ilişkinin pozitif, bazıları negatif, bazıları da ilişkinin hiç olmadığını savunmuşlardır. Tüm bunların dışında hem pozitif hem de negatif etkinin olduğunu ileri süren çalışmalar da mevcuttur. Savunma harcamalarının ülke ekonomisinin büyümesine olumlu ya da olumsuz etkisi var mıdır? Tartışılabilir, ancak kesin olan bir şey varsa bu da savunmanın ekonomiye etkisinden daha önemli olan yarattığı olumlu etkidir.

4.1. SAVUNMA HARCAMALARI KONUSUNDAKİ ARAŞTIRMALAR

İktisatçılar savunma harcamalarının büyüme üzerindeki etkileri incelerken ülkeleri belli kriterlere göre gruplara ayırmışlardır. Frederiksen ve Looney (1983:633-645) az gelişmiş ülkeleri sahip oldukları mali kaynaklara göre, Biswas ve Ram (1986), gelir düzeylerine göre gruplara ayırmışlardır. Annez, Faini ve Taylor (1984), Değer ve Sen (1983: 1983:67-83), Park (1993:79-93) gibi iktisatçılar ise zaman serisi tekniğini kullanarak tek ülke analizi yapmışlardır.

Değer (1986:179-196) 1986 yılında 50 gelişmekte olan ülke için 1965-1973 dönemi arası Geleneksel 3-Eşanlı Denklem Modeli uygulayarak, savunma harcamalarının ekonomik büyümeye etkisinin pozitif, tasarrufa, ticaret dengesine ve toplamda dolaylı etkisinin negatif olduğu sonucuna ulaşmıştır. Değer ve Smith Eşanlı Denklemler Metodu uygulayarak Değer Tipi Arz ve Talep Yanlı Modeli geliştirmişlerdir. Bu modelde 4 denklem bulunmaktadır;

$$\text{Büyüme denklemi: } Y = a_0 + a_1S + a_2M + a_3B + a_4L$$

$$\text{Tasarruf denklemi: } S = b_0 + b_1M + b_2Y + b_3B + b_4INF$$

$$\text{Ticaret dengesi denklemi: } B = c_0 + c_1M + c_2Y + c_3EXR$$

Savunma harcamaları denklemi: $M = d_0 + d_1 PCI + d_2 D_1 + d_3 D_2$

Denklemden, Y , GSMH; S , tasarruflar; B , dış ticaret dengesi; L , emek (işgücü), M savunma harcamaları; INF , enflasyon oranı; EXR , döviz kuru; PCI , kişi başına düşen milli gelir; D , kukla değişkenlerdir.

Feder (1982:59-73) 1982 yılında arz yanlı faktörler kullanarak, ihracat sektörü ile ihracat dışı sektörü şeklinde ekonomiyi iki sektöre ayırarak ele aldığı analizinde ihracat sektörünün ekonomik büyüme üzerine etkisini incelemiştir. Biswas ve Ram (1986) bu modele savunma harcamalarını katarak Feder-Ram modelini oluşturmuştur. Bu modelin temelinde savunma sektörünün (M), savunma dışı sektöre (C) etkisi vardır.

$$M = M(K_m, L_m)$$

$$C = C(K_c, L_c, M)$$

Burada K sermaye stokunu, L ise emeği göstermektedir. Toplam üretim, C şeklinde gösterilmiştir. İki sektör arasındaki emek ve sermayenin marjinal verimlilik oranının aynı olduğu varsayılmaktadır:

$$Y = M + C, \quad K = K_M + K_C, \quad L = L_M + L_C$$

$$\frac{M'_K}{C'_K} = \frac{M'_L}{C'_L} = 1 + \delta$$

Savunma harcamaları, diferansiyel verimlilik ve dışsallık etkisi olmak üzere iki değişik etkide bulunabilir. İki sektörlü Feder tipi ekonometrik model şu şekildedir:

$$\Delta Y = \alpha_0 + \alpha_1 \frac{1}{Y_{-1}} + \beta \frac{\Delta L}{L_{-1}} + \left(\frac{\delta}{1+\delta} \right) \frac{\Delta M}{Y_{-1}} + \varepsilon$$

Burada, ΔY GSMH'deki büyüme; I/Y_{-1} yatırımın $t-1$ dönemindeki GSMH'ya oranı; $\Delta L/L_{-1}$ işgücündeki büyüme; $\Delta M/Y_{-1}$ savunma harcamalarının bir dönem önceye göre farkının $t-1$ önemindeki GSMH'ya oranıdır. Bu modelde savunma harcamalarının dışsalılık etkisi ve diferansiyel verimlilik faktörü ayrıldığında model şu hale gelmektedir:

$$\frac{\Delta Y}{Y_{-1}} = \alpha_0 + \alpha_1 \frac{I}{Y_{-1}} + \beta \frac{\Delta L}{L_{-1}} + \left(\frac{\delta}{1+\delta} \right) \frac{\Delta M}{Y_{-1}} + \vartheta \frac{\Delta M}{M_{-1}} + \varepsilon$$

Ishaq ve Lebovic (1987: 106-138) Ortadoğu ülkelerindeki savunma harcamalarının bu ülke ekonomileri üzerindeki etkilerini geleneksel eşanlı denklemler sistemini kullanarak incelemiş ve büyüme, yatırım ve savunma harcamaları denklemleri ile geleneksel eşanlı denklemler modelini oluşturmuşlardır. Geleneksel üretim fonksiyonundan yararlanarak elde ettikleri eşanlı denklem sistemi şöyle oluşmuştur:

$$\text{Büyüme denklemi: } G = \alpha_0 + \alpha_1 \frac{I}{GDP} + \alpha_2 \frac{M}{GDP} + \alpha_3 POP + \alpha_4 E$$

$$\text{Yatırım denklemi: } \frac{I}{GDP} = \beta_0 + \beta_1 \frac{M}{GDP} + \beta_3 \frac{a_1}{GDP} + \beta_4 G$$

$$\text{Savunma harcamaları denklemi: } \frac{M}{GDP} = \gamma_0 + \gamma_1 SNI + \gamma_2 \frac{C}{GDP} + \gamma_3 POP + \gamma_4 G$$

Burada G , büyüme; I/GDP , yatırımın GSYİH'ya oranı; M/GDP , savunma harcamalarının GSYİH'ya oranı; p , nüfustaki büyüme; E , ihracat; a_1/GDP , net sermaye akımının GSYİH'ye oranı; SNI , güvenlik ihtiyaç indeksi; C/GDP , sivil hükümet harcamalarının GSYİH'ya oranı; POP , nüfustur.

Annez, Taylor ve Faini (1984:488-498) 1984 yılında 69 ülke için 1952-1970 dönemi arası Talep Yanlı Geleneksel Model uygulayarak, savunma harcamalarının

ekonomik büyümeye etkisinin, negatif etki yaptığı sonucuna varmışlardır. Model şu şekildedir:

$$G = \alpha_0 + \alpha_1 a + \alpha_2 M + \alpha_3 POP + \alpha_4 E + \alpha_5 K + \alpha_6 PCI$$

Burada G , büyüme; a , net dış sermaye akımı, M , savunma harcamalarındaki büyüme; POP , nüfus; E , ihracat; K , sermaye stoku; PCI , kişi başına düşen milli gelirdir.

Benoit (1978) 1950-1965 yılları arası 44 gelişmekte olan ülkeyi modernizasyon etkisi yaklaşımı ile geleneksel kesit analizi verileriyle yaptığı çalışmasında söz konusu ülkelerde savunma harcamalarıyla büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Benoit'in (1978) çalışması, standart Keynesyen yaklaşıma uygun olarak, savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerinden pozitif etki yarattığı sonucunu ortaya koymaktadır. Benoit'e göre, yüksek savunma harcamaları ile hızlı ekonomik büyüme, düşük savunma harcamaları ile yavaş ekonomik büyüme arasında güçlü bir ilişki mevcuttur. Benoit, savunma harcamalarının olumlu etkenlerini, ülkenin ihtiyacı olan alt yapı yatırımlarını gerçekleştirilmesi, toplumun uzmanlaşması ve teknolojik gelişmenin ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir "modernizasyon" etkisine neden olduğunu öne sürmüştür. Benoit çalışmasında aşağıdaki çoklu regresyon denklemi kullanmıştır.

$$g = \alpha_0 + \alpha_1 \frac{M}{GDP} + \alpha_3 \frac{I}{GDP} + \alpha_4 A_2$$

Burada g , büyüme; M/GDP , savunma harcamalarının GSYİH'ye oranı; I/GDP yatırımın GSYİH'ye oranı; A_2 ikili ekonomik yardımlardır.

Benoit (1978) çalışmasını eleştiren Ball (1983:507), askeri harcamaların yükselmesi ve silahlı kuvvetlerin modernizasyonunun politik ve ekonomik olarak desteklendiğini, bunun ise ekonomik büyüme ve silahlanma arasındaki ilişkinin önemini ileri sürmüştür.

Kaya (2004:135-140), Türkiye ve Yunanistan'daki savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiş ve regresyon modelini aşağıdaki gibi tanımlamıştır.

$$Y = \alpha + \beta_0 SE_t + \beta_1 C\_M_t + \beta_2 M_t + U_t$$

Burada bağımlı değişken Y (GSYİH), bağımsız değişkenler Sanayi Üretim Endeksi (SE), Toplam Tüketim(C_M [Savunma harcamaları hariç]) ve Savunma Harcamaları (M) olarak tanımlanmıştır.

Modelin uygulanması sonucunda savunma ihtiyacı ile ilgili harcamalar büyük oranla yurt dışı bağımlılığı gerektirdiği, bunun sonucu olarak savunma harcamaları ile GSYİH arasında geçmişte yapılan diğer bazı çalışmalarında gösterdiği gibi anlamlı bir ilişki elde edilemediği ifade edilmiştir. Ayrıca çalışmada savunma harcamaları için en uygun fonksiyon seçimine gidilmiştir:

$$M = f(Y, GRE)$$

Çalışmada 1980-2004 dönemini ele alınmış olup, regresyon modeli olarak; $M_t = \alpha + \beta_0 Y_t + \beta_1 GRE_t + U_t$ belirlenmiştir.

Burada; M =Toplam Savunma Harcamaları (Milyon Dolar), Y =Gayri Safı Yurt İçi Hasıla (Milyon Dolar), GRE =Yunanistan'ın Savunma Harcamaları (Milyon Dolar) ile gösterilmiştir.

Yunanistan savunma harcamalarında (GRE) bir birimlik değişim Türkiye'nin savunma harcamalarında (M) 0.922 birimlik değişime neden olmaktadır. Kaya (2004) askeri boyutta birbiri ile devamlı gerilim içinde bulunan iki ülke arasında yüksek bir oranda etkileşimin ortaya çıkması sonucunda, tahmin sonuçlarının beklentilere uygun olduğunu ifade ederek, tahmin ettiği modelin sonuçları ile, günümüz iktisadi gerçeklerinin büyük oranda uyum sağladığını göstermiştir.

Yine aynı çalışmada, 1994 ve 2001 yılları özellikle ele alınarak incelenmiştir. Bu yıllar Ülkemizde ekonomik krizin yaşandığı yıllar olduğu için kukla değişken tekniği kullanılmıştır. 1994 yılı için tanımlanan kukla değişkenin istatistiksel olarak anlamlı olmadığı sonucuna varan Kaya (2004) 2001 yılı için tanımladığı kukla değişkenin katsayısında değişiklik kaydederek, savunma harcamalarında azaltıcı bir etki bulmuştur.

Ayrıntılı olarak açıklanan çalışmalardan başka aşağıda tablo 4.1’de da savunma harcamaları ve ekonomik büyüme ile ilgili yapılan çalışmaları, araştırmacıları, uyguladıkları modelleri ve ulaştıkları sonuçları görülmektedir:

Babin (1989:249-262) çalışmasında, savunma harcamaları ile büyüme arasındaki ilişkiyi, zaman ve dönem boyutunu ele alarak incelemiş ve kendinden önce yapılan çalışmaların bu konuda eksik olduğunu öne sürmüştür. Kısa dönemde savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasında nötr bir ilişki varken, uzun dönemde savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasında üzerinde kurumsal ve teknolojik değişmelerle pozitif bir ilişki olduğunu vurgulamıştır.

Huang ve Mintz (1990:1283-1293) savunma harcamaları ile ekonomik büyüme üzerindeki etkisini 1953-1987 döneminde ABD ekonomisini inceleyen modelde savunma harcamalarının kısa dönemde büyüme üzerine geciktirici bir etkiye neden olduğunu, uzun dönemde ise düşük savunma harcamalarının ekonomik büyümeyi hızlandırdığı sonucuna varmışlardır.

Savunma harcamalarında ekonomik büyüme değişkenlerinin dinamik özelliklerini ele alan Chowdhury (1991:80-93) 55 gelişmekte olan ülkenin zaman serilerini karşılaştırıp analiz ederek ekonomik büyüme ve savunma harcamaları arasındaki ilişkiyi ortaya koymaya çalışarak, savunma harcamalarının artabileceğini öne sürerek, her ülke için farklı bir sonuç olabileceğini başka bir ifade ile az gelişmiş, gelişmekte olan, gelişmesini tamamlayan ülkeler şeklinde genelleştirme yapılmasının doğru olmadığını ortaya koymuştur.

Tablo 4.1: Savunma Harcamalarının Ekonomi İlişkisiyle İlgili Araştırmalar				
Sıra No	Araştırmacı/Araştırmacılar	Dönem, Uygulanan Ülke/Ülkeler	Uygulanan Model	Sonuç
1	Behrman, Boldin ve Adams (199:19-35)	1974-1986 dönemi gelişmekte olan ülkeler	Feder Tipi 3-sektör	Savunma harcamalarının ekonomik büyümeye etkisi yoktur.
2	Ram ve Biswas (1986:361-372)	1960-1970 ve 1970-1977 dönemi 58 gelişmekte olan ülke	Geleneksel ve Feder Tipi 2-sektör	Savunma harcamalarının ekonomik büyümeye etkisi anlamlı değildir.
3	Ateşoğlu ve Mueller (1993:259-269)	1948-1990 dönemi , ABD	Feder Tipi Model	Savunma harcamalarının büyümeye etkisi küçük, pozitif ve anlamlıdır.
4	Ram (1995:251-273)	1965-1973, 1973-1980 ve 1980-1990 dönemi, 71 gelişmekte olan ülke	Geleneksel Feder Tipi 2-sektör	Savunma harcamaları, Geleneksel Modelde büyümeye etkisinin negatif, Feder Tipi Modelde ise anlamlı değildir.
5	Stevenson ve Mintz (1995:283-305)	1950-1985 dönemi , 103 ülke	Feder Tipi 3-sektör	Savunma harcamaları ile büyüme arasında anlamlı bir ilişki yoktur.
6	Uçar (2003)	1970-2001 dönemi, Türkiye	Değer ve Feder Tipi Arz ve Talep Yanlı	Savunma harcamaları ile büyüme arasında pozitif bir ilişki vardır.
7	Biswas (1993:223-235)	1981 yılında 1981-1989 donemi, 74 gelişmekte olan ülke	Geleneksel ve Feder Tipi 2-sektör	Savunma harcamalarının ekonomik büyümeye etkisi pozitif ve anlamlıdır.
8	Ward (1991:817-838)	1950-1987 dönemi, Hindistan	Feder Tipi 3-sektör	Savunma harcamalarının büyümeye etkisi pozitifdir.
9	Davis, Chan ve Ward (1993:544)	Tayvan üzerine	Basit neoklasik üretim fonksiyonu	Savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki vardır.

Tablo 4.1'in Devamı				
10	Özmucur (1995)	1981-1991 dönemi, Türkiye	Panel data	Savunma harcamaları ile büyüme arasında nedensellik ilişkisi yoktur.
11	Ergin (1991:10-26)	1975-1990 dönemi, Türkiye	Çoklu Regresyon Modeli	Savunma harcamalarının büyüme etkisi pozitiftir.
12	Karaçay (1995)	1971-1989 dönemi, Türkiye	Talep Yanlı Model	Savunma harcamalarının büyüme etkisi pozitiftir ancak anlamlı değildir.
13	Makrydakıs ve Kollias (1996:1-16)	1954-1993 dönemi, Türkiye	Grenger Nedensellik Analizi	Savunma harcamaları ile büyüme arasında nedensellik ilişkisi yoktur.
14	Lim (1983:381-384)	1963-1975 dönemi, 54 az gelişmiş ülke	Harrold-Domar Büyüme Modeli	Savunma harcamaları kaynakları yatırımlardan uzaklaştırarak ekonomi üzerine negatif etki yapmaktadır.
15	Petter, Bjerkholt ve Cappelen (1984:367-372)	17 OECD ülkesi verileri	Karşılaştırmalı kesit analizleri	Savunma harcamaları imalat sanayi üretim artışına olumlu, yatırımlara ise olumsuz etki yapmaktadır.
16	Yıldırım ve Sezgin (2002:121-128)	1927-1996 dönemi, Türkiye	SUR(Seemingly Unrelated Regression)	Sağlık ve eğitim harcamaları arasında negatif ve pozitif trade-off etkisi vardır.
17	Sezgin (1997:381-409)	1950-1993 dönemi, Türkiye	Feder tipi arz yanlı model, Değer tipi talep yanlı model	Savunma harcamalarının büyüme etkisi pozitif, tasarrufa ve dış ticarete dengesine etkisi anlamlı değildir.
18	Sezgin (2001:69-86)	1924-1996 dönemi, Türkiye	Zaman serisi	Savunma harcamaları içinden, teçhizat harcamalarının büyüme etkisi kısa ve uzun vadede pozitiftir.

Tablo 4.1'in Devamı				
19	Değer ve Smith (1983:335-351)	1965-1973dönemi, gelişmekte olan 55 ülke		Savunma harcamaları büyüme üzerinde negatif etki yaratmaktadır.
20	Karagöl ve Palaz (2004:290-297)	Türkiye	Johansen ve Juselius eşbütünleşme testi	Savunma harcamalarından büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi vardır.
21	Kollias ve Makrydakıs (1997:189-204)	1954-1993 dönemi, Türkiye	Grenger nedensellik testi	Askeri harcamalar ile büyüme arasında nedensellik ilişkisi yoktur.
22	Kinsella (1990:295-309)	ABD	Nedensellik	Savunma harcamaları ile ekonomik çıktılar arasında ilişki yoktur.
23	Dritsakıs (2004:262)	1960-2001 dönemi, Türkiye ve Yunanistan	Eşbütünleşme Analizi	Her iki ülke için de uzun dönemde bir ilişki yoktur.
24	Çelik (1999)	1980-1995 dönemi, Türkiye	Basit Regresyon Modeli	Savunma harcamalarının büyüme etkisi güçlü pozitif, işsizliğe etkisi negatif, yatırım ve enflasyonla ilişkisi anlamlı değildir.

4.2. EKONOMETRİK MODEL VE YÖNTEM

Bu bölümde Talep Yanlı Regresyon Modeli kurularak daha önceki çalışmalarda dikkate alınmayan gözlemlerdeki uç-değerlerin varlığı incelenerek uzun dönem ilişkisi araştırılmıştır. Zaman serilerinde uzun dönem incelenmesi yapılabilmesi için serilerin eş-bütünleşik olup olmadığının incelenmesinin yapılması gerekmektedir. Bu amaçla takip eden bölümde durağanlık kavramı anlatılmış ve uzun dönem dengesi için verilerin hangi şartları sağlaması gerektiği belirtilmiştir. Sonraki bölümde uç-değerlerin bilimsel çıkarsama üzerindeki etkileri anlatılmış ve takip eden bölümde bu çalışmada kullanılan talep yanlı model kurulmuştur. Son bölümde sonuçlar sunulmaktadır.

4.2.1. Durağanlık Kavramı ve Birim Kök Testleri

Modeli tanımlamadan önce ekonometrik modellerde anlamlı ilişkilerin elde edilebilmesi için eldeki değişkenlere ait serilerin durağan seriler olması gerekliliğine ait açıklamalar ve bu durağanlığın ortaya konulması ile ilgili olarak yapılması gereken birim kök testleri kavramları burada açıklanacaktır.

4.2.1.1. Durağanlık Kavramı

Ekonomik modeller, iktisat teorisi tarafından öngörülen denge ilişkileri üzerine kurulurlar. Bu nedenle, değişkenler arasında ekonometrik olarak anlamlı ilişkiler elde edilebilmesi için zaman serilerinin, durağan seriler olması gerekir⁵. Zaman serilerinin ele alınan dönem içinde durağanlık koşullarını sağlamaksızın modele dahil edilmesi ise, Granger ve Newbold'un (1974) ifade ettiği gibi sahte regresyona (spurious regression) neden olmaktadır.

---

⁵ Gujarati'ye (1999) göre, bir zaman serisinin ortalaması ve varyansı zaman içinde değişmiyorsa ve her iki dönem arasındaki ortak varyansı bu ortak varyansın hesaplandığı döneme değil de yalnızca iki dönem arasındaki uzaklığa bağlı ise, bu zaman serisi durağandır.

$$\text{Ortalama} : E(Y_t) = \mu$$

$$\text{Varyans} : \text{Var}(Y_t) = EY(t - \mu)^2 - \sigma^2$$

$$\text{Ortak Varyans} : \gamma_k = E[(Y_t - \mu)(Y_{t+k} - \mu)]$$

Birinci sıra otoregressif $[AR(1)]$ sürece sahip olan bir zaman serisi aşağıdaki gibi yazılabilir:

$$Y_t = \beta_0 + \beta_1 t + \rho Y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (4.2.1.1)$$

Burada β_0 , β_1 ve ρ tahmin edilecek parametreleri, t zaman trendini ve ε_t ise tüm varsayımları sağlayan hata terimleri kümesini temsil etmektedir. $|\rho| < 1$ olması halinde Y zaman serisinin durağan olduğu sonucuna ulaşılır.

Model çözümlerinde kullanılacak değişkenlerin durağan olup olmadıkları ve eğer durağan iseler hangi seviyede durağan oldukları birim kök (unit root) testleri ile belirlenmektedir. Birim kök testleri, genellikle $H_1 : \rho < 1$ alternatif hipotezine karşı $H_0 : \rho = 1$ boş hipotezi ile sınanır.

4.2.1.2. Birim Kök Testleri

Standart Dickey-Fuller (DF) birim kök testi, (4.2.1.1) numaralı eşitliğin her iki tarafından Y_{t-1} teriminin çıkarılması ile elde edilir:

$$\Delta Y_t = \beta_0 + \beta_1 t + \alpha_{t-1} + \varepsilon_t \quad (4.2.1.2)$$

Burada Δ birinci sıra fark operatörünü göstermektedir ve $\alpha = \rho - 1$ 'dir. Bu durumda boş ve alternatif hipotezler,

$$H_0 : \alpha = 0 \quad H_1 : \alpha < 0 \quad (4.2.1.3)$$

şeklinde yazılabilir.

Standart DF birim kök testi, sadece $AR(1)$ sürecine sahip olan zaman serileri için geçerlidir. Dickey ve Fuller (1981), bu sorunu aşmak için (4.2.1.2) numaralı eşitliğin sağ tarafını, Y zaman serisinin gecikmeli birinci farkları ile artırarak $AR(k)$

süreci için bu çalışmada kullanılan Genişletilmiş Dickey-Fuller (Augmented Dickey-Fuller, ADF) birim kök testini geliştirmişlerdir.

$$\Delta Y_t = \beta_0 + \beta_1 t + \alpha Y_{t-1} + \sum_{i=1}^k \gamma_i \Delta Y_{t-1} + v_t \quad (4.2.1.4)$$

Burada k gecikme sayısı, serbestlik derecesini dikkate alacak kadar nispeten küçük, v_t hata teriminde içsel bağıntıya neden olmayacak kadar büyük olmalıdır.

ADF test istatistiği, α tahmin değerinin, ilgili standart hata değerine bölünmesi ile elde edilir. ADF test istatistiğinin, kritik değerinden küçük olması halinde boş hipotez reddedilir ve Y zaman serisinin durağan olduğuna hükmedilir⁶. Orijinal seviyesinde durağan bulunmayan zaman serilerinin birinci farkının durağan olup olmadığını belirlenmesi için yukarıdaki test işlemi, serilerin birinci farkları için uygulanır. Bu süreç, zaman serilerini durağan buluncaya kadar devam ettirilir.

4.2.2. Modelin Tanımlanması

Modelin kurulmasından önce, eş bütünleşme analizinin nasıl yapıldığı ve veri kümesine normal zamanlarda etkili olmayan ve çok nadiren görülen çeşitli sosyo-ekonomik değişimlerin Türkiye’de daha fazla etkili olması sebebi ile ortaya çıkması muhtemel uç-değerlerin ne demek olduğu ve nasıl tespit edildiği incelenecektir.

4.2.2.1. Eş Bütünleşme Analizi

Zaman serileri analizinde uzun dönem dengesi için incelendiğinde verilerin önceki bölümlerde anlatıldığı gibi birim kök testinden geçirilmeleri gerekmektedir. Birim köke sahip veriler $I(d)$ şeklinde gösterilir. Buradaki d parametresi zaman serisini durağan hale getirinceye kadar kaç farkının alınması gerektiğini göstermektedir.

---

⁶ Test istatistiğinin, geleneksel t dağılımına sahip olmaması nedeniyle Dickey ve Fuller (1979), test istatistikleri için uygun limit dağılımları oluşturmuşlar ve seçilmiş örnek büyükleri için yaklaşık ampirik değerler hesaplamışlardır. MacKinnon (1991,1996) ise, Monte Carlo tekniklerini kullanarak kritik t değerlerini tablo haline getirmişlerdir.

Uzun dönem eş bütünleşme analizi yapılabilmesi için modelde kullanılan bütün verilerin $I(1)$ olması fakat model sonucu oluşan kalıntıların $I(0)$ olması gerekmektedir. Bu şartlar sağlandığında sıradan en küçük kareler (SEK) yöntemi tutarlı sonuçlar üretmekte ve bilimsel tezler doğru olarak hipotez testinden geçirilebilmektedir. Literatürde bu şartın aranmasına rağmen uç değerlerin bir çok testin yanlış sonuçlar üretmesi tehlikesi karşısında fazla bir inceleme yapılmamıştır. Takip eden bölüm bu konuyu açıklamaktadır.

4.2.2.2. Uç Değerler

Uç-değerler (UD'ler), veri setinde yer alan ve verilerin çoğunun yapmış olduğu tahminleri olumsuz yönde etkileyen veri altkümesi olarak kısaca tanımlanabilir (Rousseeuw ve Zomeren, 1990). Bu değerler sebebi ile tahmin edici bulmak için çok sıklıkla kullanılmakta olan SEK yöntemi ya da verilerin tamamını dikkate alarak yapılmış herhangi bir tahmin yöntemi kullanıldığında, bu tahminler verilerin içerdiği genel bilgiyi yansıtmamakta ve hatta bir tane dahi UD bulunması durumunda bile bu yöntemlerin yapmış olduğu tahmin (geçersiz olmakta ya da) çökmektedir.

UD varlığında SEK tahminlerinin çökebilmesi büyük bir tehlike yaratmaktadır, çünkü SEK tahminleri çok yaygın olarak kullanılmakta ve uzun zamandan beridir en kaliteli verilerin bile UD içerdiği, buna ilaveten kaliteli iktisadi veri olmaya çok az sayıda aday veri olduğu bilinmektedir (Orhan, 2001). Bu tehlikeye rağmen dünya literatüründe Orhan (2001) ve Türkiye'de Küçükkoçaoğlu ve Kiracı (2003) dışında bu durumu dikkate alan fazla sayıda iktisadi çalışma mevcut değildir. Halbuki Türk iktisadi verilerinde UD bulunma olasılığı, ekonomik olarak daha istikrarlı bir yapıya sahip gelişmiş ülkelerden daha büyüktür. Bunun sebebi ise, tanımdan da anlaşılabilir gibi, veri kümesine normal zamanlarda etkili olmayan ve çok nadiren görülen çeşitli sosyo-ekonomik değişkenlerin/değişimlerin Türkiye'de daha fazla/sık etkili olması ve böylece UD oluşumuna sebebiyet verebilmesidir.

Literatürde veri kümesinde sadece bir tane UD bulunması durumunda bunları tespit etmek için güvenilir ve kolay uygulanabilir teknikler mevcuttur. Klasik UD tespit

yöntemleri için Hadi ve Simonoff (1993) çalışmasında geniş bir literatür bulunabilir, fakat birden çok uçdeğer mevcut olması durumunda bu yöntemler yetersiz kalmaktadır. Birbirine yakın uçdeğerler bazen birbirlerini maskeleyebilmekte ve hatta bu uçdeğerler klasik tahmin yöntemlerinde güvenilir verilerin bile UD görünmesine sebep olabilmektedirler.

Veri kümesinde birden çok uçdeğer mevcut olması durumuna önlem olarak sağlam regresyon literatüründe UD'lere karşı çökmeye dayanıklı tahmin (ÇDT) ediciler geliştirilmiştir. ÇDT ediciler yüksek sayıda ve kötü yerleştirilmiş UD'ler için güvenilir parametre tahminleri yapma problemi ile ilgilidir. Farklı kriterler bulunmasına rağmen genel prensip verileri bir çok parçaya bölüp verilerin çoğunu, kullanılan kritere göre kapsayan bir büyük altküme ve geri kalanını dışlayan altkümeler oluşturmaktır (Hawkins ve Olive, 1999). Bu sayede UD'lerden etkilenmeyen ve verilerin çoğundaki bilgiyi yansıtan tahminler üretilebilmektedir. UD'leri tespit etmek için Rousseeuw ve Van Driessen (1998) tarafından geliştirilen FAST-LTS algoritması ile Rousseeuw ve Van Driessen (1999) tarafından geliştirilen FAST-MCD algoritması kullanılabilir. Bu programlar çok boyutlu veya yüksek sayıda veri ile çalışmayı mümkün kılmaktadır ve Internetten⁷ tedarik edilebilmektedirler. Bu iki algoritma iki farklı ÇDT edici üretmektedir ve birlikte kullanılması durumunda sonuçları olumsuz etkileyen UD'leri tespit edebilmek mümkün olmaktadır.

Bu algoritmalarından FAST-LTS'te LTS (Least Trimmed Squares) diye bilinen en küçük kırılmış kareler (EKKK) ÇDT edicisinin geliştirilmiş algoritması uygulanmaktadır. Bu geliştirilmiş algoritma küçük ve az boyutlu verilerde kesin EKKK tahmin edicisini bulmakta ve büyük verilerde hızlandırıcı kısaltmalar ile yaklaşık bir tahmin bulmakta ve bu durum algoritmayı daha kullanışlı yapmaktadır. Her iki EKKK algoritmasında amaç, SEK yönteminde olduğu gibi bütün verileri dikkate alarak bir indirgeme yapmak olmayıp, bunun yerine verilerin %50 ya da %75 miktarına yakın bir veri altkümesi miktarının SEK tahminini amaç fonksiyonu olarak belirleyip bu değer indirgenmeye çalışılmaktadır. Amaç fonksiyonunda hangi (%50 ya da %75) veri altkümesinin en küçük değeri vereceği ancak deneme yanılma yöntemi ile

---

⁷ <http://www.agoras.ua.ac.be>

bulunabilmektedir. Bu durum yüksek hesaplama zamanları ve bilgisayar programlama bilgisi gerektirmektedir ki sağlam regresyonun şimdiye kadar popüler olmasının önünde en büyük engel olarak bu gerçek durmaktadır.

Diğer algoritma olan FAST-MCD ise MCD (Minimum Covariance Determinant) diye bilinen en küçük ortak-varyans determinanı (EKOD) algoritmasının gelişmiş bir sürümünü uygulamaktadır. Bu geliştirilmiş algoritma küçük ve az boyutlu verilerde kesin EKOD tahmin edicisini bulmakta veya büyük miktarda verilerde hızlandırıcı kısaltmalar ile yaklaşık bir tahmin bulmakta ve bu durum algoritmayı daha kullanışlı yapmaktadır. Her iki EKOD algoritmasında da amaç verilerin %50 ya da bu civarda bir miktarda veri altkümüsi oluşturmak ve bunun EKOD tahminlerini hesaplamaktır. Bu mümkün olduğu kadar çok farklı veri altkümelerine defalarca yapılır ve her defasında hesaplanmış amaç fonksiyon değerleri içinde en küçük değeri veren altküme dikkate alınır. Bu veri altkümüsi son bir kez daha işleme tabi tutulur ve bu verilerin merkezinden uzaklığa göre mesafeler hesaplanır ve belirli bir mesafeden sonrakiler etkili nokta(lar) (leverage point) olarak tespit edilirler. Etkili noktalar SEK tahminlerini hem çok olumlu hem de çok olumsuz etkileyen verilerdir. FAST-LTS'te olduğu gibi amaç fonksiyonunda hangi (%50 ya da %75) veri kümesinin en küçük değeri vereceği ancak deneme yanılma yöntemi ile bulunabilmektedir ve bu durum yüksek hesaplama zamanları gerektirmektedir.

Bu iki algoritmayı bir arada kullanmaktan amaç birbirlerinin eksik taraflarını tamamlayıp zararlı UD'lerin tespit edilmesidir. FAST-LTS algoritması UD'lerin hepsini bulabilmektedir, fakat yüksek standart hata oranına sahip verilerde başarısız kalmaktadır. Yüksek standart hatalı verilerde sadece dikkate alınan düşük standart hatalı veri altkümüsi için UD tespit edilmesi, verinin tümünün standart hatası alt kümenin standart hatası ile uyumlu olmadığı durumlarda, gereğinden fazla veri UD olarak tespit edilmesine sebep olmaktadır. Bu durumu FAST-MCD algoritması çözmektedir çünkü birbirine yakın verileri bulmakta ve uzak olanları etkili nokta olarak tespit etmektedir. İki algoritma birleştirildiğinde hem UD hem etkili nokta olan veri altkümüsi zararlı UD olmakta ve gerekli tedbirler alınmaktadır. Bütün önceki bilgiler ışığında bu çalışma takip eden bölümdeki modeli kurmakta ve sonuçlarını sunmaktadır.

4.2.4. Modelin Kurulması, Analizi

Bu bölümde talep yanlı regresyon modeli kurularak, verilerin uzun dönem regresyona uygunluğu test edildikten sonra daha önceki çalışmalarda dikkate alınmayan gözlemlerdeki uç değerlerin varlığı incelenerek uzun dönem ilişkisi araştırılacaktır.

4.2.4.1. Modelin Kurulması

Talep Yanlı Model denklemleri takip eden biçimde indirgenmiş forma getirilebilmektedir.

$$\begin{aligned} \text{Tüketim fonksiyonu:} \quad C_t &= \alpha_0 + \alpha_1 Y + \varepsilon_C & \varepsilon_C &\sim N(0, \sigma_C^2) \\ \text{Yatırım fonksiyonu:} \quad I &= \alpha_2 + \alpha_3 Y + \alpha_4 FDI + \varepsilon_I & \varepsilon_I &\sim N(0, \sigma_I^2) \\ \text{İthalat fonksiyonu:} \quad IM &= \alpha_5 + \alpha_6 Y + \varepsilon_{IM} & \varepsilon_{IM} &\sim N(0, \sigma_{IM}^2) \end{aligned}$$

Talep yoluyla milli gelir eşitliğinde bu denklemler konulacak olursa takip eden sonuçlar elde edilmektedir.

$$\begin{aligned} Y &= C + I + DH + SH + X - IM \\ Y &= (\alpha_0 + \alpha_1 Y) + (\alpha_2 + \alpha_3 Y + \alpha_4 FDI) + DH + SH + X - (\alpha_5 + \alpha_6 Y) + \varepsilon_C + \varepsilon_I + \varepsilon_{IM} \\ (I - \alpha_1 - \alpha_3 + \alpha_6)Y &= (\alpha_0 + \alpha_2 - \alpha_5) + \alpha_4 FDI + DH + SH + X + \varepsilon_C + \varepsilon_I + \varepsilon_{IM} \\ \lambda &= 1 - \alpha_1 - \alpha_3 + \alpha_6 \quad \text{dersek;} \\ Y &= \frac{(\alpha_0 + \alpha_2 - \alpha_5)}{\lambda} + \frac{\alpha_4}{\lambda} FDI + \frac{1}{\lambda} DH + \frac{1}{\lambda} SH + \frac{1}{\lambda} X + \varepsilon_C + \varepsilon_I + \varepsilon_{IM} \\ Y &= \beta_0 + \beta_1 X + \beta_2 FDI + \beta_3 DH + \beta_4 SH + \varepsilon \quad \varepsilon = \varepsilon_C + \varepsilon_I + \varepsilon_{IM} \sim N(0, \sigma^2) \end{aligned}$$

modeline ulaşırız.

Tablo 4.2: Modelde Kullanılan Değişkenler, Veriler (Milyar TL)

Yıllar	<i>Y</i> GSYİH	<i>X</i> Reel İhracat	<i>FDI</i> Reel Doğrudan Yabancı Sermaye	<i>DH</i> Reel Savunma-Dışı Kamu Harcaması	<i>SH</i> Reel Savunma Harcamaları
	T.C. Başbakanlık Türkiye İstatistik Kurumu	T.C. Başbakanlık Türkiye İstatistik Kurumu	T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı	T.C. Başbakanlık Türkiye İstatistik Kurumu	T.C. Maliye Bakanlığı
1980	50.295.991,00	2.129.772,56	13.261,91	2.078.712,30	1.785.210,18
1981	52.738.671,00	3.542.551,08	71.308,25	2.062.278,99	2.089.695,11
1982	54.617.937,00	4.879.247,28	46.974,97	1.699.987,68	2.331.007,67
1983	57.332.998,00	5.355.488,71	43.323,96	2.335.595,85	2.295.403,99
1984	61.181.164,00	7.254.611,99	115.709,41	2.509.488,12	2.233.524,60
1985	63.776.134,00	7.546.773,11	94.400,38	2.338.568,80	2.243.440,83
1986	68.248.101,00	6.697.094,51	113.639,91	2.615.298,74	2.495.858,60
1987	74.721.925,00	8.844.330,50	98.958,56	3.368.499,00	2.476.869,00
1988	76.306.292,00	9.925.756,18	299.081,97	3.545.617,56	2.237.334,44
1989	76.498.311,00	8.313.083,84	474.126,52	3.421.631,40	2.408.944,60
1990	83.578.464,00	7.192.749,23	379.638,19	3.348.673,22	2.948.394,78
1991	84.352.830,00	7.613.118,83	453.646,48	3.360.763,75	3.166.863,25
1992	89.400.745,00	8.287.577,37	475.357,92	3.304.240,85	3.460.347,15
1993	96.590.370,00	8.269.783,81	342.753,96	3.556.361,62	3.787.676,38
1994	91.320.722,00	12.984.651,75	428.404,32	4.394.606,73	2.543.028,27
1995	97.887.800,00	12.624.583,49	512.834,74	4.823.893,54	2.586.812,46
1996	104.745.151,00	13.522.048,81	418.753,08	5.207.177,66	2.839.691,34
1997	112.631.203,00	15.777.656,68	480.461,48	4.945.461,98	3.433.297,02
1998	116.113.609,00	15.634.830,56	548.050,14	5.439.079,11	3.597.108,89
1999	110.645.883,00	16.023.716,01	472.432,45	5.561.462,99	4.061.495,01
2000	118.789.113,00	16.540.857,94	586.807,24	6.094.573,55	4.215.707,45
2001	109.885.336,00	23.878.801,07	2.542.086,22	5.485.715,39	3.944.611,61
2002	118.612.222,00	23.340.769,91	732.321,06	5.949.680,45	3.989.935,55
2003	125.485.113,00	24.544.844,48	916.809,40	5.940.643,10	3.756.000,90
2004	136.692.580,00	28.680.055,33	1.309.180,52	6.063.959,57	3.683.995,43
2005	146.780.723,00	29.837.765,54	4.070.681,38	6.166.082,22	3.818.549,78
2006	155.732.493,00	33.329.162,23	7.750.153,06	7.074.194,16	3.869.965,84

Modelde kullanılan veriler; *Y*, Reel GSYİH; *X*, Reel İhracat; *FDI*, Reel Doğrudan Yabancı Sermaye; *DH*, Savunma-Dışı Kamu Harcamaları ve *SH*, Savunma

Harcamalarıdır. Bu değişkenlerin seçilmesinin sebebi indirgenmiş formda GSYİH değişkeninden etkilenmemeleri ve GSYİH'yı harcama yönüyle hesaplamada kullanılan ana dışsal değişkenler olmalarıdır. Model kurma hatası yapmamak için daha az etkiye sahip olan değişkenler hata teriminde toplandığı varsayılmıştır. Bu modelde, GSYİH bağımlı değişken, diğerleri bağımsız değişkenlerdir ve modelde savunma harcamalarının GSYİH'yi ne miktarda etkilediğini incelenmektedir.

Veriler tablo 4.2'de gösterilmiştir ve tablo 4.2'in ikinci satırında yer alan kurumlardan elde edilerek türetilmiştir. Bazı verilerin sadece dolar karşılığı bulunduğu için yıllık döviz kuru ortalaması alınarak YTL cinsine dönüştürülüp daha sonra zımni deflatöre bölerek reel değerleri elde edilmiştir.

Bu bölümde, daha önce tanımları yapılmış veriler için savunma harcamalarının ekonomiye katkısı konusunda oluşturulmuş olan tezi, sağlam (robust) regresyon yöntemleri kullanarak bilimsel çıkarsamaya tabi tutulacaktır. Daha önce anlatıldığı gibi sağlam regresyon kullanılmasının sebebi gözlem sayısının azlığı ve buna ilaveten Türk verilerinde uç-değer bulunma olasılığının çok yüksek olmasıdır. Bir tane uç-değer bütün bilimsel sonuçları olumsuz yönde etkileyebilmektedir.

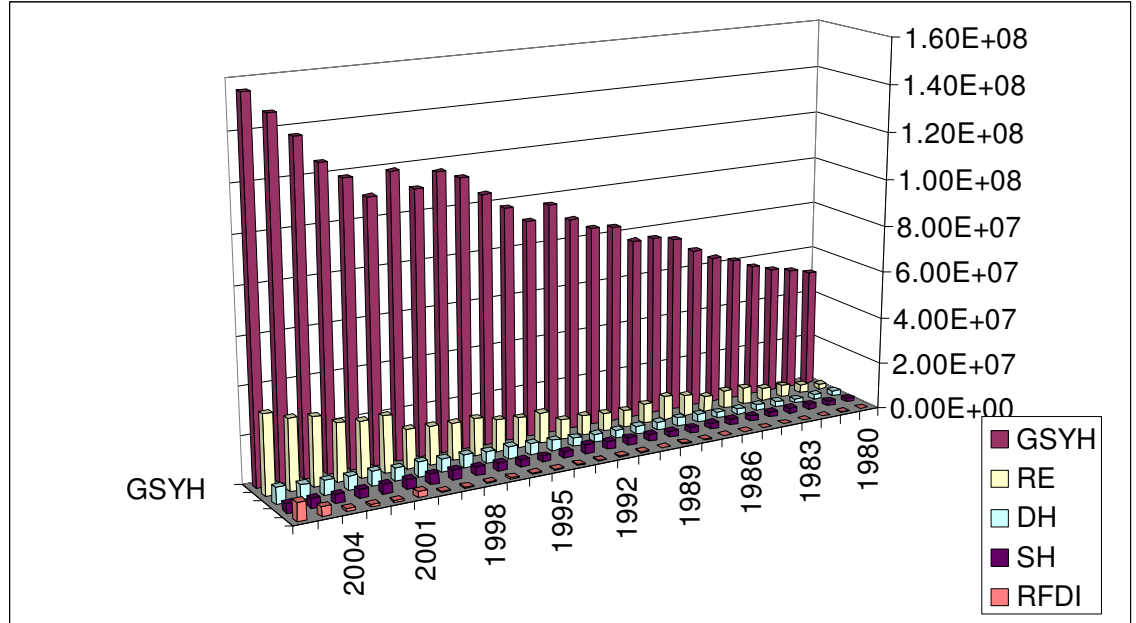
Bu amaçla ekonominin uzun dönem dengesinde olup olmadığı gerekli zaman serisi testleri ile sınanmış ve bunun geçerli olduğu görülmüştür. Daha sonraki aşamada veriler uç-değer tespit yöntemleri ile tespit edilmiş ve verilerde yer alan genel bilgiyi yansıtacak sonuçlar sunulmuştur.

4.2.4.2. Verilerin Uzun Dönem Regresyona Uygunluğunun Test Edilmesi

Verilerle uzun dönem analizi yapılabilmesi için verilerin birim kök testinden geçirilmeleri gerekmektedir. Verilerin zaman içindeki davranışını gösteren grafik 4.1 ve grafik 4.3 incelendiğinde durağan olmadıkları görülebilmektedir. Buna ilaveten tablo 4.3'de yer alan sonuçlar her değişken verisinin birinci dereceden kökü, birinci dereceden bütünleşik (kısaca $I(1)$) ve birinci farkı alındıktan sonra durağan (kısaca $I(0)$)

olduğunu göstermektedir. Sonuçlar daha önce teorik kısımda anlatıldığı gibi ADF regresyonu yapılarak bulunmuştur.

Grafik 4.1: Zaman Sürecinde Bütün Verilerin Değerleri

Tablo 4.3: Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) Test Sonuçları

Değişken	ADF test istatistiği	Kritik değerler*			Gecikme	Sonuç
		1%	5%	10%		
<i>Y</i>	0.678238	-3.724070	-2.986225	-2.632604	0	<i>I</i> (1)
<i>X</i>	1.986228	-3.752946	-2.998064	-2.638752	2	<i>I</i> (1)
<i>FDI</i>	2.397782	-3.769597	-3.004861	-2.642242	3	<i>I</i> (1)
<i>FDI</i> **	-0.989605	-3.857386	-3.040391	-2.660551	0	<i>I</i> (1)
<i>DH</i>	-0.478847	-3.724070	-2.986225	-2.632604	0	<i>I</i> (1)
<i>SH</i>	-1.576688	-3.724070	-2.986225	-2.632604	0	<i>I</i> (1)

* H_0 (birim kök vardır) hipotezini reddetmek için MacKinnon kritik değerleri

** 1980-2000 yılları için sonuçlar

Tablo 4.4: Birinci Fark İçin Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) Test Sonuçları

Değişken	ADF test istatistiği	Kritik değerler*			Gecikme	Sonuç
		1%	5%	10%		
$\Delta GSYH$	-4.694802	-3.831511	-3.029970	-2.655194	5	$I(0)$
ΔX	-5.626955	-3.737853	-2.991878	-2.635542	0	$I(0)$
ΔFDI	-2.014076	-3.788030	-3.012363	-2.646119	3	$I(1)$
ΔFDI^{**}	-4.346357	-3.920350	-3.065585	-2.673459	1	$I(0)$
ΔFDI^{***}	-4.901227	-3.769597	-3.004861	-2.642242	0	$I(0)$
ΔDH	-5.651111	-3.737853	-2.991878	-2.635542	0	$I(0)$
ΔSH	-4.504733	-3.737853	-2.991878	-2.635542	0	$I(0)$

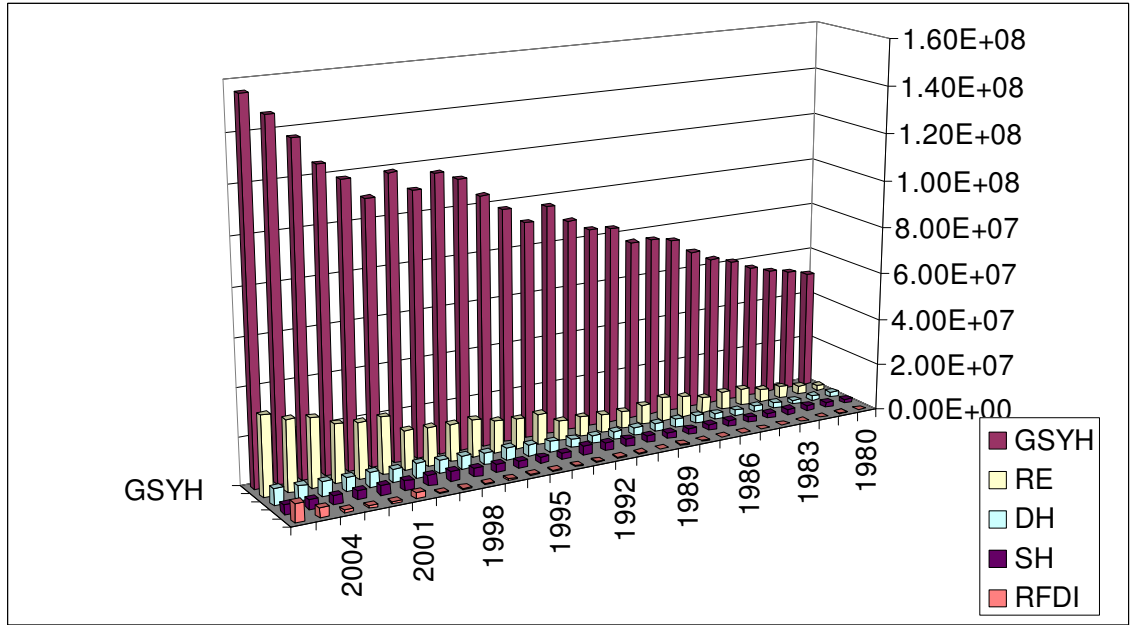
* H_0 (birim kök vardır) hipotezini reddetmek için Mac Kinnon kritik değerleri

**1980-2000 yılları için sonuçlar

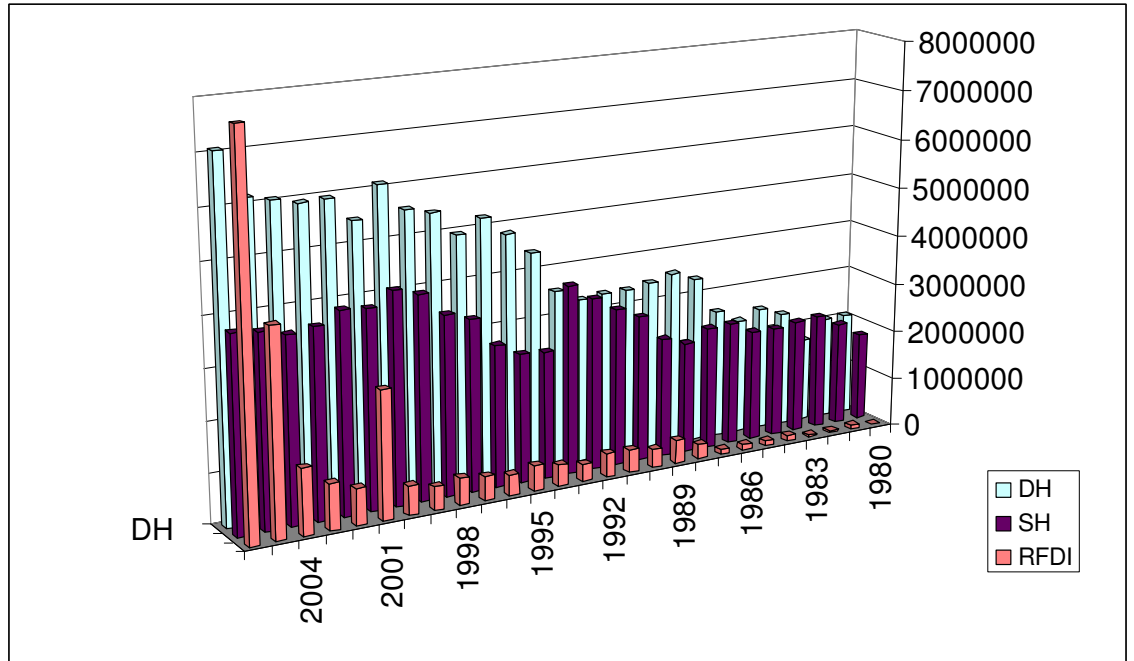
*** Uç değer için ayarlama yapıldıktan sonra ortaya çıkan sonuçlar

Tablo 4.4 incelendiğinde 1980-2006 yılları için *FDI* değişkeninin durağan olmadığı görülmektedir. Bunun sebebi Grafik 4.2 ve Grafik 4.3 incelendiğinde görülebilecek olan 2001 yılı ve 2004 sonrası büyük sıçramalardır. Nitekim 1980-2000 yılları için durağanlık testi yapıldığında seri durağan çıkmaktadır. Grafik 4.4 zaman serilerinde uç değer tespitinde kullanılan yaklaşımı sergilemektedir ve bu şekilde daha önce anılan yılların verilerin çoğundan farklı bir değişkenden etkilenerek oluştuğu görülebilmektedir. Bunun en büyük sakıncası SEK tahminlerini olumsuz etkilemeleri ve bunun sonucu olarak durağanlık testini olumsuz etkilemeleri gösterilebilir. Uç değerler çıkarılıp sağlam regresyona uygun durağanlık testi yapıldığında sonuçların yine durağan çıktığı görülmektedir. 2001 yılının bir kriz yılı olması sebebi ile verilerin böyle farklı bir davranış göstermesi beklenen bir durumdur.

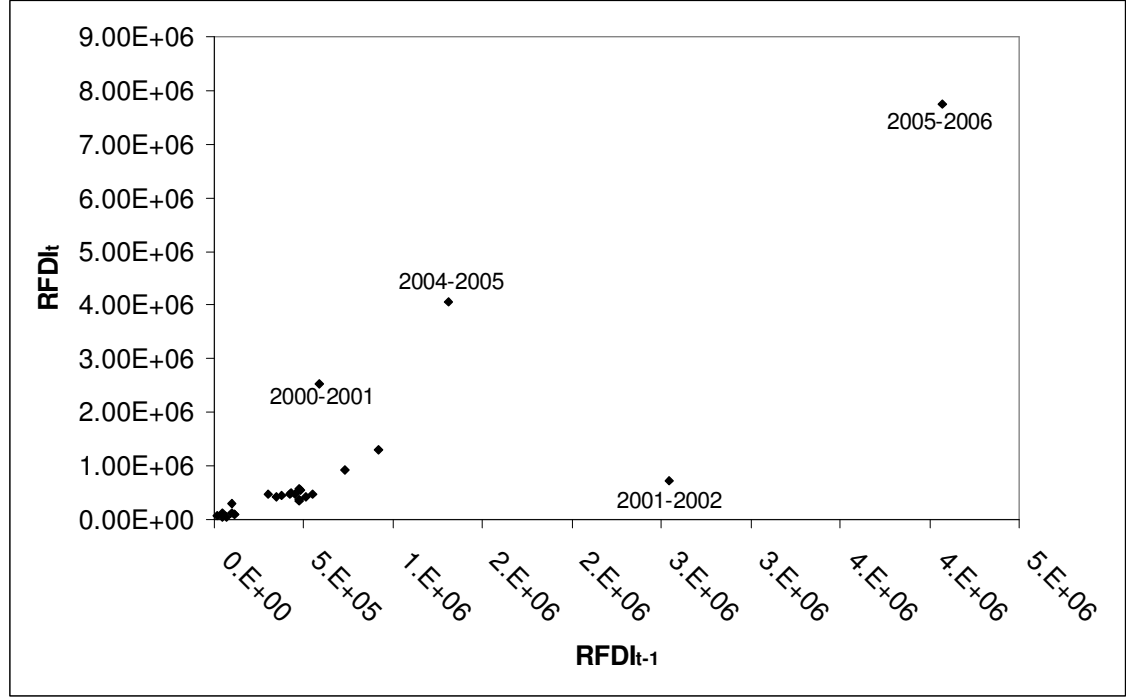
Grafik 4.2: Zaman Sürecinde Bütün Verilerin Değerleri II

Grafik 4.3: Zaman Sürecinde DH, SH ve FDI Verilerinin Değerleri

Grafik 4.4: FDI Gözlemlerinin Zaman Farkı ile Davranışı

4.2.4.3. Model Sonuçları

Verileri aşağıdaki modele tatbik ettiğimizde tablo 4.5'deki sonuçlar elde edilmektedir.

$$Y = \beta_0 + \beta_1 X + \beta_2 FDI + \beta_3 DH + \beta_4 SH + \varepsilon$$

Tablo 4.5: Model (1) Sonuçları

	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
<i>SABIT</i>	15454821	5641985.	2.739253	0.0123
<i>X</i>	0.560450	0.495037	1.132136	0.2703
<i>FDI</i>	2.916072	2.317075	1.258514	0.2220
<i>DH</i>	10.63877	2.365165	4.498107	0.0002
<i>SH</i>	7.936392	2.810491	2.823846	0.0102
R^2	0.960848	Jarque-Bera		4.688242
Ayarlanmış R^2	0.953390	Jarque-Bera	Olasılığı	0.095931
Durbin-Watson istatistiği	0.791294			

Tablo 4.6: Model (1) Kalıntı ADF Sonuçları

Değişken	ADF test istatistiği	Kritik değerler*			Gecikme	Sonuç
		1%	5%	10%		
kalıntı	-2.257941	-3.724070	-2.986225	-2.632604	0	I(1)

Kalıntılara birim kök testi uygulandığında birim kök olmadığı, Durbin-Watson istatistiği pozitif ardışık bağımlılık ($0.79 < 1.062$) olduğunu söyleyebilmekte ve buna ilaveten hata terimlerinin normal dağılımdan geldiği hipotezinin Jarque-Bera testi ile red edilebileceği görülmektedir. Bu durum uç değerlerin varlığından kaynaklanıp kaynaklanmadığını tespit için Pison vd. (2002:111-123) çalışmasının sonucu olan FAST-LTS programı kullanılmıştır. Bunun sonucunda Grafik 4.4’de gösterildiği gibi birden çok uç değer tespit edilmiştir. Uç değerlerin hepsi 1999-2006 yılları arasından çıkmıştır. Böyle bir durum ancak trend değişikliği olduğunda karşılaşılan bir durumdur.

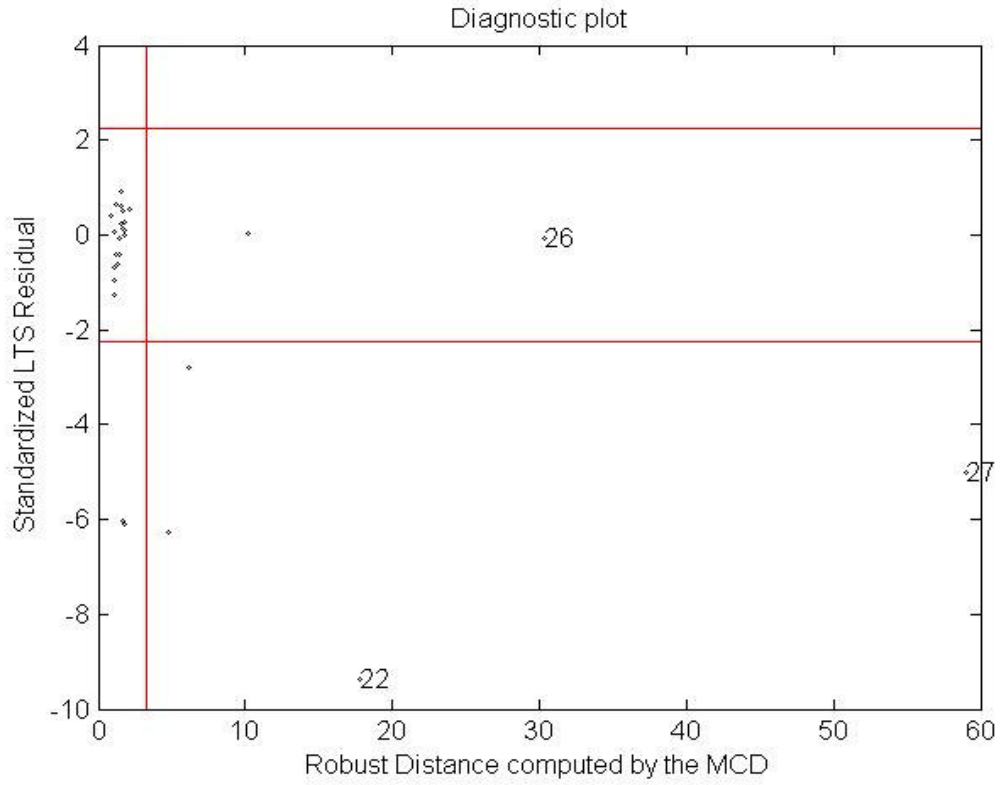
Sağlam regresyon dikkate alınarak aşağıdaki trend değişikliği modeli kurulmuştur. Politik gelişmeler dikkate alındığında 2001 yılı sonrasında yeni hükümetin başa geçmesi ve AB giriş çerçevesinde yapısal değişiklikler kendini askeri harcamalar alanında da göstermiştir. Söz konusu dönemde savunma harcamalarının birincil bütçe içerisindeki oranının düştüğünü çalışmanın ikinci bölümünde görmüştük. Bu kapsamda aşağıdaki model oluşturularak savunma harcamalarında bir trend değişikliği olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

$$Y = \beta_0 + \beta_1 X + \beta_2 FDI + \beta_3 DH + \beta_4 SH + \beta_5 K1 + \beta_6 K2 + \beta_7 K3 + \varepsilon$$

K1 ve K2 2001 sonrası savunma harcamaları için trend değişikliği olup olmadığını ölçmektedir. K3 ise 1999’da meydana gelen depremin etkisini dikkate alması için konulmuştur. Takip eden tablo 4.7’de uç değerlerle ulaşılan model sonuçları sunulmaktadır.

Grafik 4.5: Sağlam regresyon sonuçları

Tablo 4.7: Uç Değerlerle Ulaşılan Model (2) Sonuçları

	Katsayı	Std. Hata	<i>t</i> -istatistiği	<i>p</i> -istatistiği
<i>SABIT</i>	1982125.	2925022.	0.677644	0.5066
<i>X</i>	0.068097	0.378414	0.179953	0.8592
<i>FDI</i>	6.046790	0.984875	6.139654	0.0000
<i>DH</i>	12.27855	1.318440	9.312939	0.0000
<i>SH</i>	12.56722	1.307135	9.614324	0.0000
<i>K1</i>	1.31E+08	39167013	3.338719	0.0037
<i>K2</i>	-35.57505	9.508290	-3.741477	0.0015
<i>K3</i>	-14612528	2960929.	-4.935116	0.0001
R^2	0.993983	Jarque-Bera		0.192650
Ayarlanmış R^2	0.991643	Jarque-Bera	Olasılığı	0.908169
Durbin-Watson istatistiği	2.528352			

Tablo 4.8: Model (2) Kalıntı ADF Sonuçları

Değişken	ADF test istatistiği	Kritik değerler*			Gecikme	Sonuç
		1%	5%	10%		
Kalıntı	-6.290405	-3.724070	-2.986225	-2.632604	0	I(0)

Son modelden çıkan sonuçlara göre model uç değerleri dikkate alacak şekilde tekrar yapılandırıldığında uzun dönem dengesini daha tutarlı bir şekilde vermektedir. Kalıntılar birim kök içermemekte ve normallik hipotezi kabul edilmektedir. Buna ilaveten ardışık bağımlılık için Durbin Watson istatistiği yeterli olmamakta, bu amaçla Breusch-Godfrey ardışık bağımlılık LM Testi yapıldığında ardışık bağımlılık olmadığı hipotezini kabul edebilmekteyiz. Kısaca sonuçlar uzun dönem dengesi için gerekli bütün şartları sağlamaktadır.

Tablo 4.9: Breusch-Godfrey Ardışık bağımlılık LM Testi Sonuçları

<i>F</i> -istatistiği	2.724823	Prob. F(3,15)	0.0811
<i>R</i> ²	9.171136	Prob. Chi-Square(3)	0.0271

4.2.4.4. Sonuçların Yorumlanması

Ekonometrik modelde bağımlı değişken büyüme (GSYİH)'nin savunma harcamalarından (SH) ne kadar ve ne ölçüde etkilendiğine bakılmıştır. Savunma harcamalarının milli geliri nasıl etkilediğine bakılan uygulamada, savunma dışı kamu harcamaları, ihracat gelirleri, doğrudan yabancı sermaye bağımsız değişkenleri de modele dahil edilmiştir. Eviews 6 Programı ile yapılan analizde; savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin anlamlı olup olmadığını bulabilmek için eş bütünleşme analizi yapılmıştır. En küçük kareler yöntemini uygularken yapılması gereken birim kök testi yapıldığında modeldeki değişkenlerin birinci dereceden köke sahip oldukları, kalıntılarının ise köke sahip olmadıkları görülmüştür. Ancak incelenen dönem olan 1980-2006 dönemi için FDI değişkeninin durağan olmadığı görülmektedir. Bunun sebebi 2001 yılı ve 2004 sonrası büyük sıçramalardır. Sadece 1980-2000

yıllarına ait verileri için durağanlık testi yapıldığında seri durağan çıkmıştır. Ayrıca 2001 yılındaki FDI değişkeninin değeri ortalama bir değere çekildiğinde serinin yine durağan olduğu görülmektedir. Modelin uygulamasının sonucunda uç değerlere rastlanılmıştır. Bu uç değerler çıkarılıp sağlam regresyona uygun durağanlık testi yapıldığında sonuçların yine durağan çıktığı görülmektedir. 2001 yılının bir ekonomik kriz yılı olması nedeni ile verilerin böyle bir davranış göstermesi beklenen bir durumdur.

İlk modelde yapılan analiz sonucunda, birim kök olmadığı, ancak Durbin-Watson istatistiği pozitif ardışık bağımlılık⁸($0.79 < 1.062$) olduğunu söyleyebilmekte ve buna ilaveten hata terimlerinin normal dağılımdan geldiği hipotezinin Jarque-Bera ile red edilebileceği ($0.095 < 0.10$) görülmektedir. Bu durumun uç değerlerin varlığından kaynaklanıp kaynaklanmadığını tespit için Pison vd. çalışmasının sonucu olan FAST-LTS programı kullanılmıştır. Bunun sonucunda birden çok uç değer tespit edilmiştir. Uç değerlerin hepsi 1999-2006 yılları arasından çıkmıştır. Uç değerlerin hepsinin 2001 yılından sonraya denk gelmesi bir yapısal değişiklik durumu şüphesini ortaya çıkarmıştır. Bunun için modelimize iki tane *K1* ve *K2* kukla değişken ile birlikte 1999 depreminin ülke ekonomisini olumsuz etkilediği düşünülen *K3* kukla değişken de ilave edilerek tekrar model kurulmuştur. Sonuçlar incelendiğinde savunma harcamalarının istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Kısaca savunma harcamaları ülke ekonomisinin genişlemesinde etkili bir yere sahiptir. Buna ilaveten kukla değişkenler incelendiğinde 2000 yılından sonra savunma harcamalarının trend değişikliği gösterdiği istatistiksel olarak anlamlı *K1* ve *K2* kukla değişkenleri ile görülmektedir. 1999 yılı kukla değişkeni de istatistiksel olarak anlamlı çıkmış ve bu yıl yaşanan depremin ekonomi üzerinde etkisi olduğunu göstermektedir. İkinci modelin sonuçları incelendiğinde verilerin normal dağılımdan geldiği hipotezi Jarque-Bera ($0.908169 > 0.10$) kabul edilmiştir. Buna ilaveten ardışık bağımlılık için Durbin-Watson istatistiği yeterli olmamıştır ve bu maksatla Breush-Godfrey ardışık bağımlılık LM testi yapıldığında ardışık bağımlılık olmadığı hipotezini kabul edilmiştir (Prob.F(3,15) testi değeri $0.0811 < 0.10$).

---

⁸ Bir seride ardışık bağımlılık olması tahminlerin sapmalı çıkmasına neden olmaktadır.

2000 yılından önce savunma harcamalarındaki ortalama 1 YTL ekonomide ortalama 12 YTL bir artış sağlarken 2000 sonrası durumun değiştiği, ekonomik büyümedeki etkisinin negatife döndüğü görölmektedir. Diğer değişkenlerin daha etkili olması ve savunma harcamalarının sabit kalması sebebi ile ölkede büyümesi ve savunma harcamaları arasında negatif anlamlı bir ilişki çıkmıştır. Negatif çıkmasının sebebi 2001 sonrası ekonominin resesyondan çıkıp yükselişe geçerken savunma harcamalarının görece olarak azalışına geçmesidir.

Bu çalışma daha önce yapılmış olan Annez, Taylor ve Faini (1984: 488-498) , Ergin (1991: 10-26), Çelik (1995) ve Karaçay (1995) çalışmalarından farklı olarak uç değerleri de dikkate alarak anlamlı sonuçlara ulaşmış bulunmaktadır. Gözlem sayısının az olması çalışmanın tek eksiki olmasına rağmen uygulamanın neticesinde anlamlı sonuçlar çıkmıştır.

SONUÇ

Savunma insanoğlunun var oluşu ile başlayan ve teknolojinin en fazla ilerlediği, ilerlemeye mecbur olduğu bir ihtiyaçtır. Savunma güce bağlı, güç teknolojiye bağlı ve teknoloji de paraya bağlıdır. İlk zamanlarda sadece insan gücüne ve doğanın imkanları ile yapılan silahlarla (ok, mızrak vb.) yapılan savunma, yıllar geçtikçe insan gücünün daha az, teknolojinin ise daha çok ve yoğun kullanıldığı hale dönüşmüştür. Saldırının olması ile yapılan savunma esnasında kullanılan imkanların gelişmesinin yanında, saldırının gerçekleşmesini engellemek için caydırma amaçlı olarak da savunma amaçlı yapılan önlemler gelişmiştir. Gerek saldırının gerçekleşmesinde, gerekse saldırının engellenmesi esnasında yapılan caydırıcılık faaliyetlerinde bir ülkenin ihtiyacı olan ve kullanılan kaynaklar, o ülkenin savunma harcamalarını oluşturur.

Türkiye’de savunma harcamaları farklı kaynaklardan oluşmaktadır. En büyük ve en önemli kaynak bütçedir. Savunma harcamaları için tahsis edilen bütçe içinde; Milli Savunma Bakanlığı bütçesi, Jandarma Genel Komutanlığı bütçesi ve Sahil Güvenlik Komutanlığı bütçesi yer alır. Çalışmada savunma harcamaları olarak belirtilen bütçe kaynaklı harcamalar bu üç bütçenin birleşimi olarak ifade edilmiştir. Bütçe dışındaki kaynaklar; Savunma Sanayi Destekleme Fonu gelirleri, Türk Silahlı Kuvvetleri Güçlendirme Vakfı gelirleri, NATO yardımları ve diğer dış askeri yardımlardır. Ülke içi kaynakların paylaşımına baktığımızda; savunma için yapılan harcamaların toplam ülke içinden tahsis edilen kaynaklar içinde % 89.8’inin bütçe kaynaklarından, % 10.2’sinin de SSDF kaynaklarından oluştuğunu görmekteyiz. TSKGV’nin savunma harcamaları içindeki payının ise ihmal edilecek derecede küçük olduğunu söylenebilir.

Türkiye’nin dünya coğrafyasında bulunduğu konum, yeraltı ve yerüstü kaynaklarının büyük bir çoğunluğunun halen kullanılmamış olması ve enerji kaynaklarının dünya enerji geleceğindeki önemi, komşu ülkelerinin iç karışıklıkları, ABD’nin Irak’ı işgali ve bu ülkenin sınırimıza yakın kuzey bölgesindeki kontrolsüzlük, PKK faaliyetleri, Ege sorunu, Kıbrıs sorunu gibi çevre sorunları göz önüne alındığında, savunma harcamalarının planlanmasında ve kaynak tahsisinde diğer ülkelere göre farklı bir stratejinin izlenmesinin doğal ve zorunlu olduğu görülebilir. Komşu ülkelerimiz

içinde Türkiye'nin savunma bütçesinin konsolide bütçe içindeki payı karşılaştırılırken yukarıdaki hususlar çerçevesinde bir değerlendirilme yapılmalıdır.

Savunma harcamalarının konsolide bütçe içindeki oranına bakmak yanıltıcı olmaktadır. Konsolide bütçe içinde yer alan faiz ödemeleri düştükten sonra ülke içinde harcanabilen birincil bütçe rakamları içindeki paya bakmak daha gerçekçi olacaktır. Yukarıda belirtilen hususlar çerçevesinde savunma harcamalarına tahsis edilen kaynaklar 2001 yılına kadar birincil bütçe içerisinde %15-16 gibi oranlarda iken, bu yıldan sonra azalmaya başlamış, 2006 yılında % 10'a kadar gerilemiştir. Bu azalmada TSK'nin yapısındaki değişiklikler, birliklerin sayısındaki azalma, askerlik süresinin kısalması, savunma harcamalarında önemli bir yer tutan cari harcamalardaki azalma etkili olmuştur. Ancak sadece bu tedbirler ile bu kadar oranda bir azalma olmayacağı açıktır. 2001 yılından sonra Türkiye'de değişen hükümet ile savunma harcamalarına ayrılan kaynaklarda hükümet politikası sonucunda bir azalmaya gidilmiştir.

Türkiye'de savunma harcamalarının bir kısmı yurt içi üretilere değil, yurt dışı üretilere gitmektedir. Bunun önlenmesi için yurt içi savunma sanayine önem verilmeli, bu çerçevede savunma sanayinde faaliyet gösteren kamu ve özel işletmelerin verimli çalışması için her şey yapılmalıdır. Bunun için en başta Ar-Ge faaliyetlerine çok önem verilmelidir. Savunma sanayi teknolojilerdeki Ar-Ge çalışmaları diğer sanayi sektörleri için lokomotif olmaktadır. Ar-Ge büyük maliyetlerle gerçekleştirilen, uygulamalı yapılması gereken bir süreçtir. Ancak ülkemiz açısından Ar-Ge'ye yeterli kaynak ayrılması mümkün gözükmemektedir. Bu da kısa vadede yerli savunma sanayinin gelişmesinin önünde bir engeldir. Dış ve iç borcumuzun azalmak yerine daha da arttığını düşündüğümüzde bu alanda kaynak tahsisinin önümüzdeki yıllarda da daha fazla olacağını beklemek mümkün gözükmemektedir.

TSK'nin ihtiyaçlarının yurt içinden karşılanmasıyla, en başta güvenlik, savunma ve bağımlılık anlamında büyük faydalar sağlanacaktır. Savunmaya aktarılan kaynakların kendi sanayimize aktarılmasıyla, istihdam, milli gelir, dış ödemeler dengesi, enflasyon ve sanayileşme konularında faydaların sağlanacağı düşünülmektedir. Teknolojilerin

ülke içinde üretilmesiyle dışa bağımlık her anlamda azalacağı gibi, bu ürünlerin yurt dışına satılmasıyla milli gelirdede artış sağlanacaktır.

Savunma harcamaları için verilen kaynaklar Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde, diğer kamu hizmetlerinin (eğitim, sağlık vb.) kaynaklarının azalmasına sebep olmaktadır. Bu da iktisadi sorunların yanında sosyal sorunları da beraberinde getirmektedir. Ancak “savunma zenginlikten önemlidir” prensibi unutulmamalıdır. Kendi bağımsızlığını elinde tutamayan bir ülkenin uluslararası platformda kendi kararlarını alamayan, diğer ülkelere bağımlı olan bir ülke olacağı açıktır. Bu nedenle savunma harcamalarının azaltılabilmesi ancak barışın sağlanması, caydırıcılığın etkin hale getirilmesi ve diğer ülkeler ile yapılan askeri ittifakların etkin kullanılması ile mümkün olabilir. Bunlardan başka, TSK'nin profesyonel orduya geçmesi ve bu şekilde silah altında uzun süre harcama yapması gereken er-erbaş sayısının azalması, ayrıca profesyonel ordu ile yeni personelin istihdam edilmesi ile istihdamın artması, savunma harcamalarının azalmasına destek olacaktır.

Ülkemizin içinde bulunduğu jeopolitik konum sebebi ile, Türkiye 2001 yılına kadar güçlü bir savunma politikası izlemiş olmasına rağmen, bu yıldan sonra yeni hükümet ile savunma harcamaları politikasında yapısal bir değişikliğe gitmiştir. Zamanın Genel Kurmay Başkanı Orgeneral Hilmi Özkök'ün, hükümetin yetki kısıtlamasını hatırlatan “terörle mücadele konusunda elimiz kolumuz bağlı” açıklaması ile TSK'nin PKK ile mücadele hususunda gerekenleri yeteri kadar yapamadığını belirtmiştir. Bu yetki kısıtlaması ile yapılamayan askeri harcamalar kısa vadede savunma harcamalarına bütçede olumlu yansımış gibi gözükse de uzun vadede hem ekonomik hem de sosyal olarak olumsuz yansımaktadır. Zamanında yetki kısıtlaması ile mücadele yeterli ve etkin yapılamadığı için, şimdi çok daha fazla harcama yapılarak PKK ile mücadele yapılmaktadır.

Savunma harcamaları kaynaklarına ulaşmada sıkıntı yaşanılmaktadır. Ülke içi kaynaklara Maliye Bakanlığı, SSM'liği, TSKGV aracılığı ile ulaşılmıştır. Ancak daha önce de belirttiğim gibi SSM'nin gelirlerine ulaşmak mümkün olmamıştır. Bu

kaynaklardan bütçe kaynakları ele alınarak Türkiye'nin büyümesinde savunma harcamalarının nasıl bir etkisinin olduğuna yapılan ekonometrik model ile bakılmıştır.

Ekonometrik modelde bağımlı değişken büyüme (GSYİH)'nin savunma harcamalarından (SH) ne kadar ve ne ölçüde etkilendiğine bakılmıştır. Savunma harcamalarının milli geliri nasıl etkilediğine bakılan uygulamada, savunma dışı kamu harcamaları, ihracat gelirleri, doğrudan yabancı sermaye bağımsız değişkenleri de modele dahil edilmiştir. Modelin uygulamasının sonucunda uç değerlere rastlanılmıştır. Bu uç değerlerin hepsinin 2001 yılından sonraya denk gelmesi bir yapısal değişiklik durumu şüphesini ortaya çıkarmıştır. Bunun için modele iki tane *K1* ve *K2* kukla değişken ile birlikte 1999 depreminin ülke ekonomisini olumsuz etkilediği düşünülen *K3* kukla değişken de ilave edilerek tekrar model kurulmuştur. Sonuçlar incelendiğinde savunma harcamalarının istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Kısaca savunma harcamaları ülke ekonomisinin genişlemesinde etkili bir yere sahiptir. Buna ilaveten kukla değişkenler incelendiğinde 2000 yılından sonra savunma harcamalarının trend değişikliği gösterdiği istatistiksel olarak anlamlı *K1* ve *K2* kukla değişkenleri ile görülmektedir. 1999 yılı kukla değişkeni de istatistiksel olarak anlamlı çıkmış ve bu yıl yaşanan depremin ekonomi üzerinde etkisi olduğunu göstermektedir. 2000 yılından önce savunma harcamalarındaki ortalama 1 YTL ekonomide ortalama 12 YTL bir artış sağlarken 2000 sonrası durumun değiştiği görülmektedir. Diğer değişkenlerin daha etkili olması ve savunma harcamalarının sabit kalması sebebi ile ülke büyümesi ve savunma harcamaları arasında negatif anlamlı bir ilişki çıkmıştır. Negatif çıkmasının sebebi 2001 sonrası ekonominin resesyondan çıkıp yükselişe geçerken savunma harcamalarının görece olarak azalışa geçmesidir.

Türkiye'de sigaraya yılda 8 milyar dolar harcandığı, bununla bağlantılı olarak sağlık harcamaları ile bu rakamın 20 milyar dolara çıktığı, 80 milyar doların ise banka ve bazı diğer hortumculara kaptırıldığı düşünüldüğünde, kritik bir konumda olan Türkiye'nin savunma harcamalarının abartıldığı gibi yüksek olmadığı görülecektir. GSMH'nin % 3 gibi bir oranını savunma harcamalarına ayıran ülkemizin, gelirin bu kadarlık bir kısmını kendi savunmasına ve güvenliğine ayıran bir insan ya da fabrika gibi düşünüldüğünde, harcamaların makul seviyede olduğu fark edilecektir. Kaldı ki bu

harcamaların büyük bir kısmı personel ve cari harcamalar olarak ülke içinde yapılmaktadır.

Askeri harcamalar bir ülkenin sigorta harcamalarıdır. Bu harcamalar ile sigorta edilen varlıklar ise, ülkenin bölünmez bütünlüğü, bağımsızlığı, ulusal çıkarlar (siyasi ve ekonomik çıkarlar) ve devletin diğer temel ilkeleridir. Bunların değerlerini ve parasal karşılıklarını ölçmek mümkün değildir. Türk Ordusunun gücü ile anayasamızda belirtilen Ülkemizin temel nitelikleri korunmaktadır. Ayrıca Ege'de ve Kıbrıs konusunda caydırıcılık sağlanarak ulusal çıkarlarımız korunmaktadır. Bunlara ilave olarak da ülkemizin uzun yıllardır mücadele içinde bulunduğu terör sorunuyla da dünyada örneği olmayan bir şekilde mükemmel bir başarı örneği sergilemektedir. Tüm bu faydalardan vazgeçemeyeceğimize göre, Türkiye'nin yapacağı şey, diğer ülkelerden yetki ve izin almadan kullanabileceği ileri teknolojiye sahip silah ve teçhizatı hem anahtar teknolojiye sahip ülkelerle işbirliği yapmak suretiyle savunma sanayini geliştirmek hem de yurt içi imkanlar kullanılarak yeni teknoloji savunma sanayi ürünlerinin üretilmesine imkan sağlayacak yerli savunma sanayini geliştirmektir.

KAYNAKÇA

- ADAMS, GERALD F.; JERE R. BERHMAN ve M. BOLDİN (1991), “Govertment Expenditures, Defence and Economic Growth in LDCs: A Revised Perspective”, Conflict Management and Peace Science, 11/2.
- AKSOY, ŞERAFETTİN (1991), Kamu Maliyesi, Kamu Harcamaları, Kamu Gelirleri, Bütçe Maliye Politikası, Filiz Kitapevi, İstanbul.
- ALNIAK, OKTAY (2001), “Savunma Sanayi ve Tedarik Hakkında Düşünceler”, Genkur. Basımevi, Ankara.
- ALNIAK, OKTAY (2002), “Savunma Endüstrilerinde Teknolojik Gelişme Stratejileri”, Savunma Sanayisinde Stratejik İlişkiler Sempozyumu, Tebliğ Kitabı, Ankara.
- ALPER, C.EMRE VE ONİŞ, ZİYA (2002) “Finansal Küreselleşme, Demokrasi Açığı ve Yükselen Piyasalarda Yaşanan Sürekli Krizler: Sermaye Hareketlerinin Liberalleşmesi Sonrasında Türkiye Deneyimi”, Doğu Batı Dergisi, 4/17, 2001-02, 203-225.
- ALTUN, NURULLAH (1998), “Savunma Harcamaları ve Türkiye’deki Gelişme Seyri”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- ASLAN, M.HANİFİ (1998), Hizmet Ekonomisi, Alfa Yayınevi, İstanbul.
- ATALAY, SAFA (1992), “ABD’den Türkiye’ye Yönelik FMS Kredileri Uygulaması ve Sonuçları”, Ankara.
- ATİYAS, İZAK vd. (1999), “Fiscal Adjustment in Turkey–The Role of Quasi-Fiscal Activities and Institutional Reform”, Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı,

Ekonomi Araştırmalar Genel M¼d¼rl¼ę¼ Araştırma ve İnceleme Dizisi, No.22, Ankara.

- ATİYAS, İZAK VE SAYIN, ŐERİF (1997) Siyasi Sorumluluk, Yönetmel Sorumluluk ve Bütçe Sistemi, TESEV, İstanbul.
- AYAZ, NEVZAT (1993), “MSB Faaliyetlerindeki Son Gelişmeler ve Türkiye'nin Savunması”, Savunma ve Havacılık Dergisi, Cilt:7, No:4, Temmuz/Ağustos sayısı, Ankara.
- BABIN, NEHAMA (1989), “Military Spending, Economic Growth and Time Factor”, Armed Forces and Society, 15/2.
- BALL, NİCOLE (1983), “Defence and Development: A Critique of the Benoit Study”, Economic Development and Cultural Change, Vol: 31.
- BARRO, R. (1991) “Economic Growth in a Cross- Section of Countries“ Quaterly Journal of Economics.
- BAŞBAKANLIK (1990), Savunma Sanayi, Ankara.
- BENOIT, EMİLE (1973), “Growth Effects of Defence in Developing Countries”, International Development Review, 14/1.
- BENOİT EMİLE (1978), “Growth and Defence in Developing Countries”, Economic Development and Cultural Change, 26/2.
- BISWAS, BASUDEB ve RAM, RATI (1986), “Military Expenditures and Economic Growth in LDCs: An Augmented Model and Further Evidence”, Economic Development and Cultural Change, 34/2.

- BISWAS, BASUDEB (1993), “Defence Spending and Economic Growth in Developing Countries”, Defence Spending and Economic Growth,
- BLACKLEY, PAULR. VE DEBOER, LARRY (1993) “Bias in OMB’s Economic Forecasts and Budget Proposals”, Public Choice, c.76, 215-232.
- BRZOSKA, MICHAEL (1995), “World Military Expenditures “, Elsevier Science B.V., Derl.: Keith Hartley and Todd Sandler, Handbook of Defence Economics I “, Amsterdam.
- BULUTOĞLU, KENAN (1998), “Kamu Ekonomisine Giriş”, Filiz Kitapevi, İstanbul.
- BULUTOĞLU, KENAN (2004), Kamu Ekonomisine Giriş, “Demokraside Devletin Ekonomik Kuramı”, Batı Türkeli Yayıncılık, İstanbul.
- CAPPELEN, ADNE; GLEDITSCH, PETTER N. ve BJERKHOLT, OLAV (1984), “Military Spending and Economic Growth in the OECD Countries”, Journal of Peace Research, 21/4.
- CHOWDHURY, ADBUR (1991), “A Casual Analysis of Defence Spending and Economic Growth”, Journal of Conflict Resolution, 35/1.
- CUMHURİYET STRATEJİ (2005), “Savunma Harcamaları”, 27.6.2005
- ÇELİK, TUNCAY (1999), “Askeri Harcamalar ve Ekonomik Etkileri Türkiye Üzerine Bir İnceleme (1980 – 1998)”, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- ÇINAR, ŞAKİR (2002), “Savunma Harcamalarında İktisadi Etkinlik”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- ÇOMAK, NEBAHAT ve ÇOMAK, HASRET (1996), “Avrupa Güvenlik Yapısında Global Güvenlik Sisteminden Bölgesel Güvenlik Sistemine Doğru Bir Yaklaşım”, Silahlı Kuvvetler Dergisi, Sayı: 348, Nisan, Ankara.
- ÇUBUKÇU, TUĞRUL (1987), “Savunma Harcamaları İç ve Dış Kaynaklar, Türkiye'nin Savunması”, Dış Politika Enstitüsü, Ankara.
- DEĞER, SAADET ve RON, SMITH (1983), “Military Expenditure and Growth in LDCs”, Journal of Conflict Resolution, 22/2, June.
- DEĞER, SAADET ve SEN, SOMNATH (1983), “ Military Expenditure, Spin-off and Economic Development”, Journal of Development Economics, Vol:13 Hollanda.
- DEĞER, SAADET ve SEN, SOMNATH (1995), “ Military Expenditure and Developing Countries “ Elsevier Science B.V., (Ed.: Keith Hartley and Todd snadler), “Handbook of Defence Economics I”, Amsterdam.
- DEĞER, SAADET (1986), “Economic Development and Defence Expenditure”, Economic Development and Cultural Change, 35/1.
- DICKEY, DAVID A. ve FULLER, WAYNE A. (1981), “Likelihood Ratio Statistics for Autoegressive Time Series with a Unit Root”, Econometrica, 49, 1057-1072.
- DOĞAN, TAYLAN (1998) Savaş Ekonomisi, Avesta Yayınları, İstanbul.
- DUNNE,P AND NIKOLAIDOU,EFTYCHIA (2001), “Military Spending and Economics Growth in the Economics of Europeon a Casuel Anaysis for Gree Spain and Portugal.”

- DURSUN, K. (2001), “Savunma Sanayii Kuruluşlarında Oluşturulan Ürüne Dönük Ar-Ge’ler İçin Bir Üst Makam Gerekliliği”, SSM 15. Yıldönümünde Savunma Sanayinin Dünü Bugünü ve Yarını, Ankara, Mart 2001.
- DÜZTEPE, ŞERAFETTİN (2001), “Namsa’nın Türk Silahlı Kuvvetleri ve Savunma Sanayindeki Yeri ve Önemi”, Silahlı Kuvvetler Dergisi, Sayı: 368, Nisan, Ankara.
- EKİNCİ, NAZİM K. (1998), “Türkiye Ekonomisinde Büyüme ve Kriz Dinamikleri”, Toplum ve Bilim, 77, Yaz. EKİNCİ, NAZİM K. (2000) İktisat, İşletme ve Finans Dergisi, yıl 15, no.169, Nisan, s.32.
- ERCAN, ALİ (2002), Milli Güvenlik Akademisinde 11.06.2002 tarihinde verdiği konferans.
- ERDEM FİKRULLAH (1997), “Türkiye’de Olağanüstü Dönemlerde Savunma Harcamaları”, Yüksek Lisans Tezi , Uludağ Üniversitesi, Bursa.
- ERGİN, EMİN (1991), “Savunma Sanayi Yatırımları ve Ekonomik Büyüme (Ekonometrik Bir Model)”, SSM Yayınları, Ankara.
- ERGİNAY, AKİF (1987), Kamu Maliyesi, Savaş Yayınları, Ankara.
- ESHAY, E. (1983), ”Fiscal and Monetary Policies and Problems in Developing Countries”, Cambridge: Cambridge University, Press.
- FAINI, RICARDO; PATRICIA ANNEZ ve LANCE TAYLOR (1984), “Defence Spending, Economic Structure and Growth: Guidance Among Countries and Over Time”, Economic Development and Cultural Change, 32/3.
- FEDER, GERSHEN (1982), “On Exports and Economic Growth”, Journal of Development Economics, 12/1.

- FREDERIKSON, PETER C. ve LOONEY, ROBERT E. (1983), “Defence Expenditures and Economic Growth in Developing Countries”, Armed Forces and Society, 9/4.
- GENÇTÜRK, HASAN (1991), “Savunma Sanayilerinde Telafi Edici İşlem Uygulamaları”, SSM, Ankara.
- Gen.Kur. (1989), Uluslararası Hukuk ve Uluslar arası İlişkiler Açısından ABD. Güvenlik Yardımı ve Dış Askeri Satımlar, Ankara.
- GİRAY, FİLİZ (2004), “Savunma Harcamaları ve Ekonomik Büyüme”, C.Ü.İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 5/1, 181-199.
- GRANGER, C.W.J. ve NEWBOLD, P (1974), “Spurious in Econometrics”, Journal of Economics, 2, 111-120.
- GUJARATİ, DAMODAR N., (1995), Basic Econometrics, Literatür Yayıncılık, İstanbul.
- GÜNLÜK-ŞENESEN, GÜLAY (2000), “Bütçe Başlangıç Ödeneklerinin Başarımının Değerlendirilmesine Nicel Yaklaşımlar”, Ekonomik Yaklaşım, 11/37, 1-27.
- GÜNLÜK-ŞENESEN, GÜLAY (2001), “Measuring the Extend of Defence Expenditures: The Turkish Case with Turkish Data”, Defence and Peace Economics, 12/1, 27-45.
- GÜNLÜK-ŞENESEN, GÜLAY (2002), “Türkiye’de Savunma Harcamaları ve Ekonomik Etkileri”, TESEV Yayınları, İstanbul.

- GÜRDAL, İZZETTİN (1996), “NATO Alt Yapı Programında Meydana Gelen Değişiklikler ve Programın Geleceği”, Silahlı Kuvvetler Dergisi, Sayı: 349, Temmuz, Ankara.
- GÜRSOY, BEDRİ (1975), Kamusal Maliye, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- HADİ, ALİ S. ve SIMONOFF, JEFFREY S. (1993), "Procedures for the Identification of Multiple Outliers in Linear Models," Journal of the American Statistical Association, 88, 424, 1272.
- HARP AKADEMİLERİ KOMUTANLIĞI (1998), ”Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Savunma Sanayi Yoluyla Ülke Gelişimine Katkısı”, HAK, İstanbul.
- HAVA TEKNİK OKULLAR KOMUTANLIĞI (1998), “Lojistik-1”, Bölüm-4, Harekat İdari ve Lojistik Yönetim Okul Komutanlığı, Hv. Tek. Ok. K.lığı Basımevi, Gazimir-İzmir.
- HAWKINS, DOUGLAS M. ve OLIVE, DAVID J. (1999), “Applications and Algorithms for Least Trimmed Sum of Absolute Deviations Regression”, Computational Statistics and Data Analysis, 32, 119-134.
- HEREKMAN, AYKUT (1988), Kamu Maliyesi (Devlet Faaliyetleri ve Finansman Teknikleri), C.I.,Sevinç Matbaası, Ankara.
- HİÇ, MÜKERREM (1978), Para Teorisi, İstanbul Üniversitesi Yayınları yayın no: 2424, İstanbul.
- HİMA, RAFET (1997), “Türkiye'nin Savunma ve Savunma Harcamalarının Komşusu Olan Ülkelerle Karşılaştırılmalı Analizi”, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi,Ankara.

- HÜRÇAN, YASEMİN.G. (1999) Mali Disiplinin Sağlanmasında Yasal Düzenlemelerin Yeri, Önemi, Dünya Uygulamaları ve Türkiye Örneğinin İncelenmesi, Ankara: Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı, Ekonomik Araştırmalar Genel Müdürlüğü, Araştırma ve İnceleme Dizisi, no.23.
- KARAÇAY, HATİCE (1995), “Askeri Harcamaların Ekonomik Etkileri”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- KARAGÖL, ERDAL (2005), “Defence Expenditures and External Debt in Turkey”, Defence and Peace Economics, 16/2.
- KARLUK, S. RIDVAN (1997), Türkiye Ekonomisi, Beta Basım Yayım Dağıtım İstanbul.
- KAUL, I.; GRUNBERG, I. ve STERN, M.A. (1999), Global Public Goods, Oxford: Oxford University Press.
- KAYA, ERCAN (1997), “Türkiye’ye Yapılan Güvenlik Yardımları ve Etkileri”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- KAYA, ERCAN (2000), “Türkiye’ye Yapılan Güvenlik Yardımları ve Ekonomik Etkileri”, Savunma Sanayi Sempozyumu-2000, Türk Savunma Sanayi’nin Dünü, Bugünü, Yarını, 7-8 Kasım, Ankara.
- KAYA, ERCAN (2004), “Dışa Açılma Döneminde Savunma Harcamalarının Ekonomik Etkileri (1980-2004 Türkiye Örneği)”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- KAZGAN, GÜLTEN (2001) Tanzimattan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi, Altın Kitaplar, İstanbul

- KİRACI, ARZDAR ve KORUCU, NEBİLE (2005), “Türk Ekonomik Verilerinde Uç-Değerlerin Varlığı ve Bilimsel Çıkarıma Üzerindeki Etkileri”, Ekonometri Derneği, Bildiriler.
- KOLLIAS, CHRISTOS ve MAKRYADIS, STELIOS (1996), “Defence Spending and Growth in Turkey 1954-1993: A Casual Analysis”, Defence and Peace Economics.
- KULOĞLU, ARMAĞAN (1997), “Türkiye’nin Savunma Sanayi Politikası ve Hedefleri”, Savunma ve Havacılık Dergisi, Sayı: 59, Ankara.
- KÜÇÜKKOCAOĞLU, GÜRAY; KİRACI, ARZDAR (2003), “Güçlü Beta Hesaplamaları”, MÖDAV, Muhasebe Bilim ve Dünya Dergisi, 5/4, 109-125.
- LEBOVIC, JAMES H. and ISHAQ, ASHFAG (1987), “Military Burden, Security Needs and Economic Growth in the Middle East”, Journal of Conflict Resolution, 31/1.
- LIM, DAVID (1983), “Another Look at Growth and Defence in LDCs”, Economic Development and Cultural Change, 31/2.
- LOONEY, ROBERT E. (1994), “The Economics of Third World Defence Expenditures”, London, Jai Pres, Inc.
- LOONEY, ROBERT E. (1997), ” Excessive Defence Expenditures and Economic Stabilization: The Case of Pakistan “, Journal of Policy Modeling, 19/4, 381-406.
- MAC KINNON, JAMES G. (1991), “Critical Values for Cointegration Tests”, Long-Run Economic Relationships: Reading in Cointegration, R.F. Engle ve C.W.L. Granger (ed.), Oxford: Oxford University.

- MAC KINNON, JAMES G. (1996), “Numerical Distrubition Functions for Unit Root and Cointegration Tests”, Journal of Applied Econometrics, 11, 601-618.
- MACNAIR, S. ELIZABETH (1995), “Growth and Defence: Pooled Estimated for the NATO Alliance, 1951-1988”, Southern Economic Journal, 61.
- MC GUIRE, MAARTİN C.(1995),” Defence Economics and International Security “, Handbook of Defence Economic I Vol.1 , (Ed: Keith Hartley and Tood Sandler), Amsterdam, Elsevier Science B.V.
- MICHEAL, KIDROM (1976), “Remarks on the Military in Development”, World Development, 4/6, 483-484.
- Milli Savunma Bakanlığı (1987), “Beyaz Kitap”.
- Milli Savunma Bakanlığı (1990), “Beyaz Kitap”.
- Milli Savunma Bakanlığı (1993), “Beyaz Kitap”.
- Milli Savunma Bakanlığı (1994), “Beyaz Kitap”.
- Milli Savunma Bakanlığı (1996), “Beyaz Kitap”.
- Milli Savunma Bakanlığı (1998), “Beyaz Kitap”.
- Milli Savunma Bakanlığı (2000), “Beyaz Kitap”.
- MSB Bütçe Uygulama Sonuçları (2005), www.msb.gov.tr
- Milli Savunma Bakanlığı (2004), Namsa Malzeme ve Altyapı İhalelerine Katılım, Ankara (Aralık).

- MINTZ, ALEX ve HUANG, CHI (1990), “Defence Expenditure, Economic Growth and The Peace Divident”, American Political Science Review, 84/4.
- MINTZ, ALEX ve STEVENSON, RANDOLPH (1995), “Defence Expenditures, Economic Growth and the Peace Divident: A Longitudinal Analysis of 103 Countries”, The Journal of Conflict Resolution, 39/2.
- MUELLER, MICHAEL J. ve ATEŞOĞLU, H. SÖNMEZ (1993), “Defence Spending, Technological Change and Economic Growth in the United States”, Defence Economics, 4/3.
- NADAROĞLU, HALİL (1985), Kamu Maliyesi Teorisi, Beta Basım Yayın Dağıtım A.Ş., İstanbul.
- ORHAN, MEHMET; ZAMAN, ASAD ve ROUSSEEUW, PETER J. (2001), “Econometric Applications of High-Breakdown Robust Regression Techniques, Economics Letters”, 71, 1-8.
- ÖNER, ERDOĞAN (1986), Kamu Maliyesi, Kamu Harcamaları ve Kamu Gelirleri, Maliye ve Gümrük Bakanlığı, Ankara.
- ÖZBARAN, M.HAKAN (2004), Sayıştay Dergisi, Sayı 53, 115 – 138.
- ÖZBİLGİN, YUSUF HAKAN (2004), “Savunma Sanayi’nin Ekonomideki Yeri, Savunma Harcamalarının Ekonomik Kalkınma Üzerindeki Etkileri”, SSM Uzmanlık Tezi, Ankara.
- ÖZMUCUR, SÜLEYMAN (1995), “The Economics of Defence and the Peace Divided in Turkey”, Boğaziçi Üniversitesi Basımevi, İstanbul.

- PARK, KUN (1993), “Pouring New Wine into Fresh Wineskins: Defence Spending and Economic Growth in LDCs with Application to South Korea”, *Journal of Peace Research*, 30/1.
- PELED, DAN (2001), “Defence R&D and Economic Growth in Israil; A Research Agenda”, Haifa; Samuel Neaman Institue
- POOL, ERIC ve BERNARD, J. THOMAS (1992), “Defence Innovation Stock and Total Factor Productivity”, *The Canadian Journal of Economics*, 25/2.
- RAM, RATI (1995), “ Defence Expenditures and Economic Growth”, *Handbook of Defence Economics I*, (Ed: Keith Hartley and Todd Sandler), Amsterdam: Elsevier Science B.V.
- ROUSSEEUW, PETER J.ve VAN DRIESSEN,KATRIEN (1998), “Computing LTS Regression for Large Data Sets”, Technical Report, Belgium, Universitaire Instelling Antwerpen (UIA),
- ROUSSEEUW, PETER J.ve VAN DRIESSEN,KATRIEN (1999), “A Fast Algorithm for the Minimum Covariance Determinant Estimator,” *Technometrics*, 41, 212-223.
- ROUSSEEUW, PETER J.ve ZOMEREN B.C. (1990), “Unmasking Outliers and Leverage Points”, *Journal of the American Statistical Assosiation*, 85/411, 633-639.
- SAAL, DAVID S. (1998), “A Reassessment of the Impact of Defence Procurement on Manufacturing Productivity Growth” *Economics Group Middlesex Universty Business School, London*,
- SAVUNMA VE HAVACILIK DERGİSİ (1997), No: 1/97, Ankara.

- Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2000), Makine İmalat Sanayi Özel İhtisas Komisyonu Raporu, DPT, Yayın No: 2536, Ankara.
- SEYİTOĞLU, HALİL (1993), Uluslararası İktisat, Güzem Yayınları, İstanbul.
- SEZGİN, M.ARİF (2004), “Türkiye’de Savunma Harcamalarının Ekonomik ve Jeopolitik Analizi”, SSM Uzmanlık Tezi, Ankara.
- SEZGİN, SELAMİ ve JÜLİDE, YILDIRIM (2002), “The Demand for Turkish Defence Expenditure”, Defence and Peace Economics, 13/2.
- SEZGİN, SELAMİ (1997), “Country Survey X: Defence Spending in Turkey”, Defence and Peace Economics, 8/4.
- SEZGİN, SELAMİ (2001), “An Empirical Analysis of Turkey’s Defence-Growth Relationships with Multi-Equation Model”, Defence and Peace Economics, 12/1.
- SEZGİN, SELAMİ (2003), “Savuma Harcamaları, Terörizm ve Ekonomi”, http://www.stradigma.com/turkce/haziran2003/makale_07.html
- SEZGİN, SELAMİ (2004), “An Empirical Note on External Debt and Defence Expenditures in Turkey”, Defence and Peace Economics, 15/2
- SIPRI Yearbook 2003, Stockholm International Peace Research Institute, Solna, Oxford University Press, 2003.
- SIPRI Yearbook 2004, Stockholm International Peace Research Institute, Solna, Oxford University Press, 2004.
- SIPRI Yearbook 2006, Stockholm International Peace Research Institute, Solna, Oxford University Press, 2006.

- SMİTH, RON (2007), “International Security, Defence Economics and The Powers of Nations”, Birkbeck College, University of London.
- SÖNMEZ, MUSTAFA (2001) Gelir Uçurumu, Om Yayınevi, İstanbul.
- STRATEJİK PLAN 2007-2011 (2007), Savunma Sanayi Müsteşarlığı Yayını, Ankara.
- SWEEZY, BARAN ve MAGDOF (1975), Çağdaş Kapitalizm Bunalımı, Bilgi Yayınevi, İstanbul.
- ŞİFA, EMİN (1984), “Amerika’nın 1984 yılı Askeri Yardımları”, Silahlı Kuvvetler Dergisi, Sayı: 292, Ankara.
- ŞİMŞEK, MUAMMER (1989), Üçüncü Dünya Ülkelerinde ve Türkiye’de Savunma Sanayi, SAGEB, Ankara.
- TANER, MUSTAFA (2006), Dokuzuncu Kalkınma Planı Savunma Sanayi Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Devlet Planlama Teşkilatı.
- T.B.M.M. (2006), “2007 Yılı Merkezi Yönetim Bütçe Kanunu Tasarısı İle 2005 Mali Yılı Genel Ve Katma Bütçe Kesin Hesap Kanunu Tasarılarının Plan Ve Bütçe Komisyonu Görüşme Tutanakları”.
- T.C. Maliye Bakanlığı.
- T.C. Maliye Bakanlığı, Muhasebat Genel Müdürlüğü
- T.C. MALİYE BAKANLIĞI (1993), Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü, Savunma ve Güvenlik Hizmetleri (1924-1993), Ankara.

- THOMPSON, E.A. (1974), “Taxation and National Defence”, The Journal of Political Economy, 82/4, 755-782.
- TREDDENICK, JOHN (1985), “ The Arms Race and Military Keynesianism”, Canadian Journal of Public Policy, 5.
- TSKGV Yıllık Rapor (2002).
- TSKGV Yıllık Rapor (2003).
- TSKGV Yıllık Rapor (2004).
- TSKGV Yıllık Rapor (2005).
- TSKGV Yıllık Rapor (2006)
- TUIK Veri Tabanı (2008), Edinme Tarihi: 12 Mart 2008.
- TÜRK, HÜNKAR KARAHAN (2007) , “Türk Savunma Sanayinin Ekonomik Etkileri ve Savunma Harcamaları-Büyüme İlişkisinin Ekonometrik Modellenmesi”, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- TÜRKARSLAN, HASAN A. (1994), Klasik Kamu Gelirleri ile Fon Gelirleri'nin Mukayesesi ve Savunma Sanayi Destekleme Fonu'nun Bu Açından Değerlendirilmesi, SSM Yayınları (16), Ankara.
- TÜRKİYE BİLİŞİM ŞURASI, Eğitim Çalışma Grubu ,”AR-GE Alt Grubu Raporu”, 1 Nisan 2002, s.3.
- Türkiye Ekonomisinin Input-Output Yapısı (2001), T.C.Başbakanlık DİE Yayını, Ankara.

- Türkiye Ekonomisinin Input-Output Yapısı (2004), T.C.Başbakanlık DİE Yayını, Ankara.
- UÇAR, HAYRİ (1996), “Tedarik Kaynakları”, Silahlı Kuvvetler Dergisi, Sayı: 348, Nisan, Ankara.
- UÇAR, İBRAHİM (2003), “Askeri Harcamaların Ekonomiye Etkileri ve Savunma Harcamaları-Büyüme İlişkisinin Ekonometrik Modellenmesi”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), KHO Savunma Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- ULUATAM, ÖZHAN (2003), Kamu Maliyesi, İmaj Yayıncılık, Ankara.
- U.S. Military Spending vs. the World, Center for Arms Control and Non-Proliferation, February, 5, 2007.
- WALLACH, JEHUDA L. (1985), “Bir Askeri Yardımın Anatomisi”, Çeviren Fahri Çeliker, Gen.Kur. Basımevi, Ankara.
- WARD, MICHEAL D. ve Diğerleri (1991), “Military Spending in India Country Survey 1”, Defence Economics, Vol: 3.
- WARD, MICHEAL D.; DAVID R., DAVIS VE STEVE CHAN (1993), “Military Spending and Economic Growth in Taiwan”, Armed Forces and Society, 19/4, Summer 1993.
- WILKINS, NIGEL (2004), “Defence Expenditure and Economic Growth: Evidence from a Panel of 85 Countries”, School of Finance and Economics University of Technology, Sydney
- YILDIRIM, KEMAL ; KARAMAN DOĞAN (2001), Makroekonomi, Eğitim, Sağlık ve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakfı, Yayın no: 145

- YILMAZ, VELİ (1993), “I nci Dünya Harbinde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar”, İstanbul.
- ZEKEY, AHMET HAMDİ (1999), “Savunma Sanayi Yatırımlarının Ekonomi Üzerine Etkileri”, K.H.O. Bilim Dergisi, Ankara.
- <http://www.mgk.gov.tr>
- <http://www.sipri.org>
- <http://www.treasury.gov.tr/arastirma/paper.pdf>
- <http://www.carecon.org.uk/Conferences/Conf2007/Papers/ISDE6March07.pdf>
- <http://econ.haifa.ac.il/~dpeled/papers/ste-wp4.pdf>
- <http://www.ecaar.org/Articles/saal.pdf>
- <http://www.sayistay.gov.tr/yayin/dergi/icerik/der53m5.pdf>
- <http://ekutup.dpt.gov.tr/ekonomi/gosterge/demirs/insanige.pdf> sayfa 11
- <http://www.nethaber.com/Haber/10565/Turkiyenin-savunma-butcesi-dusuyor>
- <http://www.tskgv.org.tr/tr/sened/index.html>